

POLAZNE OSNOVE NOVOG KONCEPTA ODRŽIVOG PRIVREDNOG RAZVOJA CRNE GORE

uvodni dio

Projektni tim:

Podgorica, februar 2023. godine

Prof. dr Anđelko S. Lojpur, rukovodilac

Prof. dr Milan Perović, emeritus

Prof. dr Momo Radulović

Prof. dr Saša Mujović

Prof. dr Ana Lalević-Filipović

Prof. dr Darko Lacmanović

Prof. dr Julija Cerović-Smolović

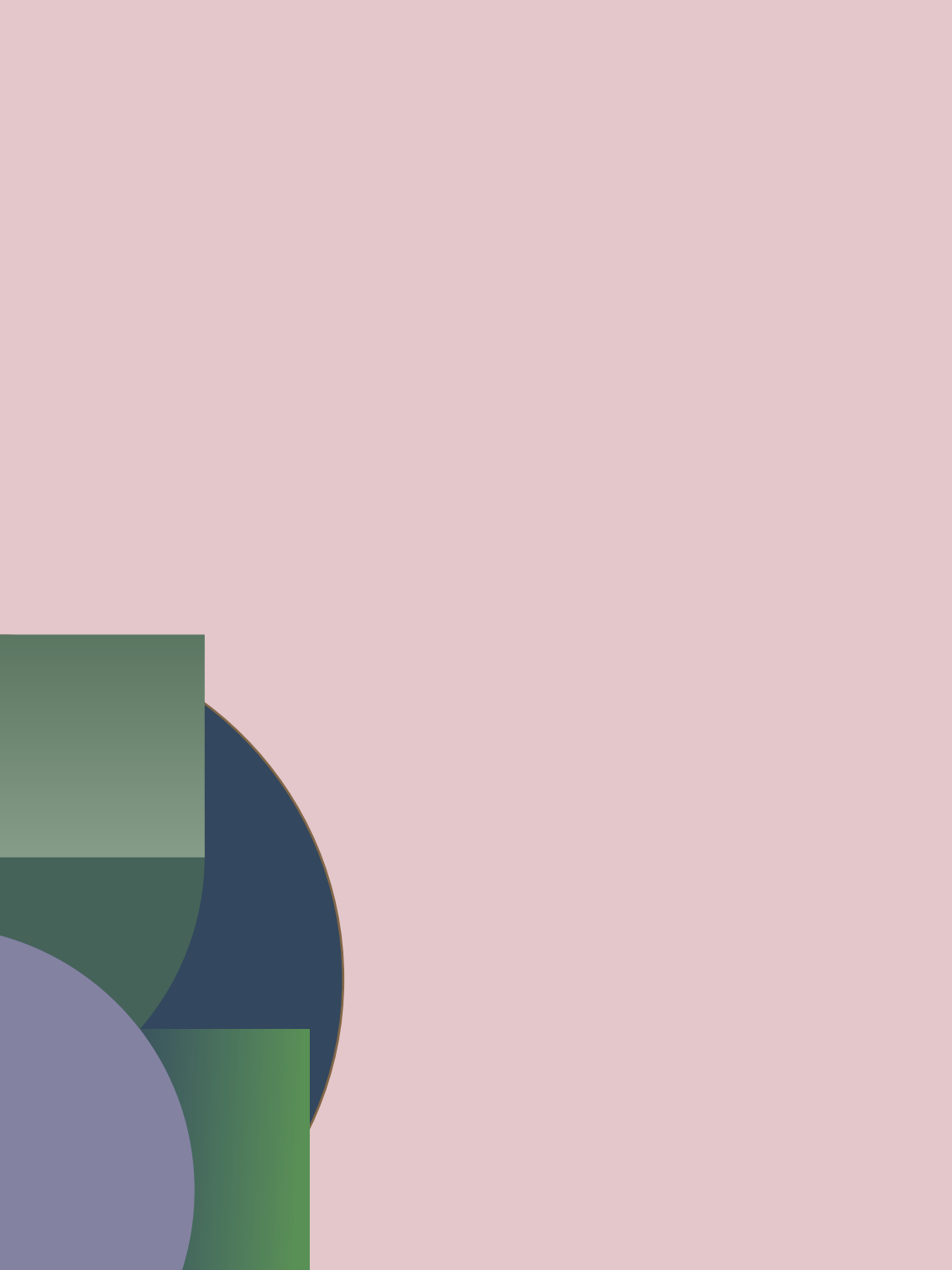
Prof. dr Nikša Grgurević

Mr Lazar Šćekić

Polazne osnove novog koncepta održivog privrednog razvoja Crne Gore je izrađen uz podršku regionalnog projekta SMART Balkan – Civilno društvo za povezan Zapadni Balkan kojeg implementira Centar za promociju civilnog društva (CPCD), Center for Research and Policy Making (CRPM) i Institute for Democracy and Mediation (IDM) a finansijski podržava Ministarstvo vanjskih poslova Kraljevine Norveške.

Sadržaj publikacije Polazne osnove novog koncepta održivog privrednog razvoja Crne Gore je isključiva odgovornost Centra za demokratsku tranziciju i ne odražava nužno stavove Centra za promociju civilnog društva, Center for Research and Policy Making (CRPM), Institute for Democracy and Mediation i Ministarstva vanjskih poslova Kraljevine Norveške.

sadržaj

1 / 8

Uvodne napomene

2 / 15

Institucionalni razvojni
okvir - javne politike

3 / 24

Tranzicioni put Crne Gore
kao reformska stagnacija

4 / 29

Pouke iz izvještaja o pristupanju
Crne Gore Evropskoj uniji

5 / 44

Makroekonomski pregled
stanja privrede Crne Gore

6 / 67

Održivi razvoj i cirkularna
ekonomija

7 / 75

Turizam - polazne
osnove razvoja

8 / 93

Industrija i industrijske politike

9 / 121

Sektor poljoprivrede
kao „vodeći resurs“

10 / 138

Energija kao strateški
razvojni resurs

11 / 151

Ljudski faktor kao
socijalni kapital

12 / 170

Digitalna spremnost Crne Gore

13 / 192

Svodna SWOT analiza

14 / 198

Zaključak kao ponuda
otvorenih pitanja

Pred vama je dokument "Polazne osnove koncepta održivog privrednog razvoja Crne Gore" kojim želimo pokrenuti sveobuhvatnu javnu diskusiju o ključnim potencijalima, slabostima, prilikama i mogućim scenarijima za pokretanje značajnijeg razvoja naše ekonomije.

Dokument je pripremljen od strane tima eksperata/kinja na čelu sa prof. Dr Anđelkom Lojpurom, koji su pod okriljem Centra za demokratsku tranziciju (CDT), kroz višemjesečni rad, zaokružili i javnosti ponudili svoju viziju ekonomskog razvoja naše države.

Sada, nakon objavljivanja dokumenta, želimo pokrenuti proces organizovanja različitih vrsta javnih debata o inicijalnim idejama koje smo u njemu predstavili. Cilj je čuti što više različitih mišljenja, sugestija, dobronamjernih kritika koje ćemo implementirati u ovaj dokument. Nakon toga, pokušaćemo da pripremimo nekoliko scenarija koji će zapravo predstavljati alternativne puteve razvoja crnogorske ekonomije.

U opisanom procesu, želimo uključiti što veći broj aktera javnog života, stručnjaka/kinja iz različitih oblasti, i pokrenuti debatu koja će na kraju postati i politička. Naša je ambicija pokušati napraviti politički konsenzus o ključnim pravcima za pokretanje ekonomskog razvoja države, čije, makar ključne djelove, prihvata većina političkih subjekata.

Smatramo da nam je neophodan kontinuitet pravaca ekonomskog razvoja, potrebno nam je da dolaskom novih vlada ne krećemo iz početka nego da taj put bude utaban, a da svaka nova vlada donosi nove ideje i specifičnosti u prelasku tih puteva i ostvarivanu zadanog cilja.

Budući da je očigledno da postojeća politička i nacionalna polarizacija našeg društva onemogućava politički konsenzus, ostaje nam da provjerimo da li ja taj konsenzus moguć na polju ekonomije.

Naravno, ne podcjenjujemo značaj političkog konsenzusa u ovom procesu jer je on neophodan za stvaranje vladavine prava u Crnoj Gori, a ona je ključni preduslov razvoja ekonomije. Ova dva procesa su kompa-

tibilna i jedan zavisi od drugog. Konsenzus nije samo važan za ispunjavanje ekonomskih, nego i političkih kriterijuma za naše članstvo u EU.

Publikacija je pripremljena u okviru projekta "Akcija" koji ima za cilj uključivanje pojedinki i pojedinaca, udruženja i NVO-a sa visokim stručnim referencama u dijalog o svim važnim problemima koje opterećuju naše društvo. Na ovaj način stvaramo svojevrsnu bazu znanja o različitim segmentima funkcionisanja države, koju ćemo ponuditi državnim organima kao podršku za stvaranje boljeg i pravednijeg društva. Stavovi i tvrdjenja u ovom dokumentu ne moraju nužno odražavati i stavove CDT-a.

Na kraju, pozivamo vas da učestvujete u procesu javne rasprave o ovoj važnoj temi, pozivamo na angažovanje šire zajednice, želimo čuti mišljenje što više relevantnih aktera. Ili jednostavno, pozivamo vas da budete dio našeg tima i date svoj doprinos da izložene ideje budu kvalitetnije i izvodljivije.

CDT tim

1

UVODNE NAPOMENE

Alisa: „Čarobna mačko, kaži mi kojim putem da krenem?“

Maca: „To zavisi od toga gdje želiš stići!“

Alisa: „Meni je svejedno?“

Maca: „Onda je svejedno kojim ćeš putem da ideš!“

Luis Kerol („Alisa u zemlji čuda“)

Ovaj čuveni dijalog iz romana „Alisa u zemlji čuda“ u nastavku glasi: „**Samo da negdje stignem**“, dodade Alisa kao objašnjenje. „**Oh, sigurno ćeš stići**“, reče mačka, „**samo ako dugo hodaš**“.

Odakle početi kada su u pitanju bivše socijalističke zemlje? Da li su njihovi lideri imali viziju? Kuda su željeli da odvedu svoje zemlje? Šta je bila krajnja svrha tog puta koji odveć dugo traje? Izbor je bio skućen, dugo lutati i izgubiti mnogo vremena kao Alisa, ili „početi imajući u vidu kraj“.

Dosadašnji dosta skroman uspjeh nerazvijenih, bivših socijalističkih država Jugoistočne Evrope (JEE) zahvaćenih procesom tranzicije, uglavnom se zasnivao na nekoj kombinaciji korišćenja izdašnih prirodnih i drugih resursa, vladine pomoći ili neke druge, naslijeđene komparativne prednosti. Bez obzira na to što se stiče utisak da današnja umrežena ekonomija svima pruža iste šanse, evidentna je stagnacija i dalje produbljivanje jaza u pogledu dostignutog nivoa razvijenosti i nejednakosti u bogatstvu između razvijenih i brojnije grupe manje razvijenih zemalja, u kojoj se još uvijek nalazi većina zemalja u tranziciji. Isto tako, posma-

trano s aspekta njihove industrijske proizvodnje, produktivnosti i konkurentnosti, pokazalo se da većina država tranzicije dugo živi iznad svojih mogućnosti, tako da nametnuti tokovi globalizacije dodatno utiču na gubljenje, već ionako, teško stečenih konkurentskih pozicija.

Ova studija ima za cilj da u formi kraćeg, ali sveobuhvatnog presjeka dostignutog nivoa razvoja crnogorske ekonomije, ukaže na potrebu da se da valjan odgovor na jedno od ključnih pitanja koje se tiče razvojnih perspektiva zemalja u tranziciji, a to je: ***Mogu li zemlje u tranziciji (region i Crna Gora) i kada sustići prosječan životni standard razvijenih tržišnih privreda zemalja članica EU?*** Kako u tom smislu, kada je razvoj u pitanju, i poučeni negativnim iskustvima na domaćem „terenu“, smatramo da se kao imperativ nameće zahtjev za rekonceptualizacijom važećeg razvojnog obrasca a što podrazumijeva reaktiviranje preduzetničke ekonomije, ovim studijom se istražuje osnova za iznalaženje odgovora na drugo pitanje: ***Da li je u uslovima sveopšte globalizacije moguće i kako preokrenuti koncept razvoja u zemljama u tranziciji u pravcu veće jednakosti u bogatstvu, te podizanja nivoa životnog standarda i blagostanja na nacionalnom nivou?*** Stoga se u radu otvoreno zagovara otpočinjanje procesa njihove ponovne industrijalizacije.

Već ovdje, a u skladu sa prethodno otvorenim pitanjima, ako se posmatra prirodan poredak stvari u pogledu razvojnog toka i dostignutog nivoa razvoja crnogorske ekonomije u proteklom periodu, ima se utisak da je ona izgubljena između „centra“ (čine ga razvijene države) i „periferije“ (nerazvijene). Smatramo da se ovaj odnos neće promijeniti sam od sebe, jer je državam centra u interesu da drže „periferne države“ u stanje podrazvijenosti, kako bi jeftino koristile njihove prirodne resurse, jeftinu i obrazovanu radnu snagu i slično.¹

¹ Vidi: Radonić Mayr, F. *Nerazvijene su države one koje imaju resurse, ali ih ne iskorištavaju na ekonomski efikasan način, a podrazvijene su one koje aktivno i efikasno koriste svoje resurse, ali na način koji pomaže dominantnim državama. Možda najbolji primjer za to je izvoz sirovina kao što su drvo i različiti metali, a uvoz preradevina kao klaviri i kompjuteri. Postoji li ekološki održivi oblik kapitalizma?*, master rad, Univerzitet u Zagrebu; <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:str:5>.

Čini se logičnim da, uporedo sa prethodno navednim, dodamo još jedan set otvorenih i ne manje važnih pitanja, kao što su na primjer: ***Može li isključivo podržavanje paradigme ekonomskog razvoja mjenenog stopom rasta BDP biti pouzdana osnova razvojne koncepcije i za ocjenu napretka koji se primarno tiče životnog standarda građana? Dovode li visoke ili stabilno rastuće stope privrednog rasta nužno i do porasta ljudskog blagostanja? Šta znači brz i stabilan rast BDP-a ako se istodobno ne sagledava i bitno razvojno pitanje - je li to suštinski bolje za kvalitet ljudskog rada i života?***

Posmatrano na globalnoj ravni, pokazalo se da skraćivanje perioda razvojnih ciklusa i sve učestalije globalne ekonomske krize djeluju kao vidne manifestacije neodrživosti postojećeg poretka. Posljedično navedenome, u svakoj ekonomskoj krizi, rast i makroekonomska nestabilnost su glavne žrtve. Kada su u pitanju zemlje u tranziciji, dosadašnja iskustva pokazuju da glavni razlozi za neravnoteže u ekonomijama tih zemalja upućuju na dosljednost u pridržavanju "ekonomskih pravila" koja proizlaze iz tzv. „neoliberalnog konsenzusa“, linearnog modela rasta i platforme za vođenje ekonomskih politika poznate pod kolokvijalnim nazivom „*Vašingtonski konsenzus*“.² Pri tome, evidentna vulgarizacija neoliberalnog modela koja nam je dobrodušno "ponuđena" sa strane Zapada, sprovala se nekritičkim i jednostranim veličanjem tržišta, individualne inicijative, privatne svojine, ekonomskih sloboda i preduzetništva, i sve to u uslovima krajnje deformisanih tržišnih struktura redukovanih institucija. Ujedno, pokazalo se da u većini država u tranziciji samo nominalno (formalno) postoje demokratske, društvene i ekonomske institucije koje najčešće služe kao paravan za ispoljavanje i realizaciju interesa distribucionih koalicija. Konačno, te nove „elite“ koje su stupile na "vlast" nijesu do sada pokazale interes za jačanjem institucionalne moći države i demokratskih procedura, nego za očuvanje monopolskih pozicija, netržišnih privilegija i raznih pseudotržišnih struktura.³

² Vidi: Đuričin, D. prema Williamson, J. *The Washington Consensus as Policy Prescription for Development*, 2004.

³ Vidi: Drašković, V. *Neophodnost primjene institucionalnog pluralizma za održiv ekonomski razvoj*, Ekonomski fakultet u Kragujevcu, 2012.

Kako je protokom vremena na nacionalnom nivou sve jasnija spoznaja o rastućoj divergenciji između ekonomskog rasta i razvoja, nameće se zaključak da ekonomski rast više nije garancija da će se ciljevi održivog razvoja ostvarivati sami po sebi. Pored toga, u proteklom periodu većina zemalja u tranziciji, što je slučaj i sa Crnom Gorom, nije sprovela radikalne i prijeko potrebne strukturne promjene u privredi nakon globalne ekonomske krize 2008. godine, a kasnije i koronakrize, već su nastavile da sprovode iste razvojne i ekonomske politike sa kojima su ušle u krizu. Stoga je jasnije zašto ni relativno visoke stope rasta BDP nijesu bile dovoljne da se premosti tzv. *tranzicioni jaz* (gap). Otuda, isticanje u prvi plan rasta BDP kao ključne odrednice rasta i razvoja treba uzeti s rezervom imajući u vidu brojne primjere brzog rasta baziranog na ubrzanoj eksploataciji prirodnih resursa. Bolje reći, pokazalo se da u krajnjem takav pristup neće dovesti do kontinuiranog razvoja ukoliko se paralelno ne sprovedu strukturne promjene, i to ne samo u privredi, već i u socijalnoj i institucionalnoj sferi.⁴ Tako je razumljivije to da se na spomenute visoke stope rasta BDP ostvarivane u proteklom periodu može *gledati samo kao na dobru inspiraciju, ali za njihovo ponavljanje u uslovima „novog normalnog“ traži se visoka transformacija društvenog i ekonomskog sistema koji zahtijeva novi koncept održivog razvoja.*⁵

Imajući u vidu da je poslednjih godina i decenija beležen ekspanzivan rast i da se on veoma razlikuje od razvijenih do nerazvijenih zemalja, analizu bi trebalo početi tako što bi se napravila distinkcija pokretača razvoja kod razvijenih i nerazvijenih zemalja, koji se inače bitno mogu razlikovati. Takođe, brzina i dubina strukturne transformacije se razlikuje među zemljama, pa su recimo neke (poput „azijskih tigrova“) uspele da naprave brzi prelaz sa poljoprivrede na industriju i usluge, dok su pak druge, čija je strukturna transformacija bila slaba, po razvoju daleko iza njih.⁶

⁴ Marjanović, V. *Strukturne promene i strukturna transformacija u savremenoj razvojnoj ekonomiji*, Ekonomske teme; Univerzitet u Nišu; 2015.

⁵ Domazet, A. *Strukturnim promjenama da bržeg rasta u novom normalnom*, Ekonomija u okovima politika, NDIO BiH; Sarajevo, 2022.

⁶ Vidi: Marjanović, M. *Značaj i uticaj privredne strukture na privredni rast*, Ekonomske teme; Niš; 2010, str. 389.

I pored više pobrojanih dilemna, već u uvodu smatramo potrebnim da osporimo održivost koncepta **nacija-država** koji je u proteklom periodu, u domaćim okvirima, "obećavao štošta, ali ostvario malo". Isti, "u današnjem svijetu", kako to ističe K.Ohmae "daleko od poboljšanja situacije, prijeti da stvari učini još gorim", što mislimo da se odnosi i na Crnu Goru. Kako bi bolje rezumjeli navedenu poruku vrijedi istaći još jedan stav pomenutog autora koji, polazeći od toga da današnja globalna ekonomija nije osjetljiva na granice, već se poima kao "transgranična", kaže: *sama je nacija država antiprogresivna i introspektivna i uglavnom su regije takvih država (istina ne i sve), okrenute prema vani, mobilne su, rade i razmišljaju s dosta globalnog stajališta lišenog granica, kaže se da granice nisu ništa nego teret starih nacija-država, s tim da regija država nije politička, već ekonomska zajednica.*⁷

Svakako, ne planski kako to rade industrijski razvijene zemlje i ne svojom voljom, ekonomije u nastajanju (*engl. emerging economies*) našle su se u središtu navedenog disruptivnog tehnološkog preokreta koji i dalje nastavlja da unosi radikalne promjene u prirodu ljudskog rada. Otuda, namjera nam je u ovoj studiji, u sažetoj formi, da izložimo neke od osnovnih premisa nove digitalne paradigmatске osnovice u borbi za sticanje povoljnije konkurentске pozicije podjednako, preduzeća kao i nacionalne ekonomije u cjelini, što podrazumijeva sasvim drugačiju ulogu socijalnog kapitala. Kako ističe prof. L.J. Savić: *Značajne ekonomske, tehnološke i političke promene koje su se desile u svetskoj privredi teraju kompanije da se restrukturiraju i prilagode novim tržišnim uslovima. Globalizacija nameće nova pravila ponašanja, kojima preduzeća moraju da se prilagođavaju.*⁸

Kada je riječ o oporavku crnogorske ekonomije i iznalaženju novog razvojnog obrasca, posebno brinu iskustva iz prethodnog tri decenije

⁷ Vidi: Ohmae, K, *Nova globalna pozornica: Izazovi i prilike u svijetu bez granica*, prevod, Naklada Mate, Zagreb; 2007, str.92-93.

⁸ Vidi: Savić, Lj, *Novi koncept industrijske politike u EU*, str. 9.

dugog tranzicionog perioda. Konkretno, ista ukazuju na nizak nivo efikasnosti sektora industrije sa trendom daljeg smanjivanja godišnje stope rasta i učešća istog u strukturi BDP-a. Tako, za razliku od razvijenih industrijskih zemalja i jednog broja zemalja u tranziciji, koje svoj razvoj u kontinuitetu zasnivaju na dominantnom učešću industrijskog sektora, uspostavljena industrijska struktura je tehnološki zastarjela, po svom karakteru konzervativna, i sve skupa uzeto, čini prilično nepodesnu osnovicu za preporod iste. Jasno, trebaće nam vremena za promjenu strukturnog karaktera, vjerovatno decenija i više, ali ne bi bilo zgreaga da donosioci ključnih razvojnih odluka, kao što su javne politike i drugo, "oslušuju" dokle se stiglo i kakve rezultate postižu razvijene zemlje koje su zakoračile u fazu "**Industrije 5.0**" i "**Društva 5.0**".

Konačno, u okviru ove Studije nastojaćemo da u formi presjeka stanja u pogledu dostignutog nivoa razvoja crnogorske ekonomije, u vidu zaključka izložimo ključne pretpostavke na kojima je, po nama, moguće generisati novi model razvoja koji vodi ka **novoj normalnosti**. Upravo zbog navedenog cilja, napominjemo da se radi o **istorijski uslovljenoj prilici**, pri čemu je ovdašnja kriza takvog karaktera i intenziteta da konstrukcija nove razvojne paradigme, podjednako i istovremeno, podrazumijeva strukturne promjene, kako u oblasti makroekonomije, tako i mikroekonomije. U izvedbenom smislu, kada spominjemo novu formu konceptualizacije razvojnih tokova, na primjeru manje razvijenih zemalja koje su prošle sličan razvojni put, mogli bismo da prihvatimo poruku da se oslanjamo na primjenu **iskustava Istoka i pragmatičnosti Zapada**. Time, umjesto dosadašnjeg pukog robovanja klasičnim makroekonomskim pokazateljima tipa stope rasta BDP-a, naglasak pomjeramo ka humanim aspektima razvoja, čime zagovaramo prihvatanje koncepta *tzv. države blagostanja*).

Na upit ***Kako dalje, i šta nam je činiti***; nije naodmet da sagledamo poruku iskazanu narednim stavom:

Uspješnu strategiju promena čini moć definisanja uverljive i socijalno "zavodljive" platforme za promene, na koju se naslanja umeće kreiranja široke mobilizacije i podrške promenama. Nju nose kredibilni akteri sa energijom, znanjem, integritetom i poverenjem. Gotovo ništa od toga, u regionu ponovo potopljenom u identitetske, nacionalne podele i geostrateške igre koje vuku unazad i bude stare strahove, ne postoji danas.⁹

⁹ Stojiljković, Z, profesor Fakulteta političkih nauka u Beogradu i predsednik Ujedinjenog granskog sindikata "Nezavisnost", Srbije; „Kako do promjena?“ www.vijesti.me/tag/38728/zoran-stojiljkovic; 24.11.2021.

INSTITUCIONALNI RAZVOJNI OKVIR - JAVNE POLITIKE¹⁰

2

I pored toga što smo se prilikom obrazloženja svrsishodnosti predmetne studije u uvodnom dijelu fokusirali na makroekonomske reforme, od podjednake je važnosti i potreba uspostavljanja kvalitetne institucionalne infrastrukture. To podrazumijeva provođenje korjenitih institucionalnih reformi, tako da je, najblaže rečeno, čudno da su "domaći reformatori" ovo pitanje smjestili na samu periferiju tranzicionog procesa. Smatramo važnim da označimo ovo kao nedostatak jer pored značaja koji institucionalne reforme imaju u procesu uspostavljanja tržišne ekonomije u domaćim okvirima, istovremeno se radi o jednom od ključnih preduslova od čijeg ispunjenja zavisi proces harmonizacije domaćeg sa zakonodavstvom Evropske Unije.

Dosadašnja iskustva u procesu pregovora pojedinih država aspiranata za članstvo u EU na ovom planu pokazuju *da se od država kandidata očekuje uspostavljanje okvira za planiranje, razvijanje i koordinaciju politika kako bi se omogućilo dosledno planiranje politika i koordinacija aktivnosti Vlade, uključujući i postavljanje prioriteta, predlaganje konzistentnih i održivih politika, koje bi postavile osnove za efikasno funkcionisanje državne uprave po prijemu u članstvo u EU.*¹¹ U smislu prethodno naglašene važnosti institucionalnog okvira, dajemo pregled dostupnih, važećih strateških dokumenta koji pod dosta šarolikim nazivima kao što su strategija, program, javne politike, koncept, akcioni plan i slično, na određen način, odražavaju kvalitet rada i ukupan administrativni kapacitet javne uprave¹²; **tabela 1.**

¹⁰ Preuzeto i priredeno prema: *Javne politke u Crnoj Gori*; Sektor za koordinaciju, praćenje usklađenosti i praćenje sprovođenja strategija kojima se utvrđuju javne politike; Vlada Crne Gore; javnepolitike.me.

¹¹ Vidi: Jovović, T. *Osmišljavanje i koordinacija javnih politika kao polazni osnov harmonizacije domaćih propisa sa zahtevima pravne tekovine EU*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu; 2014, br. 68, str. 843-860.

¹² Vidi: *Uredba o načinu praćenja i postupku izrade, uskladjavanja i sprovođenja strateških dokumenata*, "Službeni list CG", br. 54/2018 od 31.7.2018. godine.

Tabela 1. Institucionalni okvir – strateška razvojna dokumenta Vlade Crne Gore

SEKTOR FINANSIJA I FISKALNE POLITIKE

MINISTARSTVO FINANSIJA

KROVNA DOKUMENTA

Fiskalna strategija Crne Gore 2018–2020.*
Pravci razvoja Crne Gore 2018–2021.* Program ekonomskih reformi 2019–2021.*
Smjernice makroekonomske i fiskalne politike 2018–2021.*

SEKTORSKE STRATEGIJE:

Srednjoročna strategija upravljanja dugom 2018–2020.
Strategija trgovinskih olakšica 2018–2022.
Strategija za prelazak javnog sektora na obračunsko računovodstvo
Nacionalna strategija za borbu protiv nelegalnog prometa duvanskih proizvoda
Strategija razvoja sistema javnih nabavki u Crnoj Gori 2016–2020.
Strategija razvoja zvanične statistike 2019–2023.
Strategija za borbu protiv prevara i upravljanje nepravilnostima u cilju zaštite finansijskih interesa EU, za period 2019–2022.

SEKTORSKI PROGRAMI:

Program reforme upravljanja javnim finansijama 2016–2020.
Program zvanične statistike 2019–2023.

SEKTOR SAOBRAĆAJNE, ENERGETSKE I INFORMACIONE STRATEGIJE

MINISTARSTVO SAOBRAĆAJA I POMORSTVA

SEKTORSKE STRATEGIJE:

Strategija razvoja željeznice 2017– 2027.
Strategija razvoja i održavanja državnih puteva
Strategija restrukturiranja željeznice 2017–2027.
Strategija razvoja saobraćaja 2019–2035.

SEKTOR EKONOMSKOG RAZVOJA I ŽIVOTNE SREDINE
MINISTARSTVO ODRŽIVOG RAZVOJA I TURIZMA

KROVNA DOKUMENTA

Nacionalna strategija razvoja do 2030.

SEKTORSKE STRATEGIJE:

Nacionalna strategija za transpoziciju, implementaciju i primjenu pravne tekovine EU u oblasti životne sredine i klimatskih promjena s Predlogom akcionog plana za period 2016-2020. Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020.

Nacionalna strategija u oblasti klimatskih promjena 2015-2030.

Nacionalna strategija upravljanja kvalitetom vazduha 2013-2020.

Nacionalna strategija integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore 2015-2030.

Nacionalna strategija upravljanja hemikalijama 2019-2022.

Nacionalna strategija biodiverziteta sa Akcionim planom 2016-2020.

Strategija za zaštitu od jonizujućih zračenja, radijacione sigurnosti i upravljanja radioaktivnim otpadom za period 2017-2021. godine s Predlogom akcionog plana za period 2017-2021.

Nacionalna stambena strategija 2011-2020.

Strategija razvoja građevinarstva u Crnoj Gori do 2020.

Nacionalni plan za implementaciju Stokholmske konvencije

Plan upravljanja komunalnim otpadnim vodama u Crnoj Gori (2020-2035)

SEKTORSKI PROGRAMI:

Program razvoja kulturnog turizma Crne Gore 2019-2021.

Program zaštite od radona 2019-2023.

Program razvoja ruralnog turizma 2019-2021.

MINISTARSTVO EKONOMIJE

KROVNA DOKUMENTA

Strategija regionalnog razvoja Crne Gore za period 2014-2020.

SEKTORSKE STRATEGIJE:

Energetska politika Crne Gore 2011-2030.
Strategija razvoja energetike Crne Gore 2014-2030.
Industrijska politika Crne Gore do 2019-2023.
Strategija za cjeloživotno preduzetničko učenje 2015-2019.
Strategija razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori 2018-2022.
Strategija razvoja ženskog preduzetništva u Crnoj Gori 2018-2022.
Strategija poštanske djelatnosti 2019-2023.
Strategija tržišnog nadzora Crne Gore

SEKTORSKI PROGRAMI:

Program za unapređenje konkurentnosti privrede za 2019. godinu
Nacionalni program zaštite potrošača 2019-2021.

MINISTARSTVO POLJOPRIVREDE I RURALNOG RAZVOJA

SEKTORSKE STRATEGIJE:

Strategija razvoja poljoprivrede i ruralnih područja Crne Gore 2015-2020.
Revizija Strategije razvoja šume i šumarstva (2014-2023)
Strategija ribarstva Crne Gore 2015-2020.
Strategija upravljanja vodama 2018-2035.
Akcioni plan za suzbijanje nelegalne eksploatacije rječnih nanosa i vodotoka 2019-2021.
Strategija tržišnog nadzora Crne Gore

SEKTOR ZAPOŠLJAVANJA, SOCIJALNE POLITIKE I - MINISTARSTVO ZDRAVLJA

SEKTORSKE STRATEGIJE:

Zdravstvena politika u Republici Crnoj Gori do 2020. godine
Strategija razvoja zdravstva Crne Gore
Nacionalna strategija prevencije štetne upotrebe alkohola i alkoholom uzrokovanih poremećaja u Crnoj Gori 2013-2020.
Nacionalna strategija za rijetke bolesti u Crnoj Gori 2013-2020.
Strategija Crne Gore za sprječavanje zloupotrebe droga 2013-2020.
Strategija za očuvanje i unapređenje reproduktivnog i seksualnog zdravlja 2013-2020.
Nacionalna strategija za borbu protiv HIV/AIDS 2015-2020.
Strategija za unapređenje medicine rada u Crnoj Gori 2015-2020.
Master Plan razvoja zdravstva Crne Gore 2015-2020.
Strategija razvoja Integralnog zdravstvenog informacionog sistema i e-zdravlja za period 2018-2022.
Nacionalna strategija za kontrolu rezistencije bakterija na antibiotike 2017-2021.
Nacionalna strategija zdravstvene zaštite lica sa šećernom bolešću 2016-2020.
Strategija zaštite i unapređenja mentalnog zdravlja u Crnoj Gori 2019-2023.
Strategija za poboljšanje kvaliteta zdravstvene zaštite i bezbjednosti pacijenata za period od 2019-2023.

SEKTORSKI PROGRAMI:

Program za kontrolu i prevenciju nezaznih bolesti u Crnoj Gori 2019-2021.
Program mjera za unapređenje stanja uhranjenosti i ishrane u Crnoj Gori

MINISTARSTVO NAUKE

SEKTORSKE STRATEGIJE:

Strategije inovativne djelatnosti 2016-2020.
Strategija naučnoistraživačke djelatnosti 2017- 2021.
Smjernice Strategije pametne specijalizacije 2018-2024.

SEKTORSKI PROGRAMI:

Kolaborativni program za inovacije 2019-2024.
Program podsticanja inovativnih startapova u Crnoj Gori 2019-2021.

MINISTARSTVO RADA I SOCIJALNOG STARANJA

SEKTORSKE STRATEGIJE:

- Nacionalna strategija zapošljavanja i razvoja ljudskih resursa 2016-2020.
- Strategija za unapređenje zaštite i zdravlja na radu u Crnoj Gori 2016-2020.
- Strategija razvoja sistema socijalne zaštite starijih 2018-2022.
- Strategija razvoja sistema socijalne i dječije zaštite 2018-2022.
- Strategija zaštite od nasilja u porodici 2016-2020.
- Strategija za prevenciju i zaštitu djece od nasilja 2017-2021.
- Strategija za integraciju lica sa invaliditetom u Crnoj Gori 2016-2020.
- Strategija za trajno rješavanje raseljenih i interno raseljenih lica u Crnoj Gori sa posebnim osvrtom na oblast Konik 2017-2019.
- Strategija za ostvarivanje prava djeteta 2019-2023.

MINISTARSTVO PROSVJETE

SEKTORSKE STRATEGIJE:

- Strategija ranog i predškolskog vaspitanja i obrazovanja u Crnoj Gori 2016-2020.
- Strategija opšteg srednjeg obrazovanja u Crnoj Gori 2015-2020.
- Strategija razvoja stručnog obrazovanja u Crnoj Gori 2015-2020.
- Strategija za razvoj i podršku darovitim učenicima 2015-2019.
- Strategija razvoja visokog obrazovanja u Crnoj Gori 2016-2020.
- Strategija razvoja i finansiranja visokog obrazovanja u Crnoj Gori 2011-2020.
- Strategija inkluzivnog obrazovanja 2019-2025.
- Nacionalna strategija cjeloživotne karijerne orijentacije 2016-2020.
- Strategija obrazovanja nastavnika u Crnoj Gori 2017-2024.
- Strategija tržišnog nadzora Crne Gore

SEKTORSKI PROGRAMI:

- Program za suzbijanje nasilja i vandalizma u obrazovno-vaspitnim ustanovama u Crnoj Gori (AP 2019-2020)

MINISTARSTVO SPORTA I MLADIH

SEKTORSKE STRATEGIJE:

Strategija za mlade 2017-2021.
Strategija razvoja sporta u Crnoj Gori
2018-2021.

MINISTARSTVO KULTURE

SEKTORSKE STRATEGIJE:

Program „Kreativna Crna Gora: identitet,
imidž, promocija“ 2017-2020.
Program zaštite i očuvanja kulturnih
dobara za 2019. godinu

MINISTARSTVO ODBRANE

KROVNA DOKUMENTA

Strategija odbrane Crne Gore
Strategija nacionalne bezbjednosti

SEKTORSKE STRATEGIJE:

Strategijski pregled odbrane Crne Gore
2018-2023.
Akcioni plan za primjenu Rezolucije
Savjeta bezbjednosti UN 1325
– Žene, mir i bezbjednost u Crnoj Gori
(2019-2022)

MINISTARSTVO VANJSKIH POSLOVA

SEKTORSKE STRATEGIJE:

Komunikaciona strategija – Crna Gora
članica NATO 2018-2020.
Strategija za neproliferaciju oružja za
masovno uništenje za period 2016-2020.

KANCELARIJA ZA EVROPSKE INTEGRACIJE I GENERALNI SEKRETAR VLADE

KROVNA DOKUMENTA

Program pristupanja Crne Gore Evropskoj uniji 2019-2020.

SEKTORSKE STRATEGIJE:

Strategija informisanja javnosti o procesu
pristupanja Crne Gore Evropskoj uniji 2019-2023.

Zaključni nalazi •

Imajući u vidu brojnost razvojnih dokumenata prezentovanih u **tabeli 1**, s jedne, i evidentno pomanjkanje u pogledu ostvarenja strateških ciljeva, prioritetnih ciljeva, programskih aktivnosti u cjelini, s druge strane, kao ključni nameće se zaključak da je u potpunosti izostala koordinacija sadržaja predloga javnih politika i drugih strateških dokumenata i njihovo usklađivanje na nacionalnom nivou, podjednako kako u procesu izrade i usvajanja, tako još više u fazi realizacije istih. U tom smislu može se zaključiti sljedeće:

- Evidentno je odsustvo koordinacije između nekoliko desetina sektorskih i intersektorskih strategija i brojnih drugih razvojnih dokumenata nižeg ranga po važnosti;
- Za pretpostaviti je da se radi o ograničenim kapacitetima Generalnog sekretarijata Vlade za planiranje, praćenje i koordinaciju javnih politika;
- Kompletan proces strateškog planiranja nije usklađen, bolje reći fragmentiran je i neusklađen, po horizontali i vertikalnoj liniji (sistem lijevka), tako da je izostala koordinacija strategijskih prioriteta na nacionalnoj ravni i slično;
- Dokumenta nižeg ranga pripremaju se izolovano po pojedinim organima tako da ne uvažavaju ciljeve i prioritete iz svodnih dokumenata kao što su npr. Strategija održivog razvoja, Prostorni plan i slično;
- Očit je izostanak potrebnog nivoa administrativne kulture, što se očituje u pomanjkanju međusektorske saradnje između ministarstava, Vlade i drugih državnih institucija i slično;

- U većini slučajeva nije urađena kvalitetna procjena uticaja koja se tiče budžetskih troškova, ekonomskog uticaja na razvoj i rast, društvenog uticaja i uticaja na životnu sredinu, efikasnosti i mogućnosti sprovođenja;
- Nizak nivo transparentnosti, konsultacija i komunikacija sa javnošću uopšte, počevši od početka izrade i usvajanja pa do implementacije dodatno negativno utiču na konkretne rezultate sprovođenja navedenih dokumenata;
- Izostala je primjena tzv. *Metcalfove skale koordinacije*¹³ gdje proces koordinacije javnih politika obuhvata devet koraka, a započinje „*nezavisnim odlučivanjem od strane ministarstava*“ i postupno se idući ka vrhu piramide svodi na „*strategiju vlasti*“.
- Proces implementacije i monitoringa ne omogućava postupno prilagođavanje javnih politika novim okolnostima i slično.

Prethodno navedene, brojne slabosti u pogledu koncipiranja i implementacije javnih politika najvećim dijelom su posljedica izostanka kvalitetne institucionalne infrastrukture, pri čemu smatramo da je većina državnih institucija ostala po strani od procesa tranzicije.

U konačnom, kompletan utisak čini lošijim i to što se nedovoljno poštuju principi predviđeni prethodno navedenom Uredbom gdje se navodi da se strateški dokumenti izrađuju i sprovode u skladu sa principima: usklađenosti, finansijske održivosti, odgovornosti, saradnje nadležnih organa, transparentnosti, kontinuiteta, ekonomičnosti i racionalnog planiranja. U prilog navedenom, stoji konstatacija da je „koordinacija javnih politika jedan od najduže prisutnih izazova za države, ali je u poslednje vreme ovo pitanje postalo još značajnije usled promene prirode problema sa kojima se suočavaju vlade i sve šire rasprostranjenosti ideja *Novog javnog upravljanja*.“¹⁴

¹³ Vidi: Metcalfe, L., *International Policy Co-ordination and Public Management Reform, International Review of Administrative Sciences*, 60, 1994, str.271–290.

¹⁴ Vid.šire: Piters, B.G. *Izazovi koordinacije javnih politika*. <https://www.cef-see.org>;

3

TRANZICIONI PUT CRNE GORE KAO REFORMSKA STAGNACIJA¹⁵

Baveći se aktuelnom fazom globalizacije i problemom zaostajanja u razvoju zemalja u tranziciji, B. Milanović postavlja pitanje usko povezano sa predmetom ove studije, a to je: ***Mogu li društva u kojima koegzistira ju ljudi sa naglašeno različitim nivoima dohotka i potrošačkim navikama ostati demokratska i stabilna?***¹⁶ Pri tome, na kraju, imaju li se u vidu brojne dileme koje proces globalizacije sa sobom nosi, logičnim se čini ključno pitanje: ***Mogu li i kako manje razvijene zemlje u uslovima sve intenzivnije globalizacije da u formi nove razvojne paradigme pokušaju napraviti radikalni raskid sa prošlošću?***

Podimo od spoznaje da se i nakon trodecenijski dugog perioda tranzicioni prelaz od socijalističkog ka tržišnom obliku privređivanja, kao sastavnom dijelu sveobuhvatnih političkih i ideoloških promjena u Istočnoj Evropi, još uvijek pokazuje kao bolan i nedovršen proces. U tom smislu protekla tranziciona iskustva nedvosmisleno pokazuju da je neoliberalni tržišni fundamentalizam zasnovan na nepokolebljivoj vjeri u "slobodna tržišta", u proteklom periodu nametnut kao ideološko politička doktrina uglavnom bio u službi ekonomskih interesa vladajućih političkih elita zaostalih iz doba komunizma. U većini zemalja reforme su krenule pogrešnim putem, svakako ne slučajno, jedan od ključnih zaključaka u funkciji izrade ove studije je da se sporo gradila moderna, na jasnim pravnim osnovama uspostavljena država koja bi, uz to, počivala na čvrstim i dobro organizovanim institucijama tržišne ekonomije.¹⁷

¹⁵ Ovaj dio Studije je uz saglasnost svih autora priređen kao kratak presjek po ovom pitanju (*zastoj u tranziciji*) iz više radova koji se navode u priloženim izvorima ovog odjeljka, tako da pojedini navodi nisu pojedinačno označeni.

¹⁶ Ugledni ekonomista, profesor Univerziteta New York City, u analizi koja obuhvata period od dvadeset pet godina nakon pada Berlinskog zida, ukazuje da se samo mali broj država mjereno rastom BDP može pohvaliti uspjehom u tranziciji.

¹⁷ Vidi: Lojpur, A. Koyama, Y. *Lesson of the privatization*, Annual Report of Economics, Niigata University, Faculty of Economics (ISSN:0385-7697). Issue 26, Jan. 2002.

Tako sproveden proces privatizacije pod plaštom „transformacije“, sa malim razlikama u većini slučajeva obilježen je nasiljem, birokratskom samovoljom, bujanjem svih vidova korupcije i kriminala, te nizom drugih vidova nepravde, što traje i do današnjih dana.¹⁸

Posmatrano sa ove vremenske distance, pojašnjenje prethodno postavljenih upita i razloge zašto su zemlje u tranziciji do daljnjeg ostale „*zaglavljene u tranziciji*“ treba tražiti u nekritički prihvaćenom modelu transformacije zasnovanom na principima tzv. Vašingtonskog konsenzusa.¹⁹ Naime, evidentno je da zemlje u tranziciji u novonastalim institucionalnim tranzicionim formama i globalnom okruženju nisu uspjele da značajnije efektuiraju proizvodne faktore, odnosno komparativne prednosti kojima raspolažu (zemlja, rad, kapital), što je rezultiralo nižim ostvarenjima „potencijalnog dohotka“. U prilog tezi da se radi o „podbačaju reformi“ u značajnom broju zemalja ističemo konstataciju prof. D.Đuričina, inače, dobrog poznavaoca tranzicionih prilika, koji na primjeru Srbije navodi da je njen glavni problem tzv. *output gap*; odnosno nivo privredne aktivnosti koji je ispod objektivno mogućeg nivoa. „Privreda Srbije je impotentna i raštimovana“; „takođe, ambijent (regulativa+institucije+preovlađujuće strategije privrednih subjekata) u kojem se sprovodi ekonomska politika nije adekvatan. To se posebno odnosi na institucije kao što su komisija za hartije od vrijednosti, finansijska berza i centralna banka, ali i na mentalitet privrednih subjekata u tzv. „burazerskoj privatizaciji“, zaključuje prof. D. Đuričin.²⁰

Nešto slično prethodno navedenom stavu vidimo i u sljedećoj konstataciji: „Hrvatsko gospodarstvo u posljednje vrijeme proživljava krizu, ovoga puta dublju i očito dugotrajniju. No, to što se događa nije ograničeno samo na područje gospodarstva jer ono je samo jedna od važnih

¹⁸ Iz tog perioda, ostala je zabilježena jedna izjava Ž. Atalija, predsjednika Evropske banke za obnovu i razvoj „da su istočno-evropske zemlje trenutno bliže mafijaškom, umjesto tržišnom modelu privrede“.

¹⁹ „Deset zapovijesti“ koje predviđa tzv. Vašingtonski sporazum su: fiskalna disciplina, izmjena prioriteta javne potrošnje, poreska reforma, liberalizacija kamata, politika deviznog kursa, liberalizacija trgovine, strane direktne investicije, privatizacija, deregulacija i svojinska prava.

²⁰ Vidi: Đuričin, D. *Nacrt strategije reindustrijalizacije Srbije*, Beograd: 2011.

sastavnica jedinstvenog društvenog organizma u kojem su svi njegovi djelovi usko povezani. Naši 'reformatori' nažalost nisu još spremni otvoreno priznati neuvjerljivost i slom ultraliberalističke ideologije koja je proizvela globalnu ali i našu vlastitu hrvatsku krizu" navodi prof. Lj. Jurčić. U potpunoj saglasnosti sa navedenim je i sljedeća konstatacija: „Tranzicioni model privrednog rasta“, kako to ističe E. Jakopin „koji se u Srbiji primjenjuje punih trinaest godina nije dao očekivane rezultate. Privredni sistem, nakon decenije ekonomske distorzije, nije mogao da izbalansira brojne neravnoteže i sistemske deformacije koje su, pod uticajem ekonomske krize, svom jačinom izbile na površinu“. Posebno kada se posmatra region Jugoistočne Evrope (JIE) ... „jasno se vide sve posledice primene tranzicionog modela u svim državama JIE. 'Ekonomija na dug' uzima svoj danak u svim razvojnim dimenzijama, od demografske regresije preko industrijske devastacije, obrazovnog jaza, institucionalne neizgrađenosti“.²¹

Već sada, zaključak bi mogao da glasi da smo kao zemlje u tranziciji, moguće, izašli iz socijalizma, ali da smo se zaglavili u sistemu koji je najbliži onome što se naziva ortački ili klijentelistički kapitalizam. Otu da se kao logična posljedica u pogledu razvoja crnogorske ekonomije posljednjih godina intenzivirao tzv. „*razvojni jaz*“ koji, logično, nije mogao biti nadomješten ni visokim stopama rasta BDP-a. Isti se, inače produbljen nakon koronakrize pri čemu je BDP Crne Gore u 2020. godini imao negativnu stopu rasta od oko 13%, ogleda u sljedećim ispoljenim vidovima makroekonomske neravnoteže: rastući budžetski deficit, visok spoljnotrgovinski deficit, visoko učešće javnog duga, konstantan rast i visoko učešće spoljnog duga, visoko učešće domaće potrošnje u BDP, nezaposlenost i slično.

Nadalje, podjednako, kao i prije, tako posebno nakon usporavanja privrednog rasta u periodu krize 2008-2009.godine, pokazalo se da su u

²¹ Vidi: Jakopin, E. *Transformacija modela rasta i razvoja i Postkrizna realokacija faktora rasta*; Ekonomski horizonti, Beograd, 2011.

zemljama JIE izostale strukturne reforme, u prilog čemu govore brojni izvještaji sa pregledom tzv. tranzicionih indikatora.²² Istovremeno, činjenica je da su i druge, manje razvijene zemlje duboko uvučene u neo-liberalnu međunarodnu podjelu rada što je po njih rezultiralo brojnim i negativnim posljedicama. Još preciznije, ova doktrina je ignorisala iskustvo vođenja politike u Velikoj depresiji koje je pokazalo da tzv. "nevidljiva ruka" tržišta ne funkcioniše efikasno i trajno, između ostalog, i zbog asimetričnih informacija, eksternalija, iracionalnih izbora, loše koncipiranih strateških razvojnih dokumenata i javnih politika uopšte.

Konačno, da bi se u domaćim okvirima smanjio rizik od daljeg produbljivanja strukturne neravnoteže, potrebna je tzv. "vidljiva ruka" države".²³ Time nam se čini jasnijim zahtjev da samo država može eliminisati uzroke značajnog broja sadašnjih problema koji su, dominantno interno generisani, a najvećim dijelom zbog potpunog odsustva valjanih industrijskih politika. Bolje reći, otklanjanje navedenih uzroka neće se desiti samo od sebe - "nevidljivom rukom" tržišta. Dalje, to znači, da bi država morala da odigra ulogu tzv. "preduzetnika iz nužde", na način da se re-industrijalizacija i strukturne promjene, osmišljeni i realizovani u paketu kao okosnica nove razvojne paradigme, nameću kao imperativ. Prethodno bi na strateškoj ravni moglo biti podržano razvojem koncepta tzv. "socijalnog preduzetništva", koje je od posebne koristi u pogledu poboljšanja socijalne uključenosti. To bi imalo za rezultat promjenu strukture ukupne novostvorene vrijednosti BDP i to od sadašnjih dominantnih sektora iz područja nerazmjenjivih dobara ka sektorima u kojima je veće učešće novostvorene vrijednosti, kao što su npr. poljoprivreda, prerađivačka industrija i slično.²⁴

²² Vidi: Lojpur, A. i dr. *Is the Recovery of Transition Countries Possible on the New Global Stage and How*, International Journal of Innovation and Economic Development; Volume 6; Issue 1; 2020

²³ Đurićin, D. *Nacrtna strategija reindustrializacije Srbije*, Beograd.

²⁴ Tako, npr. iskustva koja se tiču multiplikatorskog značaja razvoja industrije pokazuju da na jedno novoootvoreno radno mjesto u tom sektoru dolazi pet novoootvorenih radnih mjesta u povezanim sektorima privrede (Jakopin, E).

Izvori:

1. Đurićin, D, *Nacrt strategije reindustrijalizacije Srbije*, Beograd, 2011.
2. Jakopin, E, *Transformacija modela rasta i razvoja i Postkrizna relokacija faktora rasta*, Ekonomski horizonti, Beograd, 2011.
3. Jurčić, L.J, *Industrijska politika u globalnim procesima*, Acta Economica, Banja Luka, br.13, 2014.
4. Jurčić, L.J, *Hrvatska stagnira u Evropskoj Uniji*, Ekonomski pregled, Zagreb, 2019.
5. Lojpur, A, *Reindustrijalizacija – između zakašnjelog buđenja i nove paradigme privrednog rasta*, Acta Economica, Banja Luka, br. 22, 2015.
6. Lojpur, A, Drašković,V, *Nerazvijene zemlje u uslovima globalizacije - traženje valjanog razvojnog obrasca*, VIII Međunarodno savjetovanje o korporacijskom upravljanju, Teslić, May, 2013.
7. Lojpur A, Drašković, V, *Zemlje u tranziciji u uslovima globalizacije - budućnost koju je neko drugi osmislio*, Teslić, 2016, pp. 253-269.
8. Lojpur, A, Lalević, A, *Reindustrialization as the backbone of the new development paradigm in transition countries*, Book of Abstracts, 13 International Scientific Conference - Economic and Social Development, Barcelona, april, 2016, p. 45.
9. Lojpur, A, i dr, *Globalizacija ili kako je prošlost u nerazvijenim zemljama pojela budućnost*, 24th International Congress; Business Sustainability in The Conditions of Coronavirus: Challenges for Accounting, Institut računovođa i revizora RS, septembar 2020.
10. Ohmae, K, *Nova globalna pozornica*, prevod, Naklada Mate, Zagreb, 2007.
11. Rodrik, D, *Institutions for High Quality Growth: What They Are and How to Acquire Them*, Studies in Comparatives International Development, Vol.35: 2000.

POUKE IZ IZVJEŠTAJA O PRISTUPANJU CRNE GORE EVROPSKOJ UNIJI

4

Pristupni pregovori Evropske unije sa Crnom Gorom otvoreni su u junu 2012. godine. Države kandidatkinje petog kruga proširenja (2005/07.g.) vodile su pregovore o 31 poglavlju, a sadašnje države kandidatkinje (Hrvatska završila pregovore 2013. godine) i Turska (2007), te Island (pregovori otvoreni u julu 2010) pregovaraju o 35 poglavlja. Kada je u pitanju Crna Gora, u oktobru 2007. godine potpisan je tzv. „Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju“, koji je stupio na snagu u maju 2010. godine. U oktobru 2011.godine Evropska komisija je preporučila otvaranje pristupnih pregovora sa Crnom Gorom, s tim da je ova preporuka ponovljena 2012. godine. Nakon pozitivne odluke koju je odobrio Evropski savjet, pristupni pregovori sa Crnom Gorom su otvoreni 29. juna 2012. godine. Od marta 2002. godine Komisija redovno izvještava Savjet i Parlament o napretku ostvarenom od strane zemalja Zapadnog Balkana, a posljednji izvještaj pripremljen je u oktobru 2022. godine.²⁵

Do sada su, kada je u pitanju Crna Gora, otvorena 33 poglavlja (što praktično znači sva poglavlja jer se o preostala dva ne pregovara) od čega su tri privremeno zatvorena i to: poglavlje 25 - Nauka i istraživanje; poglavlje 26 - Obrazovanje i kultura i poglavlje 30 - Vanjski odnosi. Takođe, u izvještajima o napretku pregovora o proširenju EU ističe se da je Crna Gora prihvatila revidiranu metodologiju proširenja koja se fokusira na: temeljnim reformama, jačem političkom usmjeravanju, pojačanoj dinamici i predvidivosti procesa. U okviru dostupnog nam sažetka "Izvještaja za 2021. godinu..." konstatovano je sljedeće:²⁶

²⁵ Predmetni prilog je u cjelini zasnovan na "Izvještaju za Crnu Goru za 2021. godinu; Saopštenje o politici proširenja EU za 2021. g", preuzet je sa Interneta i naveden je kao izvor na kraju priloga. U tom smislu nismo našli za shodno da pojedine djelove i stavove koji su izvorno preuzeti iz istog posebno označavamo u formi citata. Ovaj izvještaj pokriva period između juna mjeseca 2020. i juna mjeseca 2021. godine.

²⁶ Vidi: *Sažetak Izvještaja*, više strana.

- Kada je riječ o **političkim kriterijumima**, izvještajni period obilježile su tenzije i nepovjerenje između političkih aktera. Duboka polarizacija između nove vladajuće većine i opozicije bila je uporno prisutna tokom 2020. godine, a pojačala se u post-izbornom periodu.
- Nepostojanje konstruktivnog angažovanja svih parlamentarnih aktera spriječilo je smisljeni politički dijalog, što je dovelo do dalje polarizacije političke scene.
- Kada je riječ o upravljanju, postoji potreba da se ojača učesće zainteresovanih strana i kapacitet Vlade da implementira reforme.
- Uloga civilnog društva je prepoznata i unaprijeđena, međutim, sadašnji zakonski i institucionalni okvir treba dalje da se poboljša da bi se ojačali mehanizmi za konsultacije i saradnju između državnih institucija i civilnog društva u kontekstu procesa pristupanja EU.
- Crna Gora je umjereno spremna u oblasti reforme javne uprave. Ukupno gledano, u izvještajnom periodu ostvaren je ograničen napredak.
- Crna Gora i dalje je umjereno spremna da primjenjuje pravnu tekovinu EU (acquis) i evropske standarde u oblasti pravosuđa i temeljnih prava i, ukupno gledano, ostvarila je ograničen napredak, sa ograničenim bilansom ostvarenih rezultata u oblasti odgovornosti.
- Crna Gora je postigla određeni nivo spremnosti u borbi protiv korupcije;
- Crna Gora ima određeni nivo pripremljenosti/umjereno je spremna u borbi protiv kriminala;
- Po pitanju temeljnih prava, Crna Gora u velikoj mjeri ima zakonodavni i institucionalni okvir i ostvarila je određeni napredak u ispunjavanju obaveza predviđenih u međunarodnim instrumentima i zakonodavstvu za zaštitu ljudskih prava;

- Crna Gora je postigla određeni nivo pripremljenosti u oblasti slobode izražavanja;
- Po pitanju **ekonomskih kriterijuma** Crna Gora je ostvarila određeni napredak i umjereno je spremna u razvijanju funkcionalne tržišne ekonomije. Crna Gora se našla u nagloj recesiji tokom 2020. godine jer je pandemija kovida-19 imala teške posljedice na njenu ekonomiju koja zavisi od turizma. To je stvorilo veliki negativni efekat prelivanja na privatnu potrošnju, investicije, zaposlenost, trgovinu i javne finansije;
- Crna Gora je ostvarila određeni napredak i umjereno je spremna da se nosi sa konkurentskim pritiskom i tržišnim silama u EU.

U skladu sa revidiranom metodologijom sva pregovaračka poglavlja su svrstana u klaster. Napredak po pojedinim klasterima saopšten je u Izvještaju kako slijedi:

>> Klaster vezan za unutrašnje tržište

ključan je za pripreme Crne Gore da ispuni uslove unutrašnjeg tržišta EU i izuzetno je relevantan za moguće mjere rane integracije i razvoj Zajedničkog regionalnog tržišta. Ostvaren je napredak u nadzoru tržišta, akreditaciji i standardizaciji, zakonskim preduslovima za elektronsku registraciju preduzeća, sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma, pravu privrednih društava, državnoj pomoći i transparentnosti pomoći, bankarstvu, zaštiti potrošača i zaštiti zdravlja.

>> Klaster koji se odnosi na konkurentnost i inkluzivni rast

ima značajne veze sa Programom ekonomskih reformi Crne Gore. Ostvaren je napredak u kontroli duvana, penzijama, industrijskoj politici, pametnoj specijalizaciji, stručnom obrazovanju i obuci i trgovinskim olakšicama.

>> Klaster koji se odnosi na zelenu agendu i održivu konektivnost

ima značajne veze sa Programom ekonomskih reformi Crne Gore, Ekonomskim i investicionim planom Komisije i Zelenom agendom za Zapadni Balkan. Ostvaren je napredak u kreiranju energetskeg tržišta "dan-unaprijed", Strategiji za razvoj saobraćaja, zaštiti prirode i Nacionalnom energetskeg i klimatskeg planu.

>> **Klaster posvećen resursima, poljoprivredi i koheziji** obuhvata politike vezane za Strukturne fondove i Investicione fondove EU i za razvijanje kapaciteta za preuzimanje odgovornosti buduće države članice EU. Napredak je ostvaren u poljoprivredi, hrani i ribarstvu, regionalnoj politici i strukturnim instrumentima, finansijskim i budžetskim odredbama i upravljanju vlastitim resursima.

>> **U okviru klastera za vanjske odnose** Crna Gora je nastavila u potpunosti da se usklađuje sa svim stavovima Zajedničke vanjske i bezbjednosne politike EU, deklaracijama i zajedničkim stavovima EU.

>> **Jačanje administrativnih kapaciteta za primjenjivanje pravne tekovine EU ostaje važan izazov za Crnu Goru, uključujući i hitnu potrebu da se rekonstruiše funkcionalna pregovaračka struktura.**

U pregledu koji se daje u **tabeli 2**, prikazana je dinamika pregovora po pojedinim pregovaračkim poglavljima vezano za početak tj. otvaranje pregovora, tok pregovora i vrijeme, tamo gdje je to postignuto, privremenog zatvaranja pregovora.

Tabela 2. Dostignuto stanje po pojedinim poglavljima u pristupnim pregovorima

KLASTERI	POGLAVLJA/OBLAST	DATUM OTVARANJA/ZATVARANJA PRELAZNYM ILI ZAVRŠNYM MJERILIMA
OSNOVE Sva poglavlja su otvorena	23-Pravosuđe i temeljna prava 24-Pravda, sloboda, bezbjednost 5-Javne nabavke 5-Javne nabavke 32-Finansijska kontrola ... Ekonomski kriterijumi ... Funkcionisanje demokratskih institucija ... RJU (Reforma javne uprave)	Decembar 2013. Decembar 2013. Decembar 2013. Decembar 2014. Jun 2014.
UNUTRAŠNJE TRŽIŠTE Sva poglavlja su otvorena	1-Sloboda kretanja roba 2-Sloboda kretanja radnika 3-Pravo osnivanja preduzeća i sloboda pružanja usluga 4-Sloboda kretanja kapitala 6-Privredno pravo 7-Pravo intelektualne svojine 8-Konkurencija 9-Finansijske usluge 28-Zaštita potrošača i zdravlja	Jun 2017. Decembar 2017. Decembar 2017. Jun 2014. Decembar 2013. Mart 2014. Jun 2020. Jun 2015. Decembar 2014.
KONKURENTNOST I INKLUZIVNI RAST Sva poglavlja su otvorena Poglavlja 25 i 26 su privremeno zatvorena	10-Informaciono društvo i mediji 16-Porezi 17-Ekonomska i monetarna politika 19-Socijalna politika i zapošljavanje 20-Preduzetništvo i industrijska politika 25-Nauka i istraživanje 26-Obrazovanje i kultura 29-Carinska unija	Mart 2014. Mart 2015. Jun 2015. Decembar 2016. Decembar 2013. Decembar 2012 (otvoreno i nema mjerila za zatvaranje) April 2013 (otvoreno i nema mjerila za zatvaranje) Decembar 2014.

KLASTERI	POGLAVLJA/OBLAST	DATUM OTVARANJA/ZATVARANJA PRELAZNIM ILI ZAVRŠNIM MJERILIMA
∨	∨	∨
<p>ZELENA AGENDA I ODRŽIVA KONEKTIVNOST</p> <p>Sva poglavlja su otvorena</p>	<p>14- Saobraćajna politika 15- Energetika 21-Transevropske mreže 27-Životna sredina i klimatske promjene</p>	<p>Decembar 2015. Decembar 2015. Jun 2015. Decembar 2018.</p>
<p>RESURSI, POLJOPRIVREDA I KOHEZIJA</p> <p>Sva poglavlja su otvorena</p>	<p>11- Poljoprivreda i ruralni razvoj 12- Bezbjednost hrane, veterinarstvo, fitosanitarne usluge 13- Ribarstvo 22-Regionalna politika i koordinacija strukturnih instrumenata 33-Finansijske i budžetske odredbe</p>	<p>Decembar 2016. Jun 2016. Jun 2016. Jun 2017. Decembar 2014</p>
<p>VANJSKI ODNOSI</p> <p>Oba poglavlja otvorena Poglavlje 30 privremeno zatvoreno</p>	<p>30-Vanjski odnosi 31-Vanjska, bezbjednosna i odbrambena politika</p>	<p>Mart 2015 - jun 2017, privremeno zatvoreni u junu 2014.</p>

Izvor: Izvještaj EK za 2021.godinu

Ocjena napretka u predmetnom Izvještaju EK po pojedinim pregovaračkim poglavljima daje se u **tabeli 3**²⁷, s tim što je u **tabeli 4** dat prikaz ključnih ekonomskih indikatora razvoja.

Tabela 3. Ocjena napretka u pregovorima Crne Gore sa EU po pojedinim pregovaračkim poglavljima

PREGOVARAČKO POGLAVLJE	OCJENA
Sloboda kretanja roba	Crna Gora je umjereno spremna u oblasti slobodnog kretanja robe; ostvaren je ograničeni napredak .
Sloboda kretanja radnika	Crna Gora ima određeni nivo spremnosti u ovoj oblasti. U izvještajnom periodu postignut je ograničeni napredak, naročito u oblasti šema socijalnog osiguranja
Pravo osnivanja preduzeća i sloboda pružanja usluga	Crna Gora je umjereno spremna u ovoj oblasti, ukupno gledano određeni napredak .
Sloboda kretanja kapitala	Crna Gora je umjereno spremna u ovoj oblasti; ostvaren je određeni napredak .
Javne nabavke	Crna Gora je umjereno spremna u oblasti javnih nabavki; ukupno gledano, ostvaren je dobar napredak 2020. godine,
Privredno pravo	Crna Gora je dostigla dobar nivo spremnosti u oblasti privrednog prava; određeni napredak je ostvaren.
Pravo intelektualne svojine	Crna Gora je na dobrom nivou spremnosti u oblasti prava intelektualne svojine; ostvaren je ograničeni napredak .
Politika konkurencije	Crna Gora je umjereno spremna u ovoj oblasti; određeni napredak je ostvaren.
Finansijske usluge	Crna Gora je umjereno spremna u oblasti finansijskih usluga, sa određenim napretkom .
Informatičko društvo i mediji	Crna Gora je i dalje umjereno spremna ; ostvaren je ograničen napredak .
Poljoprivreda i ruralni razvoj	Crna Gora ostaje umjereno spremna ; ostvaren je određen napredak .

²⁷ Kako bi se ocijenilo stanje napretka, Izvještaj koristi sljedeću skalu ocjena: rana faza, određeni nivo pripremljenosti/spremnosti, umjereno spreman/pripremljen, dobar nivo pripremljenosti/spremnosti i veoma napredan. Kada se ocjenjuje napredak ostvaren tokom izvještajnog perioda, koristi se sljedeća skala: nazadovanje, bez napretka, ograničeni napredak, određeni napredak, dobar napredak i veoma dobar napredak.

Bezbjednost hrane, veterinarska i fitosanitarna politika	Crna Gora ostaje umjereno spremna ; ostvaren je dobar napredak .
Ribarstvo	Crna Gora ima određeni nivo spremnosti ; ostvaren je ograničen napredak .
Saobraćajna politika	Crna Gora je umjereno spremna/ima dobar nivo spremnosti ; nije ostvaren napredak.
Energetika	Crna Gora je dostigla dobar nivo spremnosti ; ostvaren je ograničen napredak .
Porezi	Crna Gora je umjereno spremna ; ostvaren je određeni napredak .
Ekonomska i monetarna politika	Crna Gora je i dalje umjereno spremna ; ostvaren je ograničen napredak .
Statistika	Crna Gora je umjereno spremna u oblasti statistike. U odnosu na prošlogodišnje preporuke ostvaren je određeni napredak .
Socijalna politika i zapošljavanje	Crna Gora je i dalje umjereno spremna ; ostvaren je ograničen napredak .
Preduzetništvo i industrijska politika	Crna Gora je i dalje umjereno spremna ; ostvaren je ograničen napredak .
Transevropske mreže	Crna Gora je i dalje umjereno spremna/ima dobar nivo spremnosti ; ostvaren je ograničen napredak .
Regionalna politika i koordinacija strukturnih instrumenata	Crna Gora je umjereno spremna ; ostvaren je ograničen napredak .
Pravosuđe i temeljna prava	Crna Gora ostaje umjereno spremna za primjenu pravne tekovine EU i evropskih standarda u ovoj oblasti i ostvarila je ograničeni napredak .
Pravda, sloboda, bezbjednost	Crna Gora je umjereno spremna u oblasti pravde, slobode i bezbjednosti; ostvaren je određeni napredak .
Nauka i istraživanje	Crna Gora ima dobar nivo spremnosti ; ostvaren je određeni napredak .
Obrazovanje i kultura	Crna Gora je postigla dobar nivo spremnosti ; ostvaren je određeni napredak .
Životna sredina i klimatske promjene	Crna Gora ima određen nivo spremnosti ; ostvaren je ograničen napredak .
Zaštita potrošača i zdravlja	Crna Gora je umjereno spremna u oblasti zaštite potrošača i zdravlja; ostvaren je ograničeni napredak .

Carinska unija	Crna Gora je umjereno spremna ; ostvaren je određeni napredak .
Vanjski odnosi	Crna Gora je dostigla nivo dobre spremnosti ; ostvaren je određeni napredak .
Vanjska, bezbjednosna i odbrambena politika	Crna Gora ima dobar nivo spremnosti ; ostvaren je određeni napredak .
Finansijska kontrola	Crna Gora je umjereno spremna u oblasti finansijske kontrole; ostvaren je određeni napredak .
Finansijske i budžetske odredbe	Crna Gora ima određen nivo spremnosti ; ostvaren je određen napredak .

Izvor: Izvještaj EK za 2021.godinu

Tabela 4. Pregled ključnih ekonomskih indikatora za Crnu Goru za period 2012-2020. godina

Ključni ekonomski indikatori	2012-2017. Prosjek	2018	2019	2020
Bruto domaći proizvod po glavi stanovnika BDP; (% EU 27 u PPS – po standardu kupovne moći)	43	48	50	46
Rast realnog BDP	2.3	5.1	4.1	-15.2
Stopa ekonomske aktivnosti za lica starosti 15-64 godine (%)	61.5	64.7	66.2	61.5
- žene	55.1	57.2	59.1	54.7
- muškarci	67.8	72.3	73.3	68.3
Stopa nezaposlenosti populacije starosti 15- 64 godine (%), ukupno	18.4	15.5	15.4	18.3
- žene	18.3	15.3	15.9	18.8
- muškarci	18.4	15.6	15	17.8
Zaposlenost populacije starosti 15-64 godine (godišnji rast %)	2.5	3.2	2.6	-10.1
Nominalne zarade (godišnji rast %)	1	0.1	0.8	1.3

Indeks potrošačkih cijena (godišnji rast %)	1.6	2.9	0.5	-0.8
Devizni kurs u odnosu na EUR	1	1	1	1
Saldo tekućeg računa (% BDP)	-13.7	-17	-15	-26
Neto strana direktna ulaganja, SDI (% BDP)	12	6.9	6.2	11.2
Saldo Vlade (%BDP)	-5	-3.9	-2	-11
Saldo Vladinog duga (% BDP)	60.1	70.1	76.5	105.1

Izvor: Izvještaj EK za 2021.godinu

Konačno, kada je riječ o stvarnom napretku u pregovorima sa EU, brine konstatacija koja se po prvi put našla u jednom Izvještaju, a radi se o eksplicitno saopštenom zahtjevu:

” U skladu sa zaključcima Evropskog savjeta u Kopenhagenu iz juna 1993. godine, za pristupanje EU potrebno je postojanje funkcionalne tržišne ekonomije i kapacitet da se ona nosi s pritiskom konkurencije i tržišnih sila unutar Unije. Ekonomsko upravljanje još se više utvrdilo kao jedno od centralnih pitanja u procesu proširenja posljednjih godina. Komisija vrši monitoring u dva procesa: Program ekonomskih reformi i ocjena ispunjenosti ekonomskih kriterijuma za pristupanje. Svaka zemlja u procesu proširenja priprema program ekonomskih reformi svake godine, a u njemu se izlažu srednjoročni okvir za makrofiskalnu politiku i agenda strukturnih reformi koja ima za cilj obezbjeđivanje konkurentnosti i inkluzivnog rasta. Programi ekonomskih reformi baziraju se na posebnim smjernicama za politiku svake od zemalja koje zajednički usvaja EU i Zapadni Balkan i Turska na ministarskom nivou svake godine.²⁸

²⁸

Izvještaj EK, 2021. str.54.

Ujedno, u Izvještaju je u dijelu koji se tiče funkcionisanja tržišne ekonomije preporučeno sljedeće: "U predstojećoj godini, da bi poboljšala funkcionisanje tržišne ekonomije, Crna Gora treba naročito da:

- kada se učvrsti oporavak, realizuje plan za srednjoročnu fiskalnu konsolidaciju koji će predvidjeti smisljeno smanjenje budžetskog deficita i udio javnog duga;
- ojača fiskalno upravljanje uspostavljanjem nezavisnog tijela za fiskalni nadzor;
- podrži ekonomiju smanjenjem kašnjenja u plaćanjima javnog sektora i rokova za povraćaj PDV;
- dalje smanji institucionalne i zakonske prepreke za brzo i djelotvorno rješenje nekvalitetnih kredita i obezbijedi dobro upravljanje kreditnim rizikom, transparentno prikazivanje kvaliteta aktive i adekvatno odvajanje rezervi;
- pripremi i realizuje konkretne aktivnosti i mjere da smanji neformalnu ekonomiju".²⁹

Nadalje, sasvim je jasno, inače više puta saopšteno, da ukupan napredak u pristupnim pregovorima sa EU zavisi od napretka u oblasti vladavine prava, prema uslovima koji su predviđeni Pregovaračkim okvirom, kao i revidiranom metodologijom koju je Crna Gora zvanično prihvatila na Međuvladinoj konferenciji održanoj 22. juna 2021. godine. Napredak ka ispunjavanju prelaznih mjerila predviđen u Poglavljima 23 i 24, koja se odnose na vladavinu prava, biće ključan za postizanje daljeg napretka u pregovorima generalno gledano, a nijedno poglavlje neće biti privremeno zatvoreno dok se ne postignu mjerila koja se odnose na ova dva poglavlja. Ovakav zahtijev, po nama opravdan, polazi od toga da potencijalne članice u EU zbog njihovog nedemokratskog nasljeđa treba da pokažu sposobnost da se preuzmu obaveze članstva koje se odnose na usvajanje **acquis-a** i što je još važnije, sprovedu opsežne i korjenite administrativne reforme potrebne za njegovu uspješnu implementaciju.

²⁹

Izvještaj... ; isto, str:55; prevod.

S druge strane, neizvjesnost u pogledu krajnjeg ishoda pregovora dodatno je pojačana činjenicom da se i Evropska unija poslednjih godina suočava sa nizom izazova, kako unutrašnjih tako i spoljašnjih – velikom ekonomskom krizom iz 2008. godine, zatim monetarnom krizom u Eurozoni, sve većim prilivom izbjeglica i migranata, terorističkim napadima, koronakrizom čiji se kraj ne nazire, porastom desničarskog evroskeptizma i sl. Pomenuti ali i brojni drugi izazovi su otkrili vidan nedostatak solidarnosti među državama članicama i poteškoće Evropske unije u sprovođenju zajedničke politike po više pitanja, posebno u vremenu saniranja posljedica koronakrize. Kako stvari sada stoje, "Evropska unija je suočena s najvećim izazovima od njezina nastanka, tako da je sasvim očito" kako to ističe prof. Lj. Jurčić, "da se dosadašnji koncept Evropske unije istrošio. Ono što stvari čini dodatno težim kada su u pitanju aspiracije pojedinih država za članstvo u EU vidljive su velike razlike među članicama u skoro svim područjima. To pokazuje da EU ne ostvaruje svoje ciljeve zacrtane u Ugovorima o osnivanju i funkcioniranju EU, da njezine politike nisu dovoljne, ali isto tako da velik broj članica nema svoje nacionalne politike kojima bi nadomjestile nepostojanje i evidentnu neefikasnost funkcionisanja EU kao cjeline."³⁰ Pri tome, nerijetko se mogu primjetiti kvalitativno drugačije dimenzije prirode prigovora koje iznose pojedini akteri, čime, stiče se utisak, nastoje da odugovlače, obeshrabre ili opstruiraju proširenje na Zapadni Balkan. Otuda se, kada je u pitanju region Zapadnog Balkana javlja strah da je EU već dostigla svoj optimalni kapacitet apsorpcije, pri čemu se konkretno misli na pomanjkanje integracionih kapaciteta, često prepoznatih kao zamor od integracija (*engl. enlargement fatigue*).³¹

Zamor od proširenja EU sada predstavlja refleks na osnovu iznijetih sumnji u „*transformativni kapacitet*“³², što podgrijava činjenica da nijedna od šest zemalja Zapadnog Balkana još nema određen datum ulaska u

³⁰ Vidi, Jurčić, Lj, str. 902-936.

³¹ Vidi, Todorović-Lazić, J., str.85.

³² John O'Brennan, *On the Slow Train to Nowhere? The European Union, 'Enlargement Fatigue' and the Western Balkans*, European Foreign Affairs Review, Vol. 19, No. 2, 2014, p. 225.

EU, mada su neke od država aspiranata kao što je npr. slučaj sa Crnom Gorom, pregovore otpočele još čitavu deceniju ranije. Time i neke od stidljivo i pojedinačno saopštenih i vremenski neodređenih najava od pojedinih čelnika država članica EU u smislu okončanja procesa pregovora sa Crnom Gorom, djeluju prilično obeshrabrujuće. Ovo dodatno brine ako u narednom periodu prevladaju geopolitički aspekti kao što je slučaj sa naprećac najavljenim otpočinjanjem pregovora sa Ukrajinom i Moldavijom, što prijeto da na domaćem terenu dodatno osnaži euroskepticizam po pitanju dinamike, potre dosadašnje napore i, uopšte, dovede u pitanje svrsishodnost prijema u EU. Otuda je, i uprkos programima dodatne ekonomske pomoći, razumljiva vidna spoznaja da su građani razočarani dugotrajnim i ponekad netransparentnim pristupnim pregovorima što dodatno budi sumnju u ozbiljne namjere domaćih političkih elita u pogledu konačnog cilja, a to je članstvo u EU.

U skladu sa prethodno navedenim, i države kandidati za članstvo će morati same da otklone dugotrajne, brojne i velike prepreke koje objektivno otežavaju pregovore i udaljavaju ih od konačnog cilja. To se, prije svega, odnosi na nužnost uspostavljanja stabilne demokratije i funkcionisanje pravne države, zatim tu su problemi koji se tiču organizovanog kriminala, korupcije, rješavanje otvorenih međusobnih na nacionalnoj osnovi dugotrajnih sukoba i brojnih nesporeduma sa susjednim državama i sl. Svakako, za njih bi bilo dobro da shvate da to EU ne može da im naredi, taj zadatak moraju da riješe same, a EU će vjerovatno i dalje nastojati da dodatno osnaži proces pregovornja pojedinačnim projektima i inicijativama kao što su na primjer tzv. „*Berlinski proces*“³³ i druge.

Konačno, sve je jasnije da sve strane koje učestvuju u pregovaračkom procesu proširenja EU, a to su Evropska unija, njene države članice, te

³³ Berlinski proces je inicijativa na čijem čelu stoji Njemačka. Cilj inicijative je omogućavanje regionalne saradnje između zemalja Zapadnobalkanske šestorke (ZB6) - Albanije, Bosne i Hercegovine (BiH), Kosova, Makedonije, Crne Gore i Srbije - uz stav da će im takav proces pomoći u ispunjavanju kriterijuma za članstvo u Evropskoj uniji (EU). Ovu inicijativu je pokrenula njemačka kancelarka, Angela Merkel 2014. godine. Kao najvažnija komponenta se izdvaja takozvana "Agenda povezanosti", koja je prva imala za cilj povezivanje ZB6 na poljima transporta i energetike. Inicijativa se kasnije proširila na omladinske razmjene i ekonomske veze.

države kandidati za prijem, treba da ispune neke preduslove da bi pomenuta politika bila uspješna, i to: prvo, potreban je politički konsenzus o potrebi članstva, podjednako u EU i zemljama pretendentima za članstvo, drugo, dodatno osnažiti postojeći evidentno oslabljen integracioni kapacitet Unije i treće, jasnije precizirati viziju i ciljeve na čijoj osnovici je moguće uspostaviti nužno potreban pregovarački kredibilitet svih učesnika u procesu pregovaranja i uslovljavanja. Istovremeno, potrebno je da se čitav proces odvija na transparentniji način nego što je to bio slučaj do sada kako bi se izbjegao eventualni, često kod građana opravdan euroskepticizam u zemljama aspirantima za prijem u EU.

Izvori:

1. *Izveštaj za Crnu Goru za 2021. godinu; Saopštenje o politici proširenja EU za 2021.* Evropska komisija, Strazbur 19.10. 2021. godine.
2. *Berlinski proces za Zapadni Balkan: prednosti i izazovi za Kosovo;* balkansgroup.org/wp-content/uploads/2019/11; Balkan Policy Report Group
3. Domazet A. i drugi, *Ekonomija u okvirima politika*, Sarajevo; Nacionalni demokratski institut BiH; 2022.g.
4. Jurčić, LJ, *Hrvatska stagnira u EU*, *Ekonomski pregled*; 70(6); 2019.
5. Todorović-Lazić, J, *Izazovi politike proširenja u svetlu transformacije Evropske unije. – da li je porast evroskepticizma u Srbiji neizbežan?*, 2019.
6. *Budućnost EU i Zapadni Balkan – pogled iz Srbije*, <https://library.fes.de>;
7. *Reforma Evropske unije, Zapadni Balkan i Srbija*, Duško Lopandić; [https://www.library-. ien.bg.ac.rs](https://www.library-.ien.bg.ac.rs);

5

MAKROEKONOMSKI PREGLED STANJA PRIVREDE CRNE GORE

Težnja svake nacionalne ekonomije je postizanje makroekonomske stabilnosti što podrazumijeva postizanje stabilnih cijena, visokog nivoa zaposlenosti i spoljnoekonomske ravnoteže (platnog bilansa), uz stalan privredni rast. Ovi makroekonomski ciljevi predstavljaju poželjna stanja makrosistema, i kreatori ekonomske politike vode računa o njihovom nivou, u funkciji obezbjeđenja rasta i razvoja ekonomije.

Institucionalni okvir

Polaznu institucionalnu osnovu u funkciji izrade ovog separata čine sljedeća razvojna dokumenta:

- Osnovni strateški cilj *Programa ekonomskih reformi* (PER), kao glavnog dokumenta ekonomske politike Crne Gore, je „osmišljavanje i implementacija digitalno zasnovanog, zelenijeg, snažnijeg i otpornijeg ekonomskog oporavka i rasta, kroz diverzifikaciju ekonomije“ (Program ekonomskih reformi Crne Gore 2022-2024. godine). U skladu sa time, predložen je reformski paket „Evropa sad“, koji u prvom redu, targetira povećanje životnog standarda stanovništva, a posljedično dovodi do povećanja zaposlenosti i smanjenja sive ekonomije, kao i poboljšanja poslovnog ambijenta.

- Takođe, za vrijeme trajanja pandemije virusa Covid-19, realizovano je pet paketa socio-ekonomskih mjera koji su bili usmjereni na ugrožene kategorije stanovništva i privredu. Najznačajnije mjere odnosile su se na subvencionisanje zarada zaposlenih u ugroženim djelatnostima, sa

ciljem očuvanja radnih mjesta, mjere za održavanje likvidnosti privrednih subjekata kao i mjere pomoći ugroženim kategorijama stanovništva.

●● Dalje, utvrđena je nova Strategija reforme javne uprave za naredni period kojom su utvrđene mjere sa ciljem stvaranja efikasnije javne uprave i optimizacije broja zaposlenih.

●● Što se tiče nadzora fiskalne politike, realizuje se projekat „Podrška formiranju Fiskalnog savjeta Crne Gore“, čiji je cilj formiranje nezavisnog tijela za fiskalni nadzor kao i izmjene i dopune Zakona o budžetu i fiskalnoj odgovornosti. Uzimajući u obzir preporuke Evropske komisije, Centralna banka je kontinuirano preduzimala aktivnosti sa ciljem očuvanja stabilnosti finansijskog sistema, čime je potvrđena stabilnost bankarskog sektora Crne Gore, kao i zadovoljavajući kvalitet aktive i kapitalne adekvatnosti.

●● U skladu sa Strategijom digitalne transformacije Crne Gore za period 2022-2026. godine i Strategijom reforme javne uprave za period 2022-2026. godine, sprovode se aktivnosti na poboljšanju digitalizacije e-uprave kroz razvoj platformi složenih e-usluga.

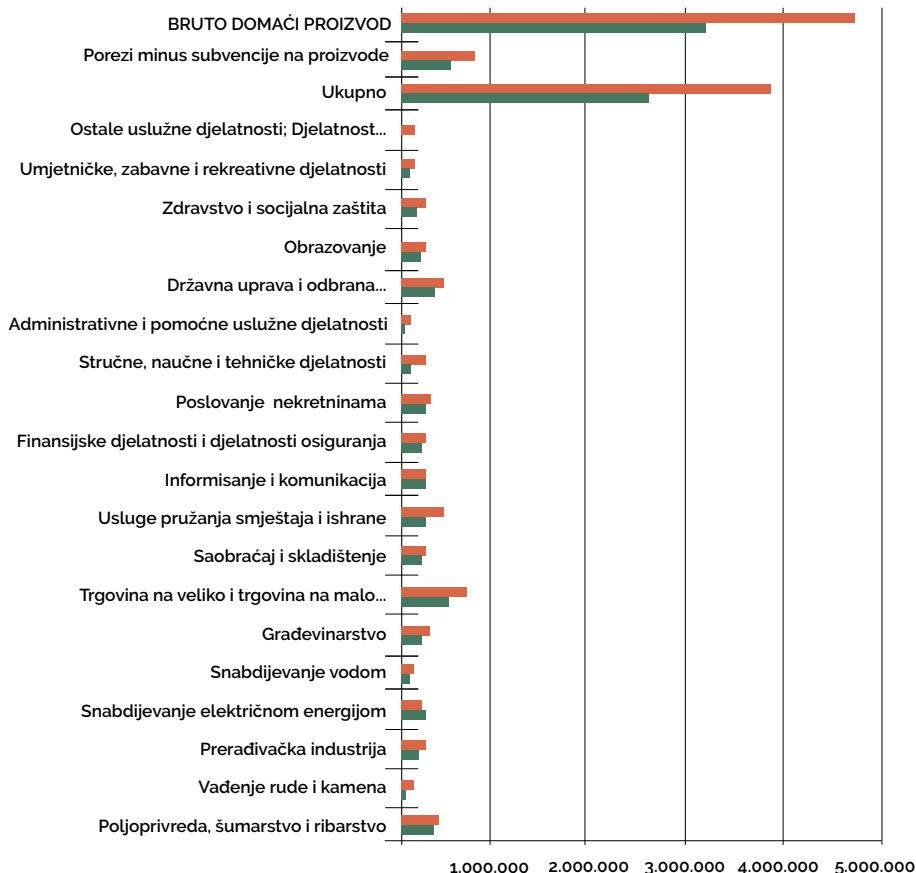
●● U narednom periodu će među prioritetima biti zaposlenost mladih, jačanje turističkog sektora, oblast energetike, poljoprivredna proizvodnja, prerađivačka industrija i inovativne djelatnosti zasnovane na ubrzanoj digitalizaciji i rastu IT sektora (Strategija pametne specijalizacije Crne Gore 2019-2024, kao i osnivanje Fonda za inovacije, uz podršku Naučno-tehnološkog parka Crne Gore).

———— Pregled ključnih makroekonomskih pokazatelja

U ovom dijelu Studije biće dat pregled najvažnijih makroekonomskih pokazatelja Crne Gore, sa poređenjem sa zemljama u okruženju, gdje je to moguće: struktura BDP-a Crne Gore, BDP po stanovniku u odnosu na prosjek EU – PPP, stope rasta BDP-a, kao i projekcije rasta BDP-a za naredni period, godišnja stopa inflacije mjerena indeksom potrošačkih cijena (% prosjek), nivo javnog duga opšte vlade u procentima BDP-a, deficit tekućeg računa platnog bilansa (% BDP-a), strane direktne investicije (% BDP-a), broj zaposlenih iz administrativnih izvora, rangiranje prema lakoći poslovanja i pojedinim indikatorima lakoće poslovanja („Doing Business 2020“, Svjetska Banka), indeks globalne konkurentnosti Svjetskog ekonomskog foruma (WEF), ocjene nacionalnih rizika iz Izvještaja globalnih rizika Svjetskog ekonomskog foruma (WEF), ocjene agregatnih i pojedinačnih indikatora upravljanja Svjetske banke - Worldwide Governance Indicators (WGI) i ocjene indikatora strukturalnih reformi Evropske banke za obnovu i razvoj („Transition report 2022“).

Na **grafiku 1** je dat pregled strukture BDP-a Crne Gore i bruto dodate vrijednosti u stalnim cijenama, u hiljadama eura, po proizvodnoj metodi u dvije godine - 2010. i 2021. godini, kako bismo najbolje sagledali promjene u protekloj deceniji. Do značajnijih promjena u strukturi došlo je u oblastima stručne, naučne i tehničke djelatnosti (sa gotovo 2% u 2010. godini udio ove djelatnosti u strukturi BDP-a je porastao na 4,5% u 2021. godini) i administrativne, uslužne i pomoćne djelatnosti (sa nepunih 0,9% u 2010. na gotovo 2% u 2021 godini). Strukturom BDP-a Crne Gore dominira trgovina na veliko i malo i popravka motornih vozila i motocikala, zatim državna uprava i odbrana i obavezno socijalno osiguranje, poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo, kao i usluge pružanja smještaja i ishrane, i takođe, u nešto manjoj mjeri i poslovanje nekretninama i građevinarstvo.

Grafik 1. Struktura BDP-a Crne Gore i bruto dodate vrijednosti u stalnim cijenama, u hiljadama eura, po proizvodnoj metodi

Napomena: podaci su izraženi u hiljadama eura; stalne cijene- cijene prethodne godine

Izvor: MONSTAT, Uprava za statistiku

2010
2021

Kako bismo bolje sagledali na koji način Crna Gora, u poređenju sa okruženjem, konvergira ka Evropskoj Uniji, predstavljamo pokazatelj konvergencije BDP-a mjenog prema paritetu kupovne moći u odnosu

na prosječan nivo u EU. U **tabeli 5** prikazan je ovaj pokazatelj za izabrane zemlje Zapadnog Balkana (Albanija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Sjeverna Makedonija i Srbija) kao i zemlje članice EU koje su u istorijskom smislu, pored već navedenih zemalja Zapadnog Balkana, najbliže Crnoj Gori (Bugarska, Hrvatska, Rumunija i Slovenija). Očigledno je da sve posmatrane zemlje zaostaju za prosječnim nivoom BDP-a EU. Naime, posmatrane zemlje koje su članice EU ostvaruju više od polovine prosjeka BDP-a EU, od kojih prednjači Slovenija koja je već i 2012. godine imala dobru poziciju (83,2%). Zemlje regiona izvan EU zaostaju za njima - zaostajanje je naročito primjetno gg u slučaju Albanije i Bosne. Sa druge strane, Crna Gora ima najbolju poziciju i najviše se približila polovini prosjeka BDP-a, koju je dostigla 2019. godine, prije krize izazvane globalnom pandemijom.

Ako pogledamo stope rasta BDP-a, **tabela 6**, možemo dobiti detaljniji uvid u konvergenciju zemalja prema EU. S ozirom na niži nivo razvoja posmatranih zemalja u odnosu na EU, očekivano je da se ubrzano razvijaju kako bi se približile nivou Evropske Unije. Crna Gora tek od 2017. godine počinje da ostvaruje dvostruko veću stopu rasta u odnosu na EU. U poređenju sa drugim zemljama, primjećuje se da je crnogorska ekonomija ranjiva i podložna eksternim šokovima, jer je 2020. godine, usljed Covid-19 krize, ostvarila najveći negativan pad, ali zauzvrat, godinu kasnije bilježi najveću stopu rasta, kojoj može da parira samo procijenjena stopa rasta BDP-a u Hrvatskoj.

Tabela 5. BDP po stanovniku posmatranih zemalja u odnosu na prosjek EU – PPP – period 2012-2021.g.

Država / godina	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
EU – 27 zemalja	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Albanija	30,2	29,3	30,4	30,5	29,8	29,9	30,2	30,4	30,6	32,3
BiH	30,0	31,0	30,0	31,1	31,1	31,1	32,0	32,0	33,0	33,0
Bugarska	46,8	46,2	47,5	48,1	49,5	50,3	51,5	53,0	55,2	57,5

Hrvatska	61,5	61,4	60,3	60,9	62,3	63,6	64,7	66,5	64,8	69,6
Crna Gora	39,7	41,2	41,4	42,7	44,8	46,1	48,2	50,1	44,7	47,9
Rumunija	56,8	54,6	55,6	56,5	58,9	63,1	66,2	69,6	72,7	73,8
Slovenija	83,2	83,2	83,2	82,7	83,6	85,5	87,3	88,7	89,1	89,9
Sjeverna Makedonija	34,1	35,3	36,2	36,3	37,3	36,8	37,6	38,0	37,0	42,0
Srbija	39,9	40,6	39,5	39,0	39,1	38,9	39,7	40,9	42,7	44,3

Izvor: Eurostat

Tabela 6. Stope rasta BDP-a posmatranih zemalja u periodu 2012-2021.g.

Država / godina	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
EU – 27 zemalja	-0,7	-0,1	1,6	2,3	2,0	2,8	2,1	1,8	-5,7	5,4
Albanija	1,4	1,0	1,8	2,2	3,3	3,8	4,0	2,1	-3,5	-
BiH	-0,8	2,3	1,2	3,1	3,1	3,2	3,7	2,8	-3,1	7,1
Bugarska	0,8	-0,6	1,0	3,4	3,0	2,8	2,7	4,0	-4,0	7,6
Hrvatska	-2,3	-0,4	-0,4	2,5	3,6	3,4	2,8	3,4	-8,6	13,1'
Crna Gora	-2,7	3,5	1,8	3,4	2,9	4,7	5,1	4,1	-15,3	13,0
Rumunija	1,9	0,3	4,1	3,2	2,9	8,2	6,0	3,9	-3,7	5,1'
Slovenija	-2,6	-1,0	2,8	2,2	3,2	4,8	4,5	3,5	-4,3	8,2
Sjeverna Makedonija	-0,5	2,9	3,6	3,9	2,8	1,1	2,9	3,9	-6,1	4,0*
Srbija	-0,7	2,9	-1,6	1,8	3,3	2,1	4,5	4,3	-0,9	7,5'

Napomena: 'privremeno; *procijenjeno
Izvor: Eurostat

Što se tiče projekcija rasta BDP-a relevantnih institucija (Svjetska banka i MMF), u **tabeli 7** se vidi da je Crna Gora prepoznata kao ekonomija koja će se u narednom periodu najbolje pokazati, i, prema projekcijama, ostvariti najveću stopu rasta.

Tabela 7. Projekcije rasta BDP-a za posmatrane zemlje Zapadnog Balkana

Država / godina	Svjetska banka		MMF	
	2022	2023	2022	2023
Albanija	3,2	2,3	3,7	2,2
BiH	4,0	2,8	2,4	2,3
Crna Gora	6,9	3,4	6,0	-
Sjeverna Makedonija	2,1	2,7	4,0	3,8
Srbija	3,2	2,7	4,5	4,5

Napomena: -nije dostupno

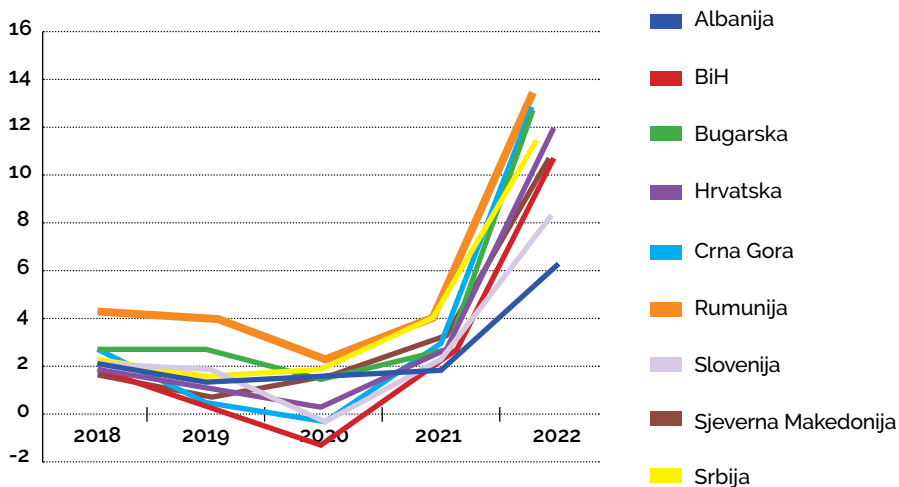
Izvor: WESTERN BALKANS REGULAR ECONOMIC REPORT *Beyond the Crises*, No. 22 | Fall 2022, World Bank Group
International Monetary Fund,
IMF Country Report 2022/2021

Geopolitičke tenzije i rat u Ukrajini uzrokovale su povećanje cijena energenata, sirovina i prehrambenih proizvoda na međunarodnim tržištima, što je dovelo do porasta inflacije u Evropi, pa sve posmatrane zemlje bilježe daleko značajniji porast inflacije u 2022. godini (**grafik 2**). Vlada Crne Gore nastojala je da ublaži rast cijena smanjenjem akciza na naftne derivate, kao i administrativnom kontrolom cijena osnovnih životnih namirnica.³⁴ S obzirom na visoku uvoznju zavisnost crnogorske ekonomije, ovo nije iznenađujuće, i može se očekivati i u narednom periodu. Prema podacima EBRD-a, procjenjuje se da je u 2022. godini najveća inflacija u okviru posmatranih zemalja u Rumuniji (13,5%), pa onda u Crnoj Gori (procjena je na 12,8%).

³⁴

Vidi: Makroekonomski izvještaj CBCG, II kvartal 2022. godine, 2022.

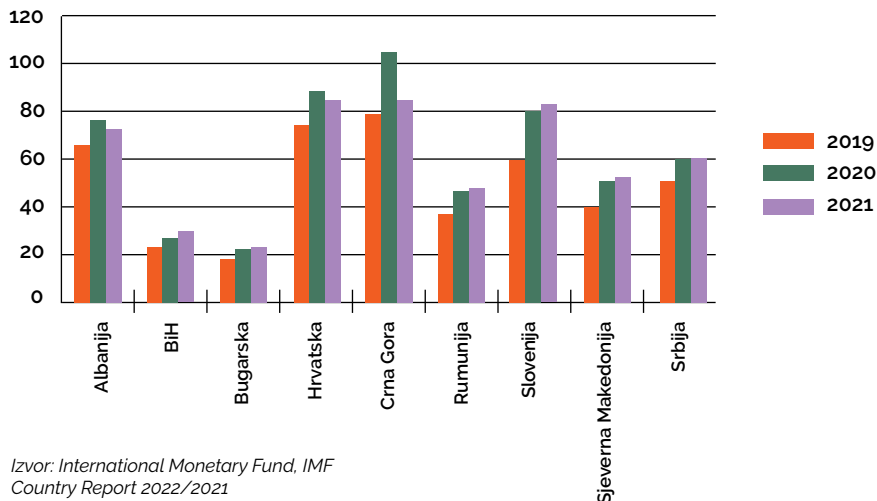
Grafik 2. Godišnja stopa inflacije mjerena indeksom potrošačkih cijena (%; prosjek) posmatranih zemalja

Izvor: EBRD Transition Report 2022-23: Business Unusual.

Na **grafiku 3** ilustrovani su podaci o udjelu javnog duga opšte Vlade posmatranih zemalja u BDP-u, u prethodne tri godine. Očigledno je da najveći udio imaju Hrvatska i Crna Gora, zatim Slovenija i Albanija, a značajno manji udio je kod ostalih zemalja. Javni dug Crne Gore je premašivanjem 100 odsto BDP-a dostigao rekordni iznos u 2020. godini, u jeku pandemije kada je došlo do izražene ekonomske kontrakcije i povećanja državnih rashoda koji su imali za cilj ublažavanje negativnih efekata izazvanih pandemijom.

Grafik 3. Nivo javnog duga opšte vlade posmatranih zemalja (u % BDP-a)

Izvor: International Monetary Fund, IMF
Country Report 2022/2021

Povećanje deficita tekućeg računa Crne Gore, iz prethodnih godina, se u 2021. godini ublažio i procijenjen je u iznosu od -15,7% BDP-a (**tabela 8**). Deficit tekućeg računa nastao je usljed povećanja uvoznih cijena, i rasta domaće tražnje. Uočljivo je da je deficit tekućeg računa značajno manji u drugim zemljama regiona, dok Slovenija bilježi suficit tekućeg računa – procijenjen je na 6,5% BDP-a u 2021. godini.

Država / godina	2019	2020	2021
Albanija	-7,6	-8,7	-7,7
BiH	-2,8	-3,8	-2,1*
Bugarska	1,9	-0,1	-0,4
Hrvatska	3,0	-0,4	-0,6*
Crna Gora	-14,3	-26,0*	-15,7*
Rumunija	-4,5	-5,0	-7,0
Slovenija	5,6	7,1	6,5*
Sjeverna Makedonija	-3,3	-3,4	-3,5
Srbija	-6,9	-5,7	-5,8*

Tabela 8. Deficit tekućeg računa platnog bilansa (% BDP-a) posmatranih zemalja

Napomena: *procijenjeno
Izvor: International Monetary Fund,
IMF Country Report 2022/2021

Crna Gora se može pohvaliti najvećim udjelom stranih direktnih investicija (SDI) u BDP-u. Kao što se vidi u **tabeli 9**, ostale zemlje značajno zaostaju za crnogorskom ekonomijom, pa se privlačenje SDI može ocijeniti kao značajno ostvarenje crnogorske ekonomske politike (Fabris, 2021).

Tržište rada Crne Gore se postepeno oporavlja (**grafik 4**). Prema podacima MONSTAT-a, po administrativnim izvorima, broj ukupno zaposlenih u 2021. godini iznosio je 188964, što je za 6,94% više u odnosu na 2020. godinu. Ipak, još uvijek je broj zaposlenih manji u odnosu na 2019. godinu.

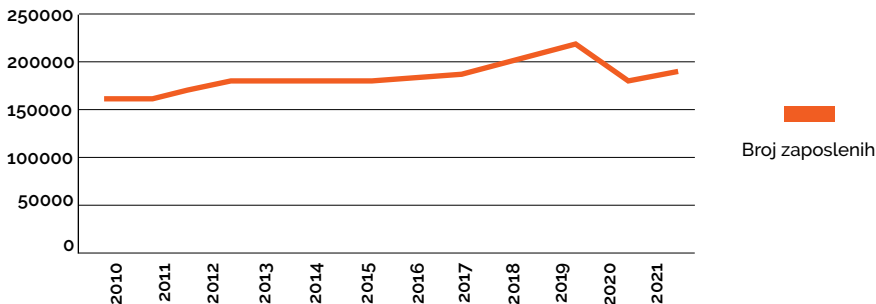
Država / godina	2018	2019	2020	2021	2022
Albanija	-8,0	-7,5	-6,7	-6,4	-6,5*
BiH	-2,9	-2,1	-1,8	-2,3	-1,6*
Bugarska	-1,3	-2,0	-4,5	-1,4	-1,0*
Hrvatska	-1,6	-6,2	-1,4	-4,9	-2,0*
Crna Gora	-6,9	-6,2	-11,2	-11,7	-11,1*
Rumunija	-2,4	-2,3	-1,3	-3,7	-2,5*
Slovenija	-2,0	-1,6	0,3	-1,0	-1,5*
Sjeverna Makedonija	-5,6	-3,2	-1,4	-3,3	-3,2*
Srbija	-7,4	-7,7	-6,3	-6,9	-4,8*

Tabela 9. Strane direktne investicije (% BDP-a) posmatranih zemalja

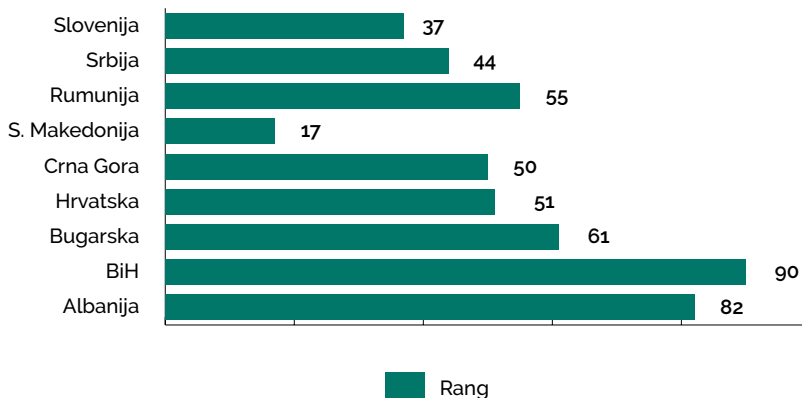
Napomena: Negativan znak odgovara prilivu; *procijenjeno
Izvor: EBRD Transition Report 2022-23: Business Unusual.

Grafik 4. Broj zaposlenih u Crnoj Gori iz administrativnih izvora

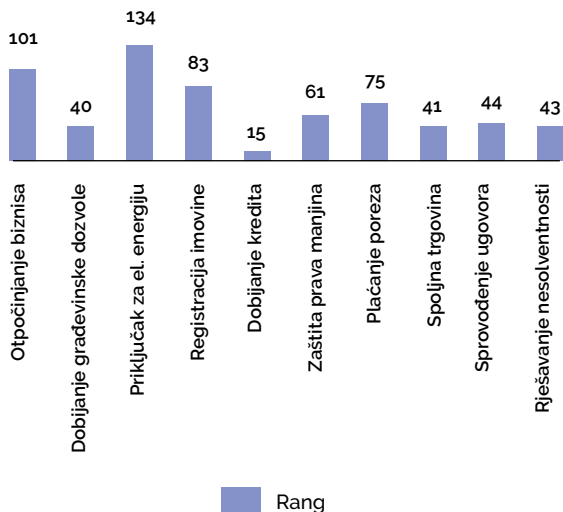
Posebno važan segment ekonomske aktivnosti je poslovni ambijent, koji Svjetska banka tradicionalno ocjenjuje za 190 zemalja kroz publikaciju „Doing bussiness“. Rangiranje zemalja prema lakoći poslovanja u 2020. godini zasniva se na sljedećim kvantitativnim pokazateljima: otpočinjanje biznisa, dobijanje građevinske dozvole, priključak za električnu energiju, registracija imovine, dobijanje kredita, zaštita prava manjinskih investitora, plaćanje poreza, spoljna trgovina, sprovođenje ugovora i rješavanje nesolventnosti. Kao što je očigledno sa **grafika 5**, u 2020. godini najbolje rangirane su ubjedljivo Sjeverna Makedonija koja zauzima 17. mjesto, i Slovenija na 37. mjestu. Nakon toga slijede Srbija, Crna Gora, Hrvatska i Rumunija (u rasponu od 44-55. mjesta). Značajno zaostajanje u lakoći poslovanja bilježe Bosna i Hercegovina i Albanija, koje treba značajno da rade na poboljšanju poslovnog ambijenta.

Grafik 5. Rangiranje zemalja prema lakoći poslovanja u 2020. godini

Izvor: World Bank (2020), „Doing Business 2020“, World Bank, Washington

Grafik 6. Rangiranje Crne Gore prema indikatorima lakoće poslovanja

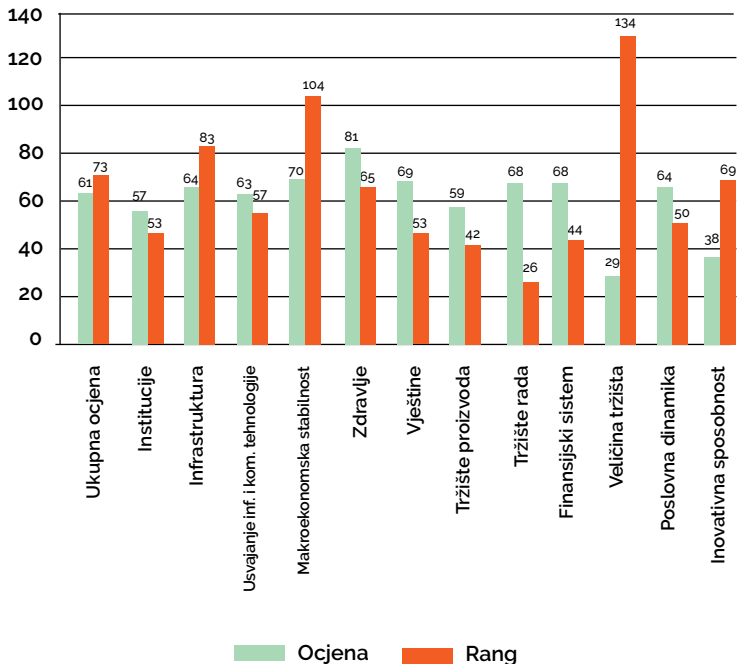
Izvor: World Bank (2020), „Doing Business 2020“, World Bank, Washington

Na **grafiku 6** su date pozicije Crne Gore po pojedinim indikatorima poslovnog ambijenta u 2020. godini. Poseban fokus treba posvetiti poboljšanju procedura u dobijanju priključka za električnu energiju, otpočinjanju biznisa, registraciji imovine, plaćanju poreza i zaštiti prava manjinskih investitora, s obzirom na činjenicu da je kod evaluacije ovih kvantifikatora Crna Gore dobila manje povoljnu ocjenu.

Svjetski ekonomski forum (World Economic Forum - WEF) objavljuje, na godišnjem nivou, Izvještaj o globalnoj konkurentnosti, čija metodologija integriše najnovije statistike međunarodnih organizacija i osmišljena je da podrži zemlje u identifikovanju relevantne politike i prakse. Ekonomija jedne zemlje se ocjenjuje kroz 12 stubova, na osnovu kojih se formira ukupna ocjena zemlje, kao i njen rang u odnosu na 141 zemlju koje su

analizirane. Sa **grafika 7** se vidi da je, u 2019. godini, Crna Gora rangirana na 73. mjestu. Od pojedinačnih stubova ocjene, najbolje se kotira u oblastima tržišta rada, i relativno, tržišta proizvoda i finansijskog sistema. Najgora pozicija se vezuje za veličinu tržišta (s obzirom na malu populaciju i geografsku površinu), makroekonomsku stabilnost i infrastrukturu. Na ovaj način se makroekonomska stabilnost i infrastruktura identifikuju kao gorući problemi koje treba kontinuirano poboljšavati.

Grafik 7. Ocjene i rangovi Crne Gore za indeks globalne konkurentnosti za 2019. godinu

Izvor: World Economic Forum, „The Global Competitiveness Report 2019“ (2019)

Takođe, Svjetski ekonomski forum godišnje publikuje i Izvještaj globalnih rizika („Global Risks report“). U najnovijem izdanju, za 2023. godinu, na bazi istraživanja javnog mnjenja o percepcijama nacionalnih rizika, za Crnu Goru su, od 35 definisanih rizika, prepoznati sljedeći, **tabela 10**: 1. Kriza troškova života; 2. Geoekonomska konfrontacija; 3. Produžena ekonomska stagnacija; 4. Neuspjeh adaptacije na klimatske promjene; 5. Ekološka šteta koju je napravio čovjek; 5. Teška kriza snadbijevanja robom; 5. Dužnička kriza i 5. Kriza zapošljavanja i sredstava za život. Od kategorija rizika, zastupljene su sve kategorije izuzev tehnološkog rizika: na prvom i posljednjem mjestu je društveni rizik, zatim slijede geopolitički i ekonomski rizik, kao i tri izdvojena ekološka rizika.

U nastavku je dat prikaz Projekta Svjetske banke Worldwide Governance Indicators (WGI) za posmatrane zemlje, koji izvještava o agregatnim i pojedinačnim indikatorima upravljanja za preko 200 zemalja u periodu od 1996–2021, za šest dimenzija upravljanja: kontrola korupcije, efektivnost Vlade, politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma, regulatorni kvalitet, vladavina prava i glas i odgovornost. Ovi zbirni indikatori nastaju kombinovanjem stavova velikog broja ispitanika u anketama preduzeća, građana i stručnjaka u industrijskim zemljama i zemljama u razvoju. Vrijednosti indikatora zasnivaju se na preko 30 pojedinačnih izvora podataka različitih istraživačkih instituta, istraživačkih centara, nevladinih organizacija, međunarodnih organizacija, kao i privatnog sektora.³⁵

Na osnovu vrijednosti indikatora ocijenjenih za 2021. godinu, koji su prikazani na **graficima 8-13**, zaključuje se da je je pozicija Crne Gore u povoljnijem položaju među zemljama regiona, ako izuzmemo najbolje ocjene EU članica – Slovenije i Hrvatske. Međutim, Crna Gora ima veoma lošu ocjenu indikatora „Politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma“ (samo Srbija i Bosna i Hercegovina su lošije ocijenjene), kao i indikatora „Vladavina prava“ (Sjeverna Makedonija, Srbija, Albanija i Bosna i Hercegovina su lošije ocijenjene).

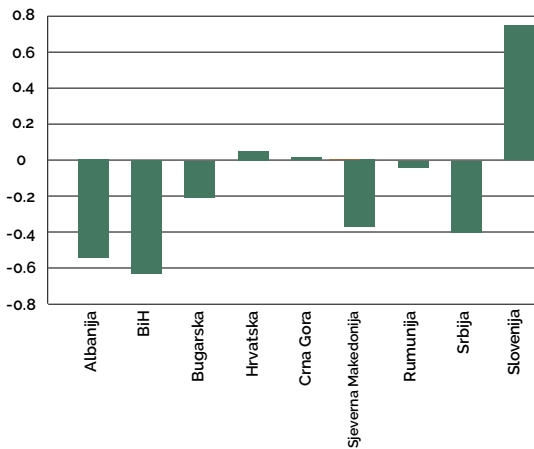
³⁵

WGI 2022 Interactive - <https://info.worldbank.org/governance/wgi>.

Tabela 10. Ocjene nacionalnih rizika Crne Gore iz Izvještaja globalnih rizika Svjetskog ekonomskog

1	Kriza troškova života	<p><i>Napomena:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ■ društveni rizik; ■ geopolitički rizik; ■ ekonomski rizik; ■ ekološki rizik.
2	Geoekonomska konfrontacija	
3	Produžena ekonomska stagnacija	
4	Neuspjeh adaptacije na klimatske promjene	
5	Ekološka šteta koju je napravio čovjek	
5	Teška kriza snabdijevanja robom	
5	Dužnička kriza	
5	Kriza zapošljavanja i sredstava za život	

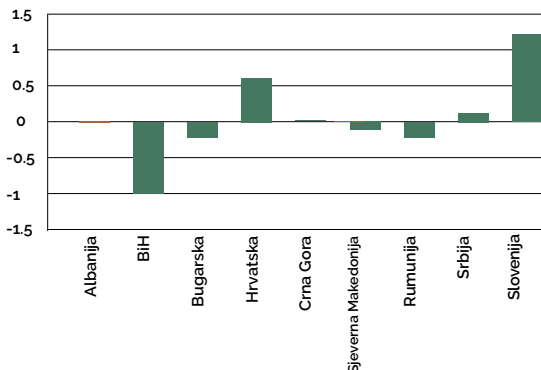
Izvor: World Economic Forum, „Global Risks Report 2023“ (2023)

Grafik 8. Ocjena zemalja prema indikatoru Kontrole korupcije

■ **Kontrola korupcije**

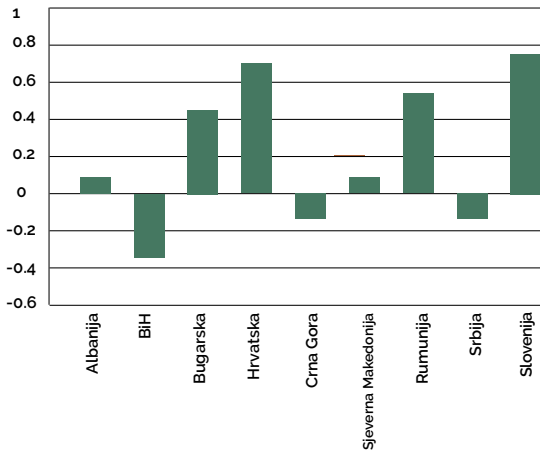
Izvor: World Governance Indicators (2021)

Grafik 9. Ocjena zemalja prema indikatoru Efektivnosti Vlade

■ **Efektivnost vlade**

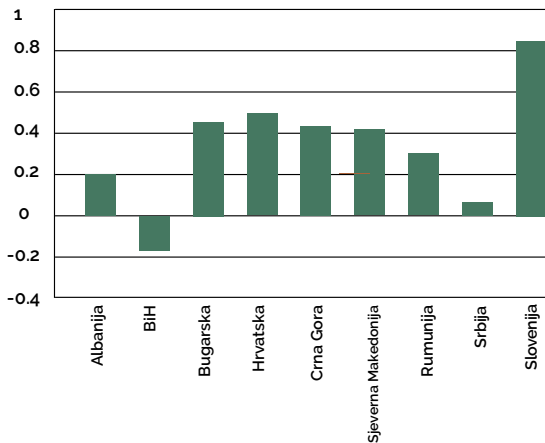
Izvor: World Governance Indicators (2021)

◀ **Grafik 10.** Ocjena zemalja prema indikatoru Političke stabilnosti i odsustva nasilja/terorizma

■ **Politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma**

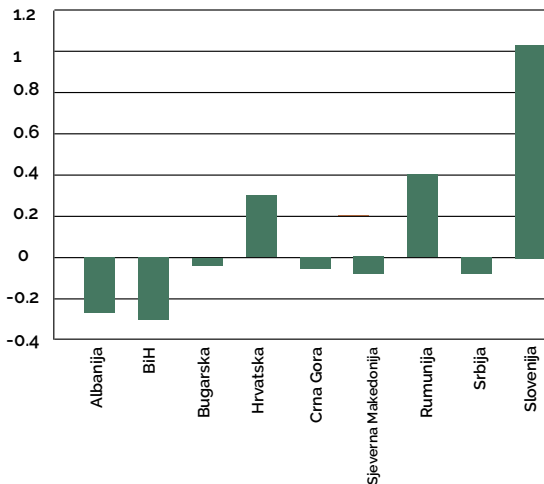
Izvor: World Governance Indicators (2021)

◀ **Grafik 11.** Ocjena zemalja prema indikatoru Regulatornog kvaliteta

■ **Regulatorni kvalitet**

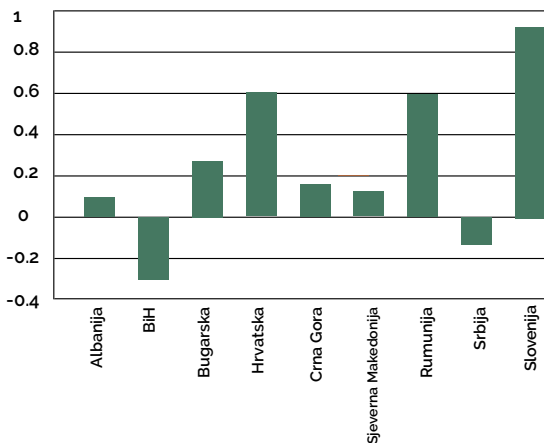
Izvor: World Governance Indicators (2021)

Grafik 12. Ocjena zemalja prema indikatoru Vladavine prava

■ Vladavina prava

Izvor: World Governance Indicators (2021)

Grafik 13. Ocjena zemalja prema indikatoru Glasa i odgovornosti

■ Glas i odgovornost

Izvor: World Governance Indicators (2021)

Konačno, Evropska banka za obnovu i razvoj (*European Bank for Reconstruction and Development - EBRD*) ocjenjuje napredak strukturnih reformi i određuje nove trendove izazova tranzicionog procesa u zemljama širom svijeta, u svojoj godišnjoj publikaciji „Transition Report“, koja se objavljuje od 1994. godine. Izvještaj je usmjeren na šest ključnih kvaliteta održive

tržišne ekonomije: konkurentnost, dobro upravljanje, zelena ekonomija, inkluzivnost, otpornost ekonomije i integrisanost. Napredak u svakoj od oblasti se ocjenjuje na skali od 1 do 10, gdje 1 predstavlja najgore performanse a 10 odgovara standardima održive tržišne ekonomije. Ocjene indikatora navedenih kvaliteta, predstavljene u **tabeli 11**, baziraju se na širokom spektru eksternih i internih izvora podataka i izračunavaju se u skladu sa detaljnom metodologijom (EBRD Transitional Report 2022-23: Business Unusual, 2022).

Tabela 11. Ocjene indikatora strukturalnih reformi posmatranih zemalja u 2022. i 2021. godini

Država / godine / kriterijumi	Konkurentnost		Dobro upravljanje		Zelena ekonomija		Inkluzivnost		Otpornost ekonomije		Integrisanost	
	2021	2022	2021	2022	2021	2022	2021	2022	2021	2022	2021	2022
Albanija	5,16	5,16	4,62	4,71	4,76	4,76	5,08	5,07	4,46	4,45	5,47	5,45
BiH	4,83	4,82	4,10	4,16	5,20	4,98	4,96	4,86	4,94	4,94	5,03	5,01
Bugarska	5,57	5,55	6,12	6,17	6,46	6,22	5,61	5,59	5,94	5,94	6,71	6,74
Hrvatska	5,71	5,69	6,08	6,08	6,76	6,52	6,76	6,82	6,54	6,54	6,55	6,39
Crna Gora	5,46	5,54	6,32	6,31	5,77	5,53	5,37	5,35	5,38	5,43	6,06	6,12
Rumunija	6,33	6,27	6,18	6,20	6,44	6,20	5,92	5,95	6,59	6,59	6,34	6,35
Slovenija	6,32	6,29	7,24	7,31	7,29	7,05	7,06	6,97	7,46	7,44	7,25	7,23
Sjeverna Makedonija	5,19	5,22	5,47	5,43	5,56	5,15	4,92	4,90	5,15	5,13	5,83	5,84
Srbija	5,49	5,47	5,90	5,94	5,51	5,38	5,39	5,36	5,03	5,03	6,24	6,13

Izvor: EBRD Transition Report 2022-23: Business Unusual.

Što se tiče ocjene konkurentnosti, većina zemalja zabilježila je skromno poboljšanje tokom prošle godine, koje je posljedica poboljšanja produktivnosti rada i povećanja udjela ukupnog izvoza naprednih poslovnih usluga. Jedino su Crna Gora i Sjeverna Makedonija ostvarila manja pogoršanja usljed pada produktivnosti rada i izvoza navedenih usluga. Većina zemalja, zbog percepcije pogoršanja korupcije i smanjenja medijskih sloboda u 2022. godini imaju neznatno lošije ocjene u odnosu na prethodnu godinu, za razliku od Crne Gore i Sjeverne Makedonije koje su ostvarile skromno poboljšanje. Pohvalno je da su sve posmatrane zemlje ostvarile značajna poboljšanja u ocjenama za zelenu ekonomiju, zahvaljujući doprinosima u kontekstu Pariskog sporazuma. Sve zemlje su poboljšale ocjene za inkluzivnost, izuzev Hrvatske i Rumunije, a naročito su Albanija i Crna Gora popravile vrijednost indikatora u periodu od 2016–2022, zahvaljujući povećanju pristupa internet usluga i digitalnih vještina.

Kod otpornosti ekonomije, koja mjeri energetske sigurnost i finansijsku stabilnost, Crna Gora je jedina pogoršala svoju ocjenu u 2022. godini u odnosu na prethodnu, dok su ostale posmatrane zemlje ili ostale na istom nivou, ili neznatno popravile ocjenu. S tim u vezi, u januaru 2022. godine Vlada Crne Gore je donijela novi zakon koji nacionalnom energetskom regulatoru daje veća ovlašćenja za praćenje tržišta električne energije i gasa u zemlji i istraživanje potencijalne zloupotrebe. Crna Gora, Sjeverna Makedonija, Bugarska i Rumunija su pogoršale ocjenu vezanu za kvalitet integrisanosti, za razliku od ostalih zemalja, koja obuhvata ekonomsku i međunarodnu integraciju, kao i saobraćajnu i digitalnu infrastrukturu. Očigledno je da postoji značajan prostor za poboljšanje ocjena Crne Gore, u narednom periodu.

Zaključni nalazi •

S obzirom na visoku uvoznu zavisnost crnogorske ekonomije, koja je zbog značajnog oslanjanja na turizam, vrlo ranjiva i podložna eksternim šokovima, neophodno je razvijanje drugih proizvodnih djelatnosti, kako bi crnogorska ekonomija ojačala, što podrazumijeva pokretanje procesa strukturnih promjena. Takođe, po navedenim izvještajima svjetskih institucija, posebno se, kao izazovi u razvoju, ističu politička stabilnost, makroekonomska stabilnost (pod čime se naglašavaju inflacija i javni dug), vladavina prava, infrastruktura i ekonomska integrisanost. Stoga, iako je ostvarila određeni napredak, postoji još dosta prostora za poboljšanje ekonomije Crne Gore. Kako bi popravila svoju poziciju u regionu i na evropskom planu, neophodno je:

- Diverzifikovati ekonomiju, koja bi bila u funkciji otpornijeg ekonomskog rasta. Strukturne promjene treba da težište sa ekonomije koja je pretežno uslužnog karaktera usmjere ka drugim oblastima. Prirodni potencijal Crne Gore je povoljan za proizvodnju organskih proizvoda, a to je grana za kojom postoji značajna potražnja na svjetskom nivou;
- Favorizovati znanje, tehnologije i ekonomske aktivnosti koje pospješuju ekonomske performanse, u službi zaštite životne sredine i poboljšanja socijalnih uslova (očuvanje životne sredine, obnovljivi izvori energije, znanje, informaciono komunikacione tehnologije, zdravstvo i socijalna zaštita);
- Promovisati korišćenje čistih tehnologija i zaštitu životne sredine kroz pružanje podsticajnih paketa privrednim subjektima i pojedinim sektorima, sa ciljem poboljšanja efikasnosti resursa (Jakopin, 2020);

- Više pažnje posvetiti obrazovanju, inovacijama, istraživanju i razvoju koje dugoročno pospješuju rast. Zbog toga su potrebne promjene obrazovanja kako bi ono bilo usklađeno sa potrebama privrede. Razvijanje vještina koje su potrebne tržištu rada omogućiti i mobilnost radne snage;

- Pažljivo upravljanje javnim dugom i jača kontrola nad rashodima. Fiskalna konsolidacija, uz poboljšanje upravljanja javnim investicijama i naplate poreza, zahtijeva strateški pristup. S tim u vezi je dobar put strukturnih reformi u cilju smanjenja sive ekonomije i povećanja učešća radne snage u zvaničnim kanalima.

Konačno, potrebno je kontinuirano raditi na stabilnom makroekonomskom ambijentu, koji je osnova za dalje podsticanje investiranja, uz pomoć i stimulanje nerazvijenih regiona, kako bi crnogorska ekonomija ostvarila svoje pune kapacitete. Fokus bi trebalo da bude na održivom rastu i zelenoj ekonomiji, jer Crna Gora ima sve preduslove za takvo usmjerenje.

Izvori:

- 1.** EBRD (2022) Transition Report 2022-23 – Business Unusual, London.
- 2.** EBRD (2022) Transition Report 2022-23 – Business Unusual: Country assessments Albania, London.
- 3.** EBRD (2022) Transition Report 2022-23 – Business Unusual: Country assessments Bosnia and Herzegovina, London.
- 4.** EBRD (2022) Transition Report 2022-23 – Business Unusual: Country assessments Bulgaria, London.
- 5.** EBRD (2022) Transition Report 2022-23 – Business Unusual: Country assessments Croatia, London.
- 6.** EBRD (2022) Transition Report 2022-23 – Business Unusual: Country assessments Montenegro, London.
- 7.** EBRD (2022) Transition Report 2022-23 – Business Unusual: Country assessments North Macedonia, London.
- 8.** EBRD (2022) Transition Report 2022-23 – Business Unusual: Country assessments Romania, London.
- 9.** EBRD (2022) Transition Report 2022-23 – Business Unusual: Country assessments Serbia, London.
- 10.** EBRD (2022) Transition Report 2022-23 – Business Unusual: Country assessments Slovenia, London.
- 11.** European Commission (2022), Autumn 2022 Economic Forecast: The EU economy at a turning point, https://economy-finance.ec.europa.eu/economic-forecast-and-surveys/economic-forecasts/autumn-2022-economic-forecast-eu-economy-turning-point_en.
- 12.** Fabris, N. (2021) Makroekonomski model razvoja Crne Gore: izazovi, zablude i ostvarenja, CBCG, Podgorica
- 13.** IMF Country Report No. 22/362
- 14.** IMF Country Report No. 22/167
- 15.** IMF Country Report No. 22/190
- 16.** IMF Country Report No. 21/205
- 17.** IMF Country Report No. 22/60
- 18.** IMF Country Report No. 22/47

19. IMF Country Report No. 22/310
20. IMF Country Report No. 21/132
21. IMF Country Report No. 21/94
22. Jakopin, E. (2020) Efekti strukturnih promjena u privredi republike Srbije: Stari problemi, novi reformski izazovi, *Ekonomski horizonti*, 22(3), 191-208.
23. Makroekonomski izvještaj Centralne Banke Crne Gore, II kvartal 2022. godine, <https://cbcg.me/me/publikacije/redovne-publikacije/makroekonomski-izvjestaj-cbcg>
24. Monstat, Uprava za statistiku (2021), Vremenska serija obračunatih godišnjih podataka BDP u stalnim cijenama (cijene prethodne godine) na nivou A21 sektora djelatnosti, od 2007. godine.
25. Monstat, Uprava za statistiku (2021) Zaposleni po sektorima djelatnosti po klasifikaciji djelatnosti Nace-Rev 2, <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=1164&pageid=23>.
26. Program ekonomskih reformi Crne Gore 2022-2024. godine (2022), Vlada Crne Gore
27. WESTERN BALKANS REGULAR ECONOMIC REPORT Beyond the Crises, No. 22 | Fall 2022, World Bank Group, Washington DC. <https://www.worldbank.org/eca/wbrer>
28. World Bank (2020), „Doing Business 2020“, World Bank, Washington DC.
29. World Economic Forum (2023), „Global Risks Report 2023“, <https://www.weforum.org/reports/global-risks-report-2023>.
30. World Economic Forum (2019), „The Global Competitiveness Report 2019“, <https://www.weforum.org/reports/how-to-end-a-decade-of-lost-productivity-growth>.
31. World Governance Indicators, WGI 2022 Interactive - <https://info.worldbank.org/governance/wgi>.

Institucionalni okvir

Kao osnova za izradu segmenta koji se odnosi na održivi razvoj i njegov sve neizostavniji element-cirkularna ekonomija, poslužili su:

- ● Agenda održivog razvoja 2030³⁶ (u daljem tekstu: Agenda 2030);
- ● Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030 (u daljem tekstu: NSOR)³⁷; Poglavlje 27- Životna sredina i klimatske promjene³⁸;
- ● Prijedlog nacionalne strategije cirkularne tranzicije do 2030. s akcionim planom 2023-2024.³⁹

Nadalje, Crna Gora je, kroz NSOR počela da promoviše i podstiče koncept cirkularne tranzicije (strateški cilj 4.5.), a što je kasnije nastavljeno i kroz veći broj donijetih nacionalnih strateških dokumenata (npr. Strategija pametne specijalizacije Crne Gore 2019-2024. godine (S3)⁴⁰, Industrijska politika Crne Gore 2019 - 2023. godine;⁴¹ Program ekonomskih reformi za Crnu Goru za period 2022-2024. godine,⁴² kao i niz sektorskih strategija, kao što su: Strategija upravljanja otpadom Crne Gore do 2030. godine, Strategija razvoja nacionalnog brenda 2022-2026.godine sa Akcionim

³⁶ Detaljnije: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf> (11.1.2023)

³⁷ Dokument dostupan na: <https://www.gov.me/dokumenta/6852d215-af43-4671-b940-cbd0525896c1> (3.1.2023)
³⁸ Vidi: <https://www.eu.me/poglavlje-27-zivotna-sredina-i-klimatske-promjene/> (11.01.2023)

³⁹ Vidi: <https://wapi.gov.me/download-preview/0c06358d-afd2-45eb-863d-02a25969a2d9?version=1.0> (11.1.2023)

⁴⁰ Vidi: <https://www.gov.me/dokumenta/18205a91-1afc-4eb7-a5cb-8ad5bd0b7712> (8.1.2023)

⁴¹ <https://www.gov.me/clanak/212022--usvojena-industrijska-politika-crne-gore-2019-2023-godine-i-divogodisnji-akcioni-plan-za-period-2019-2020> (8.1.2023)

⁴² Vidi: <https://www.gov.me/dokumenta/e75a225c-375c-47bb-af21-5b595523b305> (8.1.2023)

planom za 2022. godinu, Strategija razvoja turizma Crne Gore 2022-2025. godine s Akcionim planom, itd).⁴³

Postojeći zakonodavni okvir u Crnoj Gori kroz inkorporirane elemente svojih važećih normativnih uređenja podstiče koncept cirkularne ekonomije (npr. Zakon o upravljanju otpadom („Sl. list CG“ br. 064/11 i 039/16), Zakon o javnim nabavkama („Sl. list CG“ broj 74/19), Zakon o industrijskim emisijama („Sl. list CG“ broj 17/19), Zakon o organskoj proizvodnji („Sl. list CG“ broj 56/13), Zakon o inovacionoj djelatnosti („Sl. list CG“ broj 82/20), Zakon o nacionalnom brendu („Sl. list CG“ br. 37/17 i 146/21), itd⁴⁴).

Pored navedenih, krovnih dokumenata, tokom izrade oslanjali smo se i na odrednice date i u drugim, međunarodnim, nacionalnim (strateškim i zakonskim) okvirima, o čemu će u nastavku biti više riječi.

Zelena tranzicija

Zelena tranzicija, odnosno tranzicija ka zelenim ekonomijama, te time i kreiranje i implementacija ekoloških inovacija, se u savremenim uslovima privređivanja smatra ključnom pokretačkom snagom održivog razvoja ekonomije. S tim u vezi, sve je ideološki prisutniji trend "ozelenjavanja" gdje se, između ostalog, zelena ekonomija javlja i kao važan politički okvir za realizaciju održivog razvoja u razvijenim i nerazvijenim državama.⁴⁵

Premda se pitanje zagađenja životne sredine i klimatskih promjena latentno provlačilo sredinom prošlog vijeka, ipak se ono transparentnije

⁴³ Vidi: <https://javnepolitike.me/strateski-dokumenti/> (8.1.2023). Napomena: Za detaljniji prikaz *Koncepta cirkularne ekonomije i usklađenosti sa krovnim i sektorskim strateškim dokumentima* pogledati: Nacrt nacionalne strategije cirkularne tranzicije do 2030. s akcionim planom 2023-2024, Podgorica, novembar 2022, str. 10.

⁴⁴ Detaljnije vidjeti: Nacrt nacionalne strategije cirkularne tranzicije do 2030. s akcionim planom 2023-2024, Podgorica, novembar 2022, str. 11.

⁴⁵ Vidi: Lojpur, A, Delibašić, M, *Teorijski koncept "zelene ekonomije" kao uzorni model*; Međunarodni simpozijum, Održivi razvoj u uslovima zelene ekonomije, str.147-153.

počinje problematizovati krajem 80-tih godina, nakon javnog objavljivanja brojnih ekoloških katastrofa⁴⁶ ali i kroz veću inkorporiranost ekološkog prava u međunarodni pravni okvir. Normativno-regulatorne reforme u ovom dijelu su dodatno intenzivirane početkom novog milenijuma, posebno usvajanjem tzv. milenijumskih razvojnih ciljeva.⁴⁷ Kako isti nijesu u potpunosti ispunili svoja očekivanja, to je 2015. godine uslijedilo usvajanje Agende 2030. godine kojom je globalno definisano 17 ciljeva održivog razvoja;⁴⁸ **sliku 1**, koji su prožeti kroz tri centralna stuba održivog razvoja: ekonomski, ekološki i socijalni.

Slika 1: Globalni ciljevi održivog razvoja prema Agendi 2030

⁴⁶ Upravo su ekološke katastrofe navele nadležna tijela na globalnom i nacionalnom nivou da koncipiraju, promovišu i nastoje da se implementira u sistem poslovanja i djelovanja međunarodnih standarda upravljanja i životnom sredinom-ISO 14000. Detaljnije: https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/8975?locale-attribute=sr_RS (28.12.2022)

⁴⁷ Milenijumska deklaracija UN: https://www.rodnaravnopravnost.rs/attachments/013_Milenijumska%20deklaracija%20UN.pdf (28.12.2022).

⁴⁸ Detaljnije: Lalević Filipović, A., Novović Burić, M., Jovičić, D. *Regulatorni okvir nefinansijskog izvještavanja u funkciji podsticanja održivih finansija*, XXV Međunarodna naučna konferencija „Prouzrokovanje štete, naknada štete i osiguranje, Zbornik radova, Beograd-Vajjevo, 2022. str. 524-525.

Kada je u pitanju postupanje i mogući napredak u pogledu ostvarivanja ciljeva održivog razvoja, kako to navodi prof. Ž.Papić, važno je:

- „Poći od toga da je čovjek sredstvo i cilj razvoja, te su ljudski izvori najvažniji;
- Socijalno uključivanje nije samo stvar ranjivih grupa, već potreba uključivanja i mobilnosti svih ljudi. Bez toga suština („filozofija“ odzivog razvoja) ne može se realizovati;
- Dio toga je i reforma socijalne zaštite, transferi prema potrebama i za radno uključivanje korisnika. Izdvajanja za socijalnu zaštitu nisu budžetski trošak već kapitalna investicija u ljudske resurse (socijalni kapital-op.a.);
- Najvažnije investiranje za održivi razvoj je investiranje u obrazovanje i naučnoistraživački rad, bez opšteg znanja i inovacija nije moguć pametan rast ni u ekonomskom, niti u ekološkom smislu“.⁴⁹

U prilog činjenici da se Crna Gora povodi idejom inkluzivnosti i unapređenja tri stuba održivog razvoja u svoja dugoročna strateška opredjeljenja, svjedoči činjenica da je usvajanjem NSOR, postala jedna od prvih zemalja svijeta koja je u potpunosti prihvatila i u svoj nacionalni sistem integrisala zahtjeve Agende 2030⁵⁰. Kako je istaknuto, temeljni princip NSOR jeste da proizvodnja dobara i pružanje usluga koje su od najvećeg značaja za unapređenje materijalnog, mentalnog i duhovnog blagostanja svake generacije zahtijeva četiri osnovna, neophodna resursa: ljudski, društveni, prirodni i ekonomski⁵¹. Upravo je NSOR bio i jedan od krovnih dokumenta kroz koji je prožet koncept cirkularne ekonomije i koji je kao takav poslužio kao osnova za izradu i Nacionalne strategije cirkularne tranzicije do 2030. godine.

Razvoj i implementacija idejnog koncepta cirkularne ekonomije je jedan od načina na koji je Crna Gora u mogućnosti da se nosi sa problemima upravljanja otpadom, smanjenja emisije CO₂, kao i brojnim drugim izazovima u ovom dijelu. S tim u vezi, prema raspoloživim podacima⁵² količina generisanog komunalnog otpada u Crnoj Gori je u periodu od

⁴⁹ Paić, Ž. *Novo normalno i inkluzivno društvo u BiH*, Ekonomija u okovima politika, Sarajevo, 2022, str. 182.

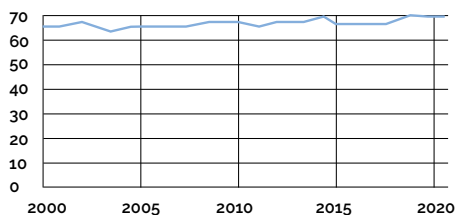
⁵⁰ Vidi: Raičević M, et al. *Green concept in Montenegro with the focus on Environmental insurance. Development of Modern Insurance Market – Constraints and Possibility*, Chapter 9, Faculty of Economics Belgrade, 2022, 159-177. Detaljnije: <https://www.energetskiportal.rs/crna-gora-integrisala-zahteve-agende-2030-un-o-odrzivom-razvoju/> (28.12.2022).

⁵¹ Nacionalna strategija održivog razvoja 2030. godine. Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Podgorica, jul 2016, str. 19.

⁵² Vidjeti: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Enlargement_countries_-_environment_statistics#Greenhouse_gas_and_carbon_dioxide_emissions (9.1.2023).

2011-2020. godine opala za 7%, dok je tokom perioda 2010-2019. godine, smanjena emisija gasova sa efektom staklene bašte za 12,1%. Takođe, prema navedenom izvoru, Crna Gora je među zemljama kandidatima i potencijalnim kandidatima bila najveći proizvođač komunalnog otpada u odnosu na veličinu stanovništva u 2020. godini sa 486 kg/stanovniku.

Postignuća u pogledu realizacije ciljeva Agende (u daljem tekstu: *SDG-Sustainable Development Goals; ciljevi održivog razvoja*) se svake godine objavljuju kroz izvještaj⁵³ gdje je za 2022. godinu⁵⁴ istaknuto da se generalno svijet suočava sa velikim izazovima u dijelu efekata pandemije COVID 19, rata u Ukrajini, humanitarne i izbjegličke krize koji u velikoj mjeri destruktivno djeluju na ispunjenje definisanih SDG. Prema navedenom izvještaju, Crna Gora je u 2022. godini⁵⁵ u odnosu na ostale zemlje bivše Jugoslavije⁵⁶ najlošije rangirana (na 86 mjestu od 163 zemlje), tj. u odnosu na prosječno regionalno ostvarenje (71,6) Crna Gora ima je postigla 68,8% ostvarenja SD; **slika 2**.

Slika 2: Ostvarenja SDG u prirodu od 2000-2022 (gore);

Ostvarenja po ciljevima u 2022 (dolje)

SDG DASHBOARDS AND TRENDS

■ Major challenges
 ➔ Significant challenges
 ➔ Challenges remain
 ➔ SDG achieved
 ■ Information unavailable
▼ Decreasing
 ➔ Stagnating
 ➔ Moderately improving
 ➔ On track or maintaining SDG achievement
 ■ Information unavailable

Note: The full title of each SDG is available here: <https://sustainabledevelopment.un.org/topics/sustainabledevelopmentgoals>

⁵³ Izvještaj o održivom razvoju predstavlja globalnu godišnju procjenu postignuća zemalja u pravcu postizanja ciljeva održivog razvoja.

⁵⁴ Vidi: <https://unstats.un.org/sdgs/report/2022/The-Sustainable-Development-Goals-Report-2022.pdf> (8.1.2023)

⁵⁵ Vidi: <https://dashboards.sdgindex.org/profiles/montenegro> (8.1.2022)

⁵⁶ Slovenija i Hrvatska kao zemlje EU u ovom dijelu bilježe najbolja postignuća. Naime, Slovenija se nalazi na 15. mjestu (79,95), dok je Hrvatska pozicionirana na 23. (78,79). Od bivših zemalja Jugoslavije, koje još uvijek nijesu članice EU, dobra postignuća bilježi Srbija, koja je na 35. mjestu (75,89), zatim Sjeverna Makedonija na 57. (72,31), odnosno Bosna i Hercegovina na 59. mjestu (71,73). (Detaljnije: <https://dashboards.sdgindex.org/rankings> (6.1.2022).

Kao što je vidljivo iz grafičkog prikaza (*slika 2; gore*), u 2022. godini Crna Gora bilježi postignuća koja su bila približno prisutna u 2013, 2014. godini kao i u periodu od 2018-2021. godine. S tim u vezi, evidentno je da je prisutna stagnacija, što je posljedica značajnim dijelom i gore navedenih činilaca koji signifikantno kontaproduktivno djeluju na bolja postignuća SDG. Posmatrano pojedinačno, u 2022. godini, cilj 1 i 6 su na putu da se postignu SDG, dok cilj 3, 4, 7, 8, 9 i 14 pokazuju umjereno poboljšanje. Stagnacija je evidentna kod cilja 5, 11, 12, 13 i 14, dok za dva cilja (10 i 17) nijesu bili dostupni podaci (*slika 2; dolje*).

Idejni koncept cirkularne ekonomije koji je suštinski oprečan konceptu linearne ekonomije,⁵⁷ se u XXI vijeku smatra strategijom za postizanje održivog razvoja određene ekonomije, posebno u dijelu rješavanja problema zaštite životne sredine i oskudnosti prirodnih izvora energije. Polazi se od toga da se otpad može smatrati resursom za ponovnu proizvodnju, te se time cijeli koncept bazira na tri principa: smanjivanje, ponovna upotreba i reciklaža.⁵⁸ Pored već pomenute Agende 2030, gdje je od 17 SDG, 11 oslanja na koncept cirkularne ekonomije, na međunarodnom nivou donijet je veliki broj dokumenata koji podstiču upravo održivost navedenog vida ekonomije (npr. Evropski Zeleni sporazum (European Green Deal – EUGD)⁵⁹; Zelena agenda za Zapadni Balkan (Green Agenda for Western Balkans – GAWB)⁶⁰; Uredba EU o taksonomiji⁶¹; Akcioni plan za cirkularnu ekonomiju (Circular Economy Action Plan – CEAP)⁶², kao i mnogi drugi⁶³).

U ovom dijelu, nikako se ne smije zanemariti činjenica da je Crna Gora kao potencijalni kandidat za članstvo u zajednicu evropskih zemalja, krajem 2018. godine otvorila najskuplje i najzahtjevnije poglavlje s as-

⁵⁷ Zasniava se na ideji „Uzmi-napravi-iskoristi-baci“ koja dovodi do nekontrolisane eksploatacije prirodnih resursa, kao i zanemarivanja zaštite životne sredine. (Detaljnije: <https://sekopak.com/cirkularna-ekonomija-i-reciklaza/> (6.1 2023).

⁵⁸ Vidjeti detaljnije: <https://cirkularnaekonomija.org/sta-je-cirkularna-ekonomija/koncept/> (3.1 2023); <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/economy/20151201STO05603/circular-economy-definition-importance-and-benefits> (3.1 2023))

⁵⁹ Vidi: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en (8.1 2023).

⁶⁰ Vidi: <https://www.rcc.int/greenagenda> (8.1 2023).

⁶¹ Vidi: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:32020R0852> (8.1 2023).

⁶² Vidi: https://environment.ec.europa.eu/strategy/circular-economy-action-plan_en (8.1 2023). Posebno je u ovom dijelu značajno napomenuti da je u 2023. godini planirano da se kroz akcioni plan podstaknu kompanije da daju potvrdu da njihovi proizvodi ne utiču negativno na životnu sredinu, kako bi se smanjio efekat tzv. 'greenwashing'. Takođe, planirano je da se sprovedu aktivnosti za smanjenje uticaja zagađenja mikroplastikom na životnu sredinu.

⁶³ Evropska komisija nastavlja da razvija dalje zakonodavne dokumente koji se odnose na cirkularnost, kao što su: Direktiva o ekodizajnu, Tekstilna strategija, Inicijativa za održive proizvode, Cirkularna elektronska inicijativa, i sl. (Preuzeto od: Nacrt nacionalne strategije cirkularne tranzicije do 2030. s akcionim planom 2023-2024. Podgorica, novembar 2022, str. 14-15).

pekta implementacije, Poglavlje 27- Životna sredina i klimatske promjene. Otvaranje navedenog poglavlja je zahtijevalo osnivanje Fonda za zaštitu životne sredine (Eko fond).⁶⁴ U ovom kontekstu, prema raspoloživim podacima, ističe se da je u oblasti cirkularne ekonomije oko 43% obaveza već u potpunosti uključeno u postojeće strateška dokumenta Crne Gore, 14% je već realizovano, 29% je djelimično uključeno, dok je 14% potrebno uključiti.⁶⁵

Kada je u pitanju Crna Gora, evidentno je da strateška i nacionalna dokumenta postoje i da su kao takva u funkciji podsticanja cirkularne tranzicije. Kako iskustva zemalja u regionu i šire, ukazuju da, s obzirom na globalna dešavanja, svaka zemlja mora da se okrene sebi i svojim potencijalima, to je upravo sa ciljem podsticanja SDG, Crna Gora u aprilu 2022. godine i zvanično promovisala dokument "Mapa puta Crne Gore ka cirkularnoj ekonomiji"⁶⁶ (u daljem tekstu: MP), koji je kao takav poslužio kasnije za izradu Nacrta nacionalne strategije cirkularne tranzicije do 2030. s akcionim planom 2023-2024. U MP je prepoznato pet ključnih područja koja su u funkciji stimulisanja i promovisanja cirkularne tranzicije: prehrambeni sistem; šumski sistem; izgrađeno okruženje; sektor turizma i sektor proizvodnje.

Evidentno je da su izazovi sa kojim se generalno nosi crnogorska ekonomija veliki, što je i konstatovano i kroz Izvještaje Evropske komisije⁶⁷, gdje se navodi da Crna Gora ima **određen nivo spremnosti** u oblasti zaštite životne sredine. Ostvaren je **ograničen napredak** u pogledu dodatnog usaglašavanja sa pravnom tekovinom EU, u oblasti zaštite prirode i razvoja Nacionalnog energetskog i klimatskog plana.

⁶⁴ Vidi: <https://www.eko-fond.me/> (9.1.2023).

⁶⁵ Detaljnije pogledati: Nacrt nacionalne strategije cirkularne tranzicije do 2030. s akcionim planom 2023-2024, Podgorica, novembar 2022, str. 13.

⁶⁶ Vidi: <https://komora.me/projekti/mapa-puta-crne-gore-ka-cirkularnoj-ekonomiji> (8.1.2023).

⁶⁷ Vidi: <https://www.gov.me/dokumenta/0aef2dec-5785-497d-8dba-527932ac124c> (9.1.2023).

Zaključni nalazi •

Premda se o konceptu održivosti razvoja odavno govori, utiska smo da je u Crnoj Gori riječ o konceptu koji je u fazi povoja. U smislu navedenog možemo zaključiti:

- Posmatrano unazad, čak ni težnja institucionalnog formiranja zasebnog ministarstva-Ministarstva održivog razvoja i turizma nije u pravom smislu i kontekstu promovisala suštinsku ideju koja je inkorporirana unutar istinske biti održivog razvoja.
- Ne samo na institucionalnom nego i na akademskom nivou, o konceptu se ranije malo ili skoro nimalo nije govorilo. Ono što je evidentno, jeste da akademska javnost, shvatajući važnost koncepta održivog razvoja, ali i urgentnost problema, prateći globalne trendove sve više u svoje nastavne planove i programe počinje i da ih inkorporira. Zeleno i održivo postaje integralni dio i poslovne filozofije kompanija na globalnom nivou, razvijene korporativne svijesti, dok na žalost, još uvijek takva svijest i svjesnost nijesu prisutni među korporacijama u Crnoj Gori.
- Na osnovu analize postojećeg stanja, kao i uvida u raspoloživa donijeta dokumenta (strateška i nacionalna), ali uzimajući u obzir i želju Crne Gore da bude dio zajednice EU, mišljenja smo da se putevima održivog razvoja i cirkularne tranzicije ide veoma sporo.

Institucionalni okvir

Stanje koje je uspostavljeno u razvoju sektora turizma u Crnoj Gori, može se generalno razmotriti kroz prikaz različitih planskih dokumenata i zakonodavnog okvira; navodimo neka od ključnih:

- ● Prostorni plan Crne Gore do 2020.g.⁶⁸
- ● Prostorni plan područja posebne namjene za Morsko dobro Crne Gore⁶⁹
- ● Prostorni plan posebne namjene za Obalno područje Crne Gore⁷⁰
- ● Strategija razvoj turizma u Crnoj Gori do 2020.g.⁷¹
- ● Strateški marketing plan za turizam u Crnoj Gori 2018-2022.g.⁷²

Dotadno je potrebno u formi rezimea predstaviti ključna strateška opredjeljenja "*Strategije razvoja turizma Crne Gore 2022-2025. godine*" sa akcionim planom,⁷³ što je predstavljeno **tabelom 12**.

⁶⁸ Vlada Crne Gore, Ministarstvo za ekonomski razvoj, *Prostorni plan Crne Gore do 2020. godine*, (Podgorica, Montenegro, 2008).

⁶⁹ Vlada Crne Gore, Ministarstvo za ekonomski razvoj i Javno preduzeće za upravljanje morskim dobrom Crne Gore, *Prostorni plan područja posebne namjene za Morsko dobro* (Kotor-Podgorica, 2007).

⁷⁰ Vlada Crne Gore, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, *Prostorni plan posebne namjene za obalno područje Crne Gore, Faza VII Nacrta plana* (Podgorica, Montenegro, 2015).

⁷¹ Vlada Crne Gore, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine Crne Gore, *Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine* (Podgorica, Montenegro, 2008).

⁷² Vlada Crne Gore, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, *Strateški Marketing plan za turizam u Crnoj Gori 2018-2022. Dijagnostika i marketinška strategija* (Podgorica, Montenegro, 2017).

⁷³ Vlada Crne Gore, Ministarstvo ekonomskog razvoja Crne Gore, *Strategija razvoja turizma Crne Gore 2022-2025. s Akcionim planom* (Podgorica, Montenegro, 2022).

Tabela 12. Pregled strateških opredjeljenja "Strategije razvoja turizma Crne Gore 2022-2025. godine" sa akcionim planom

Naziv strateškog dokumenta	Misija, vizija, strateški cilj	Operativni ciljevi
Strategija razvoja turizma Crne Gore 2022-2025. godine sa akcionim planom ⁷⁴	Crna Gora je u 2025. godini globalno prepoznatljiva turistička destinacija.	Unaprijeđen regulatorni okvir u turizmu uz formalizaciju turističkog prometa;
	Crna Gora na održiv način upravlja destinacijom, kreirajući inovativan, zelen i inkluzivan turistički proizvod, utičući na povećanje turističke potrošnje, smanjenje sezonalnosti i regionalne neujednačenosti, sa ciljem podizanja nivoa životnog standarda lokalnog stanovništva i satisfakcije turista.	Unaprijeđena turistička i prateća infra i supra struktura; Unaprijeđen kvalitet i kvantitet smještajnih kapaciteta;
	Investicionom ulaganjima i formalizacijom turističkog prometa Crna Gora se afirmiše kao globalno prepoznata turistička destinacija sa smanjenom sezonalnošću poslovanja, umjerenim regionalnim disbalansom i prioritizacijom turizma u razvojnim politikama.	Unaprijeđen kvalitet diverzifikovanog turističkog proizvoda; Unaprijeđeni ljudski resursi i vještine u turizmu;
		Razvoj digitalnih, inovativnih rješenja i novih tehnologija u turizmu, i Globalno prepoznata turistička destinacija;
		Uzimajući 2019.g. kao osnovu, projektoni su indeksi ostvarenja kada su u pitanju ostvarenja broja noćenja (2023/2019-130%; 2025/2019-140%), prihoda u turizmu (2023/2019-140%; 2025/2019-150%) i udjela turizma u BDP (2023-20% i 2025-25%).

Indirektan uticaj na planiranje razvoja turizma se ostvaruje kroz strateška dokumenta od značaja za sveukupni razvoj Crne Gore kao što su: Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine⁷⁵ i Strategija pametne specijalizacije Crne Gore 2019-2024.⁷⁶ Sumirajući sadržinu predstavljenih planskih dokumenata moguće je iskazati nekoliko najbitnijih stavova koji određuju suštinu razvojnih projekcija sektora turizma u Crnoj Gori:

⁷⁴ Vlada Crne Gore, Ministarstvo ekonomskog razvoja Crne Gore.

⁷⁵ Vlada Crne Gore, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine Crne Gore, *Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine* (Podgorica, Montenegro, 2017).

⁷⁶ Vlada Crne Gore, Ministarstvo nauke, *Strategija pametne specijalizacije Crne Gore 2019-2024* (Podgorica, Montenegro, 2019).

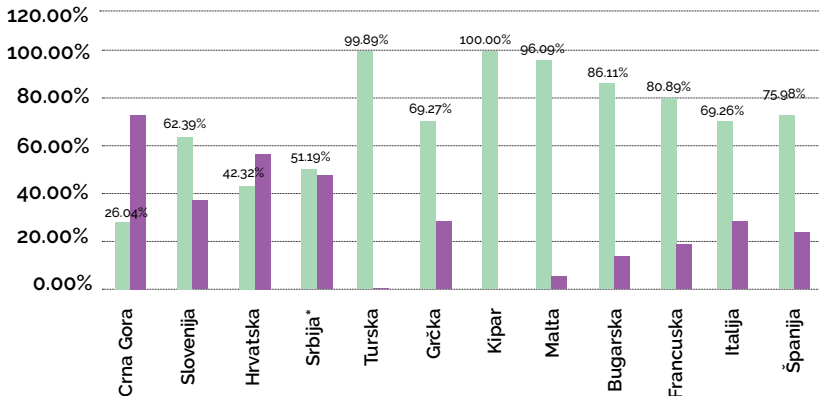
- Sektor turizma se određuje kao jedna od prioriternih i strateških ekonomskih aktivnosti crnogorskog društva. Turistička destinacija Crna Gora se do 2020.g. formira kao cjelogodišnja i globalno prepoznatjiva destinacija sa unikatnom prodajnom ponudom (USP) u domenu visoko kvalitetnih turističkih proizvoda. Crna Gora se vidi i kao destinacija održivog turizma sa liderskim ambicijama na turističkom tržištu Mediterana, sa specifičnim ponudama u domenu eko turizma, turizma kulturno-istorijske baštine, ruralnog turizma, sportskog i MICE turizma.
- Predviđa se izmjena stukture emitivnih tržišta kroz znatnije učešće tržišta EU, naročite Njemačke, Francuske i V.Britanije uz usporevanje, stagnaciju i pad učešća tržišta Srbije, Rusije, Ukrajine, Bosne i Hercegovine i Kosova. Nova struktura emitivnih tržišta generisaće veće učešće više i visoko platežnih putnika kad je u pitanju turistička destinacija Crna Gora.
- Turizam se ekonomski definiše kao veoma značajan generator zaposlenosti i deviznog priliva sa znatnim efektima u BDP-u Crne Gore i značajnom multiplikacijom efekata u privrednom sistemu.
- Struktura smještajnih kapaciteta se u planskom periodu značajno mijenja u korist kapaciteta kolektivnog smještaja u odnosu na kapacitete individualnog smještaja na način da ubrzano rastu kapaciteti kolektivnog, a sporije do nivoa stagancije kapaciteti individualnog smještaja.
- Kapacitet hotelskog smještaja, izuzev u posljednjem strateškom planu, je projektovan na cca 100.000 kreveta do 2020.g. sa dominantnim učešćem viših kategorija smještaja uz gašenje najniže kategorije smještaja (1*). Navedeni smještajni kapacitet bi uz projektovani broj dana rada bio osnov datih ekonomskih efekata.

Smještajni kapaciteti

U trenutku izrade ove analize u Monstat-u, ne postoje podaci za kapacitete u individualnom smještaju u 2017., 2018. i 2019. tako da će se obim, dinamika razvoja smještajnih kapaciteta kao i neke druge karakteristike (lokacija, struktura prema kategoriji) prikazati u 2016. za ukupne kapacitete (obim kapaciteta) a u ostalim godinama samo za kapacitete u kolektivnom smještaju.

Smještajni objekti na području Crne Gore, u 2016, raspolažu sa ukupno 166.842 kreveta, od čega 43.445 kreveta u kolektivnom i 123.397 kreveta u individualnom smještaju.⁷⁷ Smještajni kapacitet na području Crne Gore je povećan za cca 18.431 kreveta u odnosu na stanje iz 1988(148.411 kreveta)⁷⁸, što predstavlja izrazito nisku stopu uvećanja s obzirom na vremenski period posmatranja (indeks 112,42% u odnosu na baznu 1988); **grafik 14.**

Grafik 14. Komparativni pregled strukture ukupnih smještajnih kapaciteta prema tipu smještajnih kapaciteta u odabranim destinacijama Evrope u 2016.g.

Izvor: Prilagodeno prema⁷⁹

*Napomena: Podaci za Srbiju se odnose na 2018.g.

■ Kolektivni smještajni objekti

■ Individualni smještajni objekti

⁷⁷ Zavod za statistiku Crne Gore Monstat, 'Smještajni Kapaciteti, 2016', 2017. <<https://www.monstat.org/cg/page.php?id=444&pageid=45>> accessed 10 November 2019).

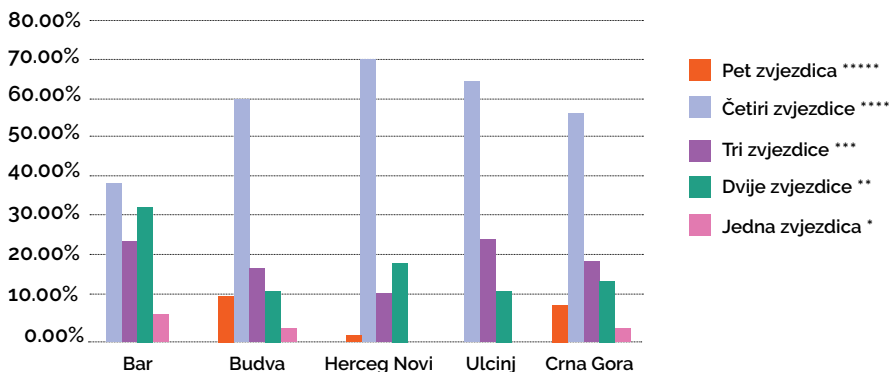
⁷⁸ Ratković Rade, *Razvoj Hotelijerstva u Crnoj Gori - Geneza, Stanje i Perspektive* (Budva: Rade Ratković, 2009).

⁷⁹ Zavod za statistiku Crne Gore Monstat, 'Smještajni Kapaciteti, 2016'; Eurostat, 'Number of Establishments, Bedrooms and Bed-Places (TOUR_CAP_NAT)', 2022-<https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/TOUR_CAP_NAT/default/table?lang=en&category=tour.tour_inda.tour_cap> [accessed 27 November 2022].

U strukturi smještajnih kapaciteta, gledano u odnosu na kapacitete u kolektivnom i individualnom smještaju uočava se značajno manje učešće kolektivnog smještaja u Crnoj Gori u odnosu na posmatrane destinacije. Navedena struktura nije se bitnije promijenila u odnosu na strukturu smještajnih kapaciteta struktura (kolektivni i individualni, odnosno osnovni i komplementarni kapaciteteti) u Crnoj Gori u 1988. godini (21,32%).

Obim kapaciteta u kolektivnom i posebno hotelskom smještaju može imati bitnu ulogu u destinacijskom opredijeljenju velikih organizatora putovanja prilikom ugovaranja zakupa. U 2019. godini Crna Gora raspoloža sa 48.837 kreveta u objektima kolektivnog smještaja, od čega 36.796 kreveta u hotelskom smještaju (75,34%); **grafik 15**.

Grafik 15. Struktura hotelskih kapaciteta prema kategoriji smještaja u Crnoj Gori u 2019.

Izvor: Monstat

U strukturi hotelskih kapaciteta prema kategoriji smještaja u Crnoj Gori u 2019. se uočava značajno visoko učešće objekata u kategoriji od 4****. Izrazita orijentisanost hotelske ponude prema kategoriji od četiri zvjezdice bitno utiče na srednjoročnu strukturu emitivnih tržišta i na određene aspekte destinacijskog imidža. Disproporcionalne smještajne ponude u kategoriji hotelskog smještaja mogu biti značajno ograničenje za

razvoj novih proizvoda i riskantne u plasmanu postojećih proizvoda u turističkoj destinaciji. Dinamika razvoja hotelskog sektora u Crnoj Gori u periodu od 30 godina, počev od 1989, prikazana je **tabelom 13**.

Tabela 13. Pregled kapaciteta u hotelskom smještaju Crne Gore prema kategoriji smještaja i po odabranim godinama (broj kreveta)

Kategorija hotela	1989.	2000.	2010.	2021
L/5*****	254	294	1.065	2.862
A/4****	4.317	3.952	8.206	20.795
B/3***	17.363	18.959	7.333	7.201
C/2**	219	295	8.423	5.175
D/1*	352	83	1.880	763
Ukupno	22.505	23.583	26.907	36.796

Izvor: Prilagođeno prema⁸⁰

Ukupni hotelski kapacitet je u navedenom periodu povećan za 38,84%, što ukazuje na nivo dinamike razvoja.

⁸⁰ Horwath Consulting Zagreb Univerzitet Mediteran Fakultet za turizam Bar, *Poslovanje hotelijerstva u Crnoj Gori 2005/Horwath Hotel Industry Survey Montenegro 2005* (Zagreb i Bar, 2005); Zavod za statistiku Crne Gore Monstat, *Statistički godišnjak 2004* (Podgorica, Montenegro, 2005), *Smještajni kapaciteti, 2010* (Podgorica, Montenegro, 2010); 'Smještajni Kapaciteti, 2019'.

Nivo tržišne prilagođenosti turističke ponude destinacije Crna Gora može se procijeniti osnovom obima i strukture turističkog prometa. Razmatranje dinamike i osnovnih karakteristika prometa se zasniva na uporednim podacima destinacije Crna Gora u odnosu na konkurentne mediteranske destinacije kako bi se mogle uočiti eventualne posebnosti u izboru tržišnih segmenata. Turistički promet u Crnoj Gori u odabranim godinama je prikazan **tabelom 14**.

Tabela 14. Turistički promet u Crnoj Gori u periodu 1987-2021.g.

Elementi / godina	1987.	1997.	2006.	2011.	2016.	2019.	2020.	2021.
Ukupno posjetioci	1.281.962	663.270	952.000	1.373.454	1.813.817	2.645.217	444.065	1.670.879
Domaći posjetioci	879.591	626.446	570.000	172.355	151.696	135.592	93.270	117.321
Inostrani posjetioci	402.371	36.824	382.000	1.201.099	1.662.121	2.509.625	350.795	1.553.558
Ukupno Noćenja	10.823.867	4.806.573	6.012.000	8.775.171	11.250.005	14.455.920	2.587.255	9.872.573
Domaća Noćenja	7.060.215	4.540.524	3.700.000	956.368	721.530	522.382	360.729	448.770
Inostrana Noćenja	3.763.652	266.049	2.312.000	7.818.803	10.528.475	13.933.538	2.226.526	9.423.803

Izvor: Prilagođeno prema⁸¹

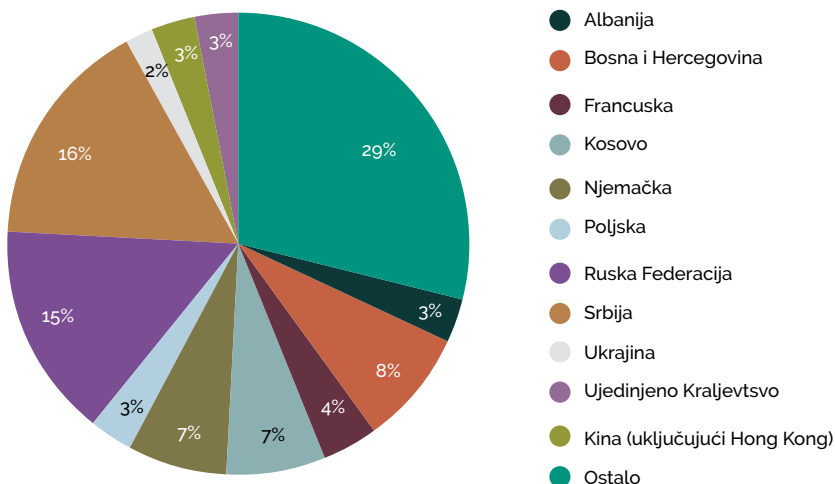
Nivo turističkog prometa iz 1987. je ostvaren u 2011. (posjete) i 2016. (noćenja) što ukazuje na dotadašnju sposobnost turističke destinacije u domenu plasmana turističkog proizvoda jer se može dovesti u vezu sa nivoom povećanja smještajnih kapaciteta u proteklih 30 i više godina (kako je i navedeno u poglavlju 1.2.) Naime, nedovoljno visok nivo

⁸¹ Leković S, *Karakteristike turističkog prometa Crne Gore 1946 – 2000* (Podgorica: J.P. Informativno-izdavački centar »Cetinje«, 2001); Zavod za statistiku Crne Gore Monstat, *Statistički Godišnjak 2004.*; *Statistički Godišnjak 2012* (Podgorica, Montenegro, 2013); 'Dolasci i Noćenja Turista, 2016', *Dolasci i Noćenja Turista u 2016, 2017*; *Tourist Arrivals and Nights in 2019* (Podgorica, Montenegro, 2020); *Dolasci i Noćenja Turista u Ukupnom Smještaju 2021*; UNWTO, *UNWTO World Tourism Barometer, January 2022*, *UNWTO World Tourism Barometer January 2022* (Madrid, 2022). <<https://doi.org/10.18111/wtobarometereng.2022.>>

povećanja smještajnih kapaciteta u toliko dugom vremenskom periodu, ograničavajuće je djelovao na mogući nivo turističkog prometa.

Maksimalni obim prometa je ostvaren 2019. godini uz evidentan pad u 2020. i 2021. godine. U poređenju sa padom turističkog prometa na svjetskom tržištu⁸² može se zapaziti da je u 2020. ostvaren snažniji pad u odnosu na svjetski prosjek (-83,21% prema -73%) i u 2021. godinu značajno manji pad u odnosu na svjetski prosjek (-36,83% prema -71%) što ukazuje na mogućnosti oporavka. Struktura glavnih emitivnih tržišta za destinaciju Crna Gora u 2019. godini, je predstavljena **grafikom 16**.

Grafik 16. Struktura glavnih emitivnih tržišta (broj dolazaka) za destinaciju Crna Gora u 2019.g.

Izvor: Monstat

⁸²

Zavod za statistiku Crne Gore Monstat, *Dolasci i noćenja turista*; 2019; 2020.

Najveća emitivna tržišta su Srbija, Bosna i Hercegovina i Rusija koje zajedno čine 39,50 % ukupnog emitivnog tržišta za destinaciju Crna Gora. Slijede Kosovo i Njemačka sa 13,29% zajedničkog učešća. Uključujući tržišta Albanije, Francuske, Poljske, Ukrajine, Ujedinjenog Kraljevstva i Kine (uključujući Hong Kong), formira se dominantno učešće od 71,06% svih inostranih dolazaka. Navedene zemlje su glavna emitivna tržišta za destinaciju Crnu Goru s obzirom na to da imaju učešće iznad 2% u strukturi svih emitivnih tržišta. Dodatna značajna emitivna tržišta su Austrija, Belgija, Holandija, Hrvatska, Italija, Mađarska, Republika Severna Makedonija, Švajcarska (uključujući Lihtenštjan), Švedska, Turska, SAD i Izrael čije učešće u strukturi inostranih dolazaka je iznad 1 %.

Efikasnost i efektivnost sektora turizma

Efikasnost i efektivnost sektora turizma potrebno je sagledati kroz više pokazatelja, kako slijedi. Jedan od pravaca razmišljanja u vezi uvida u sposobnost turističkog sektora ka ostvarivanju efekata, usmjeren je ka posmatranju dinamike razvoja hotelskih kapaciteta u odnosu na dinamiku razvoja turističkog i nekretninskog tržišta. Potrebno je u slijed razmišljanja uvesti parametre prosječne godišnje stope rasta broja posjetilaca, broja noćenja i broja izgrađenih stanova (primarno i sekundarno stanovanje⁸³); **tabela 15**.

⁸³

U statističkoj evidenciji Crne Gore se stanovi za sekundarno stanovanje («second home») označavaju do popisa 2003. kao »stanovi za odmor i rekreaciju«, a od popisa 2011. kao »stanovi za sezonsko korišćenje«. U daljem tekstu će se koristiti termin stanovi za sekundarno stanovanje u skladu sa uobičajenim terminom u literaturi.

Tabela 15. Prosječne godišnje stope rasta hotelskih kapaciteta (broj kreveta), turističkog prometa (posjete i noćenja) i broja stanova u Crnoj Gori u odabranim periodima

indikator/ godina	1989-2019.	1991-2021. ⁸⁴	2001-2011.	2003-2011.	2011-2019.	2011-2021.
Hoteli	1,652%	-	0,568%	-	3,468%	-
Posjetioci	2,692%	-	9,484%	-	8,538%	-
Noćenja	0,908%	-	8,142%	-	6,438%	-
Stanovi ukupno	-	1,880%	-	2,977%	-	1,246%
Stanovi za sekundarno stanovanje	-	2,090%	-	6,578%	-	-

Izvor: vlastiti obračun⁸⁵

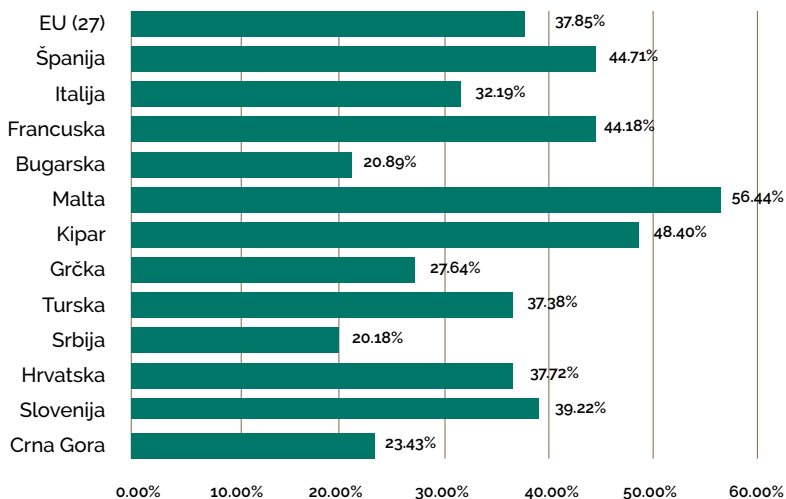
Stopa rasta hotelskih kapaciteta nije bitno određena stopom rasta posjetilaca, obzirom na dugoročno izražen nesklad ove dvije stope u periodu od 30 godina. Navedeno zapažanje može biti u domenu pretpostavke (hipoteze), koja će se provjeriti kroz naučno istraživanje. Turističko tržište mjereno brojem posjetilaca brže raste u odnosu na ponudeni hotelski kapacitet. Stopa rasta stanova za sekundarno stanovanje čini se da je više u skladu sa rastom turističkog tržišta u navedenom periodu nego stopa rasta hotelskih kapaciteta. Iskorištenost hotelskih smještajnih kapaciteta je izračunata na osnovu pokazatelja idealne iskorištenosti kapaciteta.⁸⁶ Slijedećom slikom je prikazana prosječna iskorištenost hotelskih kapaciteta u odabranim destinacijama Evrope, kao prosjek u periodu 2010-2019.g; **grafik 17**.

⁸⁴ Stopa rasta broja stanova za sekundarno stanovanje je izračunata zaključno sa 2011.godinom.

⁸⁵ Prema: Horwath Consulting Zagreb Univerzitet Mediteran Fakultet za turizam Bar; Zavod za statistiku Crne Gore Monstat, *Statistički Godišnjak 2004.*; 'Smještajni Kapaciteti, 2011', 2011; 'Smještajni Kapaciteti, 2019.'; S. Leković, *Karakteristike Turističkog Prometa Crne Gore 1946 – 2000* (Podgorica: J.P. Informativno-izdavački centar »Cetinje«, 2001); *Dolasci i Noćenja Turista, 2010 - 2015* (Podgorica, Montenegro, 2016); *Dolasci i Noćenja Turista, 2019.*; *Statistički Godišnjak 2005* (Podgorica, Montenegro, 2006); *Statistički Godišnjak 2013* (Podgorica, Montenegro, 2014); 'Dinamička Baza_Gradevinski Radovi_2006-2021'.

⁸⁶ Idealna iskorištenost kapaciteta predstavlja odnos broja noćenja i smještajnih kapaciteta na godišnjem nivou, prema formuli: Ostvareni broj noćenja/Broj kreveta x 365.

Grafik 17. Iskorištenost hotelskih smještajnih kapaciteta u odabranim destinacijama Evrope (prosjeak 2010-2019)⁸⁷

Izvor: Vlastiti obračun prema, Eurostat, 'Nights Spent at Tourist Accommodation Establishments by NACE (TIN00177)'.
 [TIN00177].

U Crnoj Gori hotelski kapaciteti se koriste znatno ispod prosjeka EU i znatno slabije u odnosu na većinu odabranih destinacija, izuzimajući Bugarsku i Srbiju. Najbolju iskorištenost hotelskih kapaciteta imaju Malta, Kipar, Francuska i Italija, a najslabiju Bugarska i Srbija. Iskorištenost hotelskih kapaciteta ukazuje na sposobnost turističke destinacije da valorizuje svoje resurse.

Zaposlenost u turističkom sektoru se može posmatrati kroz udio u ukupnoj zaposlenosti i kao indikator nivoa produktivnosti smještajnih kapaciteta kroz odnos broja zaposlenih i obima kapaciteta.⁸⁸ Produktivnost, u prosjeku, u sektoru smještaja i ishrane iznosi 0,33⁸⁹ zaposlena po kre-

⁸⁷ Za neke destinacije nisu bili dostupni podaci u svim godinama.

⁸⁸ Zavod za statistiku Crne Gore Monstat, 'Zaposleni Po Sektorima Djelatnosti Po Klasifikaciji Djelatnosti Nace-Rev 2 (2010-2021)' <<https://www.monstat.org/cg/page.php?id=1164&pageid=23>> [accessed 6 January 2022]. Zavod za statistiku Crne Gore Monstat, 'Baza Podataka_Date Base (Turizam)2019, 2019' <<http://www.monstat.org/cg/page.php?id=1457&pageid=44>> [accessed 22 December 2022].

⁸⁹ Zavod za statistiku Crne Gore Monstat, 'Zaposleni Po Sektorima Djelatnosti Po Klasifikaciji Djelatnosti Nace-Rev 2 (2010-2021)'. Zavod za statistiku Crne Gore Monstat, 'Baza Podataka_Date Base (Turizam)2019'.

vetu, pri čemu su za obračun uzeti kolektivni smještajni kapaciteti kao reprezentivi sektora. Udio zaposlenih je u prosjeku 8,05% u ukupnoj zaposlenosti što predstavlja direktni doprinos sektora turizma kad je u pitanju zapošljavanje.⁹⁰ Dinamički gledano, u periodu 2010-2019, produktivnost uglavnom stagnira uz neznatne varijacije parametra 0,31-0,34, kao i učešće u zaposlenosti uz manje varijacije parametra 8,20-8,43%.^{91,92} Tabelom 16 je predstavljen doprinos sektora usluge smještaja i ishrane u BDP Crne Gore.

Tabela 16. Pregled Bruto domaćeg proizvoda i bruto dodate vrijednosti sektora usluge smještaja i ishrane u Crnoj Gori u periodu 2010-2021 (stalne cijene u 000 eura)

Klasifikacija djelatnosti	Bruto domaći proizvod ukupno	Usluge pružanja smještaja i ishrane (I)	Učešće bruto dodate vrijednosti Usluge pružanja smještaja i ishrane u ukupnom BDP	Bruto dodata vrijednost usluge smještaja i ishrane po zaposlenom
Sektor KD	BDP u 000 Eura	I (u 000 Eura)	I	I (u Eurima)
2010.	3.075.749	166.922	5,43%	15.189,92
2011.	3.225.982	172.492	5,35%	13.878,19
2012.	3.175.855	221.046	6,96%	16.734,50
2013.	3.294.387	223.052	6,77%	15.562,13
2014.	3.422.458	222.138	6,49%	15.663,38
2015.	3.575.158	266.254	7,45%	18.498,85
2016.	3.762.296	280.688	7,46%	19.115,23
2017.	4.140.711	298.561	7,21%	19.860,37
2018.	4.517.394	343.719	7,61%	21.450,26
2019.	4.852.591	372.581	7,68%	20.304,14
2020.	4.192.916	98.809	2,36%	7.415,31
2021.	4.731.495	308.723	6,52%	20.281,37

Izvor: vlastiti obračun prema, Zavod za statistiku Crne Gore Monstat, 'Godišnji Bruto Domaći Proizvod, Glavni Agregati 2006-2021', 2022; 'Zaposleni Po Sektorima Djelatnosti Po Klasifikaciji Djelatnosti Nace-Rev 2 (2010-2021)'.

⁹⁰ Zavod za statistiku Crne Gore Monstat, 'Zaposleni Po Sektorima Djelatnosti Po Klasifikaciji Djelatnosti Nace-Rev 2 (2010-2021)', Zavod za statistiku Crne Gore Monstat, 'Baza Podataka_Date Base (Turizam)2019'.

⁹¹ Zavod za statistiku Crne Gore Monstat, 'Zaposleni Po Sektorima Djelatnosti Po Klasifikaciji Djelatnosti Nace-Rev 2 (2010-2021)'.

⁹² Zavod za statistiku Crne Gore Monstat, 'Baza Podataka_Date Base (Turizam)2019'.

Direktni doprinos sektora smještaja i usluge u BDP je u prosjeku 6,44%, dok je prosječni prinos po zaposlenom 16.996,14 eura. Dinamika promjena u posmatranom periodu pokazuje blagi rast direktnog doprinosa u varijaciji od 5,43 – 7,68% i prinosa po zaposlenom od 15.500 do 20.400 eura. Potrebno je napomenuti u vezi direktnog doprinosa BDP da je osim sektora smještaja i usluga potrebno uračunati i sektor turističkog posredovanja i ostale sektore koji imaju direktnu potrošnju na turističkom tržištu (saobraćaj, trgovina i dr.). Posljednje sondiranje turističke potrošnje (kao doprinosa turističkog sektora u ostvarivanju BDP), primjenom satelitske metode je rađeno 2009,⁹³ kada je utvrđen direktni doprinos odnosno direktni BDP od turizma u iznosu od 298.015.680 eura ili učešće od 10%. Pri tome su usluge smještaja, usluge smještaja u vlastitim kućama za odmor, usluge hrane i pića u ukupnoj turističkoj potrošnji iznosile 63%. Prema podacima CBCG je dat pregled prihoda od turizma za period 2010-2021. godine; **tabela 17**.

Tabela 17. Pregled prihoda od inostranog turizma u Crnoj Gori za period 2010-2021.g.

Vrsta prihoda / Godina	Putovanja – turizam, prihodi u 000 eura ⁹⁴	Broj dolazaka ukupno	Prihod po dolasku u eurima	Učešće prihoda od turizma u BDP u %
2010.	552.101,64	1.262.985	437,14	17,95%
2011.	619.493,35	1.373.454	451,05	19,20%
2012.	643.183,94	1.439.500	446,81	20,25%
2013.	665.629,83	1.492.006	446,13	20,20%
2014.	682.337,60	1.517.376	449,68	19,94%
2015.	813.332,21	1.713.109	474,77	22,75%
2016.	835.743,24	1.813.817	460,76	22,21%
2017.	921.736,35	2.000.009	460,87	22,26%
2018.	1.001.084,56	2.204.856	454,04	22,16%
2019.	1.098.324,10	2.645.217	415,21	22,63%
2020.	144.502,87	444.065	325,41	3,45%
2021.	757.830,26	1.670.879	453,55	16,02%

Izvor: vlastiti obračun⁹⁵

⁹³ Zavod za statistiku Crne Gore Monstat, *Satelitski Računi u Turizmu (TSA) Za 2009G* (Podgorica, Montenegro, 2011).

⁹⁴ U metodologiji CKB ovi prihodi se odnose na potrošnju dolaznih turista odnosno turista koji borave u Crnoj Gori.

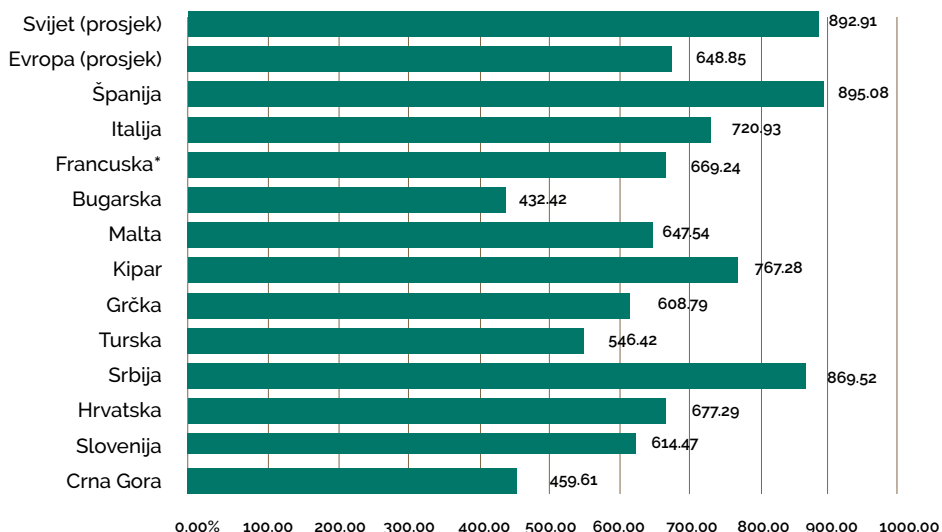
⁹⁵ Prema: Centralna banka Crne Gore CBCG, 'Platni Bilans Crne Gore u Skladu Sa BPM6 (2010-2022)'; Zavod za statistiku Crne Gore Monstat, 'Godišnji Bruto Domaći Proizvod, Glavni Agregati 2006-2021'.

Po osnovu inostrane turističke potrošnje u Crnoj Gori je u 2019. godini najvišeg ostvarenog fizičkog turističkog prometa, ostvaren prihod od 1.098.324.100 Eura, dok se u 2022. godini, po izjavama zvaničnika Vlade Crne Gore, po osnovu turističke potrošnje očekuje prihod od cca 1 milijardu Eura.⁹⁶ U godinama 2020. i 2021. vidljiv je značajan pad prometa osnovom značajnog pada fizičkog prometa, što je sve uzrokovano poznatim razlozima.

U **tabeli 17** se uočava da je prihod od putovanja značajno veći od prihoda sektora smještaja i ishrane, odnosno prihodi od smještaja i ishrane čine u prosjeku 33,29% prihoda od putovanja. To znači da je u prosjeku multiplikator na prihode od smještaja i ishrane 2,90 ili na svaki 1 Euro prihoda od smještaja i ishrane se ostvaruju 2,9 eura dodatnih prihoda. Prosječan prihod po dolasku iznosi 439,62 eura, a prosječno učešće prihoda od turizma u BDP iznosi 19,09%. Dinamički gledano uočljiva je stagnacija prihoda od turizma po dolasku u rasponu od 437,14 do 460,87 eura i rast učešća prihoda od turizma u BDP u rasponu od 19,20% do 22,63%, što ukazuje na činjenicu da moguće ne postoji jasna korelacija između dinamike promjena ova dva parametra. Dodatnim istraživanjem bi se moglo utvrditi postojanje ili nepostojanje statistički signifikantne veze. Dodatni pokazatelj efektivnosti sektora turizma može se izraziti kroz ostvarenje prihoda po osnovu inostranog turizma po 1 inostranom dolasku, što je predstavljeno **grafikom 18**.

⁹⁶ Mirjačić Marija, Đurović Za "Vijesti": Ove Godine Očekujemo Milijardu Od Turizma, *Vijesti*, 2023 <<https://www.vijesti.me/vijesti/ekonomija/637643/djurovic-za-vijesti-ove-godine-ocekujemo-milijardu-od-turizma>> [accessed 7 January 2022].

Grafik 18. Pregled prihoda osnovom inostrane turističke potrošnje po inostranom dolasku u odabranim destinacijama Evrope u 2019.g. (u eurima)

Izvor: Izvor: UNWTO, *UNWTO World Tourism Barometer, Statistical Anex 2021 (Madrid, Spain, 2021)* <www.unwto.org/publications>.

*Napomena: Podaci za Francusku se odnose na 2018. g.

Crna Gora ostvaruje ispodprosječne i skoro najniže prihode osnovom inostrane turističke potrošnje po jednom inostranom dolasku u odnosu na posmatrane destinacije. Najviše prihode po jednom dolasku ostvaruju Španija i Srbija, a najniže uz Crnu Goru, Bugarska i Turska. Konkurentnost sektora turizma u Crnoj Gori redovno se prati u dokumentu Svjetskog ekonomskog foruma (WEF),⁹⁷ gdje se kroz Indeks razvoja turizma (Travel & Tourism Development Index) vrši godišnje rangiranje svih destinacija u svijetu. Destinacija Crna Gora je u 2021. rangirana na 67. mjestu sa 3,9 poena⁹⁸ što u odnosu na 2019. predstavlja pad od 3 mjesta u rangu ili 0,7% odnosno -2,6% manje u odnosu na prosječnu vrijednost bodova.⁹⁹

⁹⁷ World Economic Forum, *Travel & Tourism Development Index 2021 Rebuilding for a Sustainable and Resilient Future May 2022* (Geneva, Switzerland, 2022).

⁹⁸ Raspon bodova za Indeks razvoja turizma (Travel & Tourism Development Index) je od 1-najlošije do 7-najbolje

⁹⁹ World Economic Forum.

Zaključni nalazi •

Koristeći se rezultatima SWOT analize, mogu se odrediti sljedeće osnovne slabosti turističke destinacije Crna Gora:

- Turistička politika u domenu razvoja turizma,
- Nedovoljno razvijena saobraćajna, komunalna, elektro, vodovodna i kanalizaciona infrastruktura,
- Nepovoljan odnos izgrađenosti hotelskih i objekata za sekundarno stanovanje na pojedinim lokacijama,
- Nepovoljan odnos kapaciteta kolektivnih smještajnih objekata u odnosu na kapacitete individualnih smještajnih objekata,
- Izuzetno visoka sezonalnost i prostorna koncentracija turističkog prometa,
- Nizak nivo iskorištenosti hotelskih kapaciteta,
- Nizak nivo prihoda po jedinici fizičkog prometa,
- Dominacija turističkog proizvoda tipa sunce i more,
- Nepovoljna percepcija vrijednosti za novac,
- Nepovoljna percepcija ekološkog identiteta destinacije (Ekološka država),
- Nivo neregistrovanog turističkog prometa,
- Nepovoljan odnos između tražnje i ponude kadrova u djelatnosti turizma i ugostiteljstva.

Na osnovu opisanog stanja i uzimajući u obzir investicije u sektoru turizma kao što su Porto Montenegro, Luštica Bay i Porto Novi, a koje se mogu smatrati značajnim za izvođenje određenih stavova, vidljivo je da se kao najinteresantnija forma razvoja podstiče tip turizma označen u litera-

turi kao »rezidencijalni turizam«¹⁰⁰. Razvoj rezidencijalnog turizma i pratećeg nautičkog turizma u bitnom će odrediti karakter ponude turističke destinacije Crna Gora. S obzirom na izvedeni, a posebno planirani obim gradnje, u turističkoj ponudi Crne Gore će dominirati rezidencijalni, a ne hotelski smještajni objekti. Crna Gora će biti turistička destinacija »drugog doma« ili destinacija za boravak u objektima sekundarnog stanovanja, sa svim pozitivnim i negativnim posljedicama takvog razvoja.¹⁰¹ Uzimajući u obzir faktor izgrađenosti prostora posebno priobalnog područja (iskorištenost građevinskog područja od 35% u 2015),¹⁰² može se pretpostaviti da je aktualna situacija vrlo nepovoljna za snažniji razvoj hotelijerstva, a time i turizma generalno. Zauzeti prostor više nije moguće prenamjeniti i sa aspekta hotelskog biznisa taj resurs je potrošen. U utakmici za prostorni resurs hotelski biznis gubi, a nekretninski biznis dobija. Razvoj nekretnina je bitno ograničio razvoj hotelijerstva, ako se uzme u obzir prostorni aspekt. Naime, lokacije koje su možda mogle biti iskorištene za izgradnju hotelskih kapaciteta, upotrebljene su za izgradnju nekretnina. Podaci o projektovanoj i ostvarenoj stopi rasta hotelske industrije i ostvarenoj stopi rasta stanova za sekundarno stanovanje, u posljednjih 30 godina, pokazuju značajno niži nivo stope rasta hotelskih kapaciteta u odnosu na očekivanja planera i razvoj nekretnina.

¹⁰⁰ Tomás Mazón, 'Inquiring into Residential Tourism: The Costa Blanca Case', *Tourism and Hospitality, Planning and Development*, 3:2 (2006), 89–97 <<https://doi.org/10.1080/14790530600938261>>. Maximiliano Korstanje, 'Real Estate and Destination Development in Tourism: Successful Strategies and Instruments', *Annals of Tourism Research*, 36:4 (2009), 753–54 <<https://doi.org/10.1016/j.annals.2009.03.008>>. Ismael Vaccaro and Oriol Beltran, 'The Mountainous Space as a Commodity: The Pyrenees at the Age of Globalization', *Journal of Alpine Research/Revue de Géographie Alpine*, 97–3, 2009, 0–13 <<https://doi.org/10.4000/rga.1072>>. Plinio Guimarães de Sousa, Esdras Matheus Matias, and Vanice Santiago Fragoso Selva, 'From Residential Tourism to Tourist Real Estate Complexes: The Appropriation of the Coastal Zone in the Northeast of Brazil by Tourist Real Estate Activities', *Ambiente e Sociedade*, 19:3 (2016), 177–95 <<https://doi.org/10.1590/1809-4422ASOC141673V1932016>>. Peng Yew Wong, David Higgins, and Ron Wakefield, 'Foreign Real Estate Investment, Residential Tourism and the Australian Residential Property Market', *International Journal of Housing Markets and Analysis*, 10:5 (2017), 586–606 <<https://doi.org/10.1108/IJHMA-01-2017-0007>>. Jordi Gascón and Claudio Milano, 'Tourism, Real Estate Development and Depeasantisation in Latin America', *European Review of Latin American and Caribbean Studies*, 105 January–June (2018), 21–38 <<https://doi.org/10.18352/erlacs.10313>>.

¹⁰¹ Tomás Mazón, 'Inquiring into Residential Tourism: The Costa Blanca Case', *Tourism and Hospitality, Planning and Development*, 3:2 (2006), 89–97 <<https://doi.org/10.1080/14790530600938261>>.

¹⁰² Vlada Crne Gore Ministarstvo održivog razvoja i turizma, *Prostorni Plan Posebne Namjene Za Obalno Područje Crne Gore, Faza VII. Nacrtna Plana*.

U aktuelnom "Strateškom planu razvoja turizma Crne Gore 2022-2025."¹⁰³ se konstatuje da je ostvareno samo 35,39% projektovanih hotelskih kapaciteta iz prethodno važeće strategije razvoja turizma. Uticaj razvoja nekretnina na razvoj hotelijerstva sa aspekta strukture ukupnih smještajnih kapaciteta, vrlo je jasno iskazan u Strateškom planu razvoja turizma Crne Gore 2022-2025.g, „kao rezultat razvoja sektora nekretnina, koji sa jedne strane uzrokuje povećanje individualnog smještaja, i loše sprovedenih privatizacija hotelskih preduzeća koje, sa druge strane uzrokuju smanjenje odnosno nedovoljno brz rast broja hotelskih kapaciteta, u Crnoj Gori turizam umjesto da se bazira na hotelima prerasta u turizam baziran na nekretninama."¹⁰⁴

¹⁰³
¹⁰⁴

Vlada Crne Gore Ministarstvo ekonomskog razvoja Crne Gore.
Vlada Crne Gore Ministarstvo ekonomskog razvoja Crne Gore, str.42.

Industrija se, u najširem smislu tog pojma, definiše kao skup pojedinačnih i serijski mehanizovanih, poluautomatizovanih, automatizovanih, a svakako ponavljajućih radnih procesa prerade sirovina u poluproizvode i gotove (finalne) proizvode, tako da manje ili više zadire u sve sektore unutar strukturne djelatnosti u BDP. Za Crnu Goru, kao malu, "ekološku državu" (Ustav), industrija je dodatno važan i osjetljiv faktor razvoja jer se nerijetko prepoznaje kao ključni uzročnik ekoloških problema i incidenata koji, pored toga što su u suprotnosti sa ciljevima održivog razvoja i što nanose štete na domaćem terenu, dodatno otežavaju pregovore sa EU. Sektor industrije u strukturi BDP Crne Gore u 2021. godini je učestvovao sa 10,39 %, i zapošljavao 21.150 radnika, odnosno 11,2% od ukupnog broja zaposlenih u privredi Crne Gore. Pri tome, industrijski proizvodi su učestvovali sa 92% u ukupnom izvozu, s tim da je u tom sektoru bilo angažovano 3.120 poslovnih subjekata, uglavnom iz grupe malih i srednjih preduzeća.¹⁰⁵

"U aktuelnom periodu srpske tranzicije, u prvoj deceniji XXI veka, razvoj naše industrije je potpuno zapostavljen. Novi tranzicioni koncept razvoja, temeljen na liberalizaciji, deregulaciji i privatizaciji je praktično zaustavio razvoj srpske industrije. Prosečne stope rasta su nekoliko puta niže od rasta BDP-a, a učešće industrije u GDP-u dramatično opada, što je suprotno konceptu razvoja koji primenjuju vodeće zemlje u tranziciji, Kina, pa i većina visoko razvijenih zemalja sveta" (Savić, Lj.)

Polazeći od prethodno navedenog stava prof. Savića, a što se u potpunosti može primijeniti i na dostignuti nivo razvoja sektora industrije u Crnoj Gori, logičnim se nameću pitanja tipa: *Da li bi razvoj Crne Gore*

¹⁰⁵ Napomena: navedeni procenti uključuju i sektor proizvodnje električne energije, koji po međunarodnoj klasifikaciji čini dio sektora industrije. Ukoliko želimo predstaviti sektor industrije bez sektora proizvodnje električne energije tada bi bilo: 6,9% BDP-a, 18.278 zaposlenih ili 9,7% ukupnog broja zaposlenih i 78% ukupnog izvoza.

bio dinamičniji i kvalitetniji, da se industrija razvijala u skladu sa mjestom i ulogom koju ima u većini zemalja svijeta? Da li je izabrani koncept razvoja crnogorske privrede, u kome primat imaju usluge (preko 60% BDP; op.a.) dugoročno održiv? I konačno, imajući u vidu sve navedene protivrječnosti industrijalizacije, kao i brojna spoljna i unutrašnja ograničenja, kakav treba da bude model industrijalizacije i industrijske politike, da bi se crnogorska industrija nametnula kao "motor" našeg privrednog razvoja?¹⁰⁶

U smislu prethodno navedenog brine sljedeća konstatacija; ***"Sadašnje stanje industrije Crne Gore koju karakteriše niska produktivnost i slaba konkurentnost, kao takvo, ozbiljno ukazuje na neophodnost efikasnijeg korišćenja raspoloživih potencijala, podizanje nivoa konkurentnosti na nivou preduzeća kroz investicije u cilju uvođenja novih tehnologija, primjenu inovacija, povećanje kapaciteta i ispunjavanje standarda i sertifikata za unapređenje proizvodnje i izvoza."***¹⁰⁷ Prethodna, jasno saopštena kvalifikacija postojećeg stanja u sektoru industrije u Crnoj Gori podjednako jasno ukazuje na opravdanost predmetnog istraživanja i potrebu preduzimanja radikalnih zahvata na području strukturnih promjena unutar privrede, počevši od preduzeća, pa sve do nivoa nacionalne ekonomije. Struktura BDP Crne Gore po ključnim sektorima i pripadajućem broju zaposlenih u 2021. godini prikazana je u **tabeli 18**.

¹⁰⁶
¹⁰⁷

Vidi: Savić, Lj, *Srpska industrijalizacija za 21.već*, str.2.

Vidi: *Smjernice za revitalizaciju i razvoj preradiivačke industrije u Crnoj Gori*, Vlada Crne Gore, 2021.str.2.

Tabela 18. Učešće u BDP-u i zaposlenosti Crne Gore u 2021.g, po sektorima (u %)

Sektor	Učešće u BDP-u (%)	Učešće u Zaposlenosti (%)
Poljoprivreda	6,65	0,96
Industrija	10,39	11,19
Građevinarstvo	5,12	6,71
Trgovina	13,87	19,93
Saobraćaj	3,84	6,02
Finansijske djelatnosti, osiguranje i nekretnine	9,58	3,04
Ostale usluge	50,55	52,15
Ukupno	100,0	100,0

Izvor: Izvor: Uprava za statistiku, Monstat

Imaju li se u vidu „ambicije“ obrađivača ove studije da ista posluži kao osnova za izradu nove razvojne platforme, pođimo od toga da su iskustva razvijenih industrijskih zemalja nedvosmisleno potvrdila da dalji razvoj industrijske proizvodnje na bazi digitalnih tehnologija postaje ideja vodilja i osnov za razvoj srednjoročnih strategija razvoja i borbe za postizanje većeg nivoa konkurentnosti nacionalne ekonomije. Pri tome, riječ je o zemljama koje su radikalno promijenile i fokus razvoja postavile na investicije i tehnologiju, te ulaganje u socijalni kapital i obrazovanje. Ujedno, oslanjajući se na, u uslovima globalizacije, nametnutu im strategiju orijentacije prema vani, vodile su brigu o izvozu i tehnološkom napretku, i same oslanjajući se na primjere svojih predvodnica.¹⁰⁸ Tako je već početkom 21. vijeka na „*Hannover Messe 2011*“ najavljena nova, četvrta Industrij-

¹⁰⁸

Vidi: Lojpur, A. i dr. *Globalizacija ili kako je prošlost u nerazvijenim zemljama pojela budućnost*.

ska revolucija pod nazivom „*Industrija 4.0*“, inače promovisana kao koncept koji označava novu njemačku strategiju razvoja industrije. Bolje reći, „*Industry 4.0*“ jeste originalni naziv za ekonomski trend i pravac u razvoju ekonomije koji datira s početka posljednje decenije.¹⁰⁹ Time je u toj grupi zemalja ekonomska logika o potrebi rasta profitnih stopa, a zahvaljujući aspektima koji su vezani za korišćenje IT tehnologija, kao i za integraciju i umrežavanje proizvodnih procesa, indukovala potrebu pojave nove razvojne paradigme, odnosno ubrzanje industrijskog razvoja u formi novih industrijskih politika, a danas već koncepta „*Industrija 5.0*“.

Inače, pod industrijskom politikom se u osnovi podrazumijeva strategija koju usvaja država, a obuhvata niz mjera i aktivnosti, odnosno mehanizama usmjerenih na postizanje specifičnih razvojnih ciljeva pojedine grane (industrije), sektora ili privrede u cjelini, pri čemu se misli na produktivnost, te značajnije učešće i doprinos industrije porastu BDP. Još preciznije, „danas se pod ovim pojmom podrazumeva politika implementirana od strane velikog broja institucionalnih subjekata, sa ciljem da se stimuliše stvaranje firmi, promovišu inovacije i efikasan, konkurentni i dugoročno održiv razvoj u kontekstu otvorene tržišne privrede“.¹¹⁰

¹⁰⁹

¹¹⁰

Lično ju je najavila i predstavila kancelarka A. Merkel, kao razradenu inicijativu njemačkih preduzetnika i naučnika. Preradeno prema: Savić, Lj. *Novi koncept industrijske politike*, str.9.

Posmatrano u cjelini, brojna su dokumenta koja, bilo u osnovi ili periferno, te u formi javnih politika i drugih, trasiraju razvoj sektora industrije u Crnoj Gori. Za potrebe ove studije izdvajamo ključna:¹¹¹

- ● Program ekonomskih reformi za Crnu Goru 2022-2024.g;
- ● Industrijska politika Crne Gore 2019-2023.g;
- ● Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.g;
- ● Strategija pametne specijalizacije 2019-2024.g;
- ● Strategija digitalne transformacije Crne Gore 2022-2026.g;
- ● Nacionalna strategija zapošljavanja do 2025.g;
- ● Strategija razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori 2018-2022.g;
- ● Kolaborativni program za inovacije 2019-2024.g;
- ● Program za inovacije 2021 - 2024. godine.

Namjera nam je da ovdje, budući da smo se na većinu od pobrojanih dokumenata već osvrnuli u prethodnim poglavljima kojima su bliže određeni, damo samo kraći osvrt na jedan broj strateških razvojnih dokumenata (javnih politika), koji se direktno tiču razvoja industrije.

Industrijska politika Crne Gore 2019-2023.g; Kao strateški pravci razvoja sektora industrije u Crnoj Gori definisani su sljedeći: 1) unapređenje infrastrukture i poslovnog ambijenta za efikasniji industrijski razvoj; 2) unapređenje investicija i finansija za modernizaciju industrije; 3) podsticanje inovacija, transfera tehnologija i razvoja preduzetništva i 4) unapređenje pristupa tržištu, čime je definisan opšti cilj ove politike. Pored toga, istaknuto je da sektori prerađivačke industrije i energetike, zajedno sa sektorom turizma koji podstiče proizvodnju većeg broja grana i djelatnosti,

¹¹¹ Kratak osvrt po pojedinom od navedenih dokumenata (javnih politika) u okviru ovog separata dajemo samo za one koji nijesu predmet analize u okviru nekog drugog separata.

predstavljaju ključne strateške sektore za dugoročni razvoj konkurentnosti Crne Gore.¹¹²

Strategija pametne specijalizacije Crne Gore 2019-2024.g. sa operativnim programom i akcionim planovima je identifikovala sljedeće strateške ciljeve: 1) poboljšanje izvrsnosti i relevantnosti naučnoistraživačkih aktivnosti; 2) jačanje ljudskih resursa u oblasti istraživanja i inovacija; 3) poboljšanje saradnje u okviru sistema inovacija; 4) podrška inovativnim aktivnostima u privrednom sektoru i 5) poboljšanje okvirnih uslova za inovativni sistem.

Pored navedenog, kada je u pitanju usklađenost "domaćih" razvojnih dokumenata koji se tiču **industrijske politike u odnosu na ciljeve održivog razvoja – UN SDGs 2030.g.**, u okviru segmenta javne politike **"Industrijska politika proizvodnja"**, ističe se sljedeće:¹¹³

➤ "Namjera Crne Gore je da, sprovođenjem svojih politika, doprine se ostvarivanju ciljeva Agende UN 2030, kao jedna od njenih ravnopravnih članica".

➤ U **"Izveštaju UN o ciljevima održivog razvoja za 2021.g."**, Crna Gora **napreduje umjereno, u okviru cilja "SDG 9"**. Pritom, ukazano je na potrebu da se industrija maksimalno prilagodi modernim, ekološkim i društveno odgovornim principima poslovanja. Isto tako, pozitivno su ocijenjeni indikatori kod vodosnabdijevanja, snabdijevanja električnom energijom, pristupačnosti čistim gorivima, te dozvoljenog nivoa gasova CO₂ (SDGs: 6; 7; 9; 12; 13).

¹¹² Shodno međunarodnoj klasifikaciji sektor industrije čine: Vadenje rude i kamena (B), Prerađivačka industrija (C), Snabdijevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija (D) i Snabdijevanje vodom, upravljanje otpadnim vodama, kontrolisanje procesa uklanjanja otpada i slične aktivnosti (E).

¹¹³ Vidi: Održivi razvoj, Vlada Crne Gore, javnepolitike.me/politika/odrzivi-razvoj.

> **Nacionalna strategija održivog razvoja Crne Gore do 2030.g.** promoviše princip održive proizvodnje i potrošnje resursa, uključujući električnu energiju, kao i materijale za industrijsku upotrebu. U funkciji svrhe njene izrade ističe se da je domaća privreda nedovoljno diverzifikovana, te je potreban dodatni razvoj ruralnih područja i nova primjena čistih i efikasnih tehnologija (zelena i plava ekonomija). U pogledu postojećeg stanja, konstatuje se da "postoji neusklađenost ekonomskih aktivnosti sa ciljevima održivog razvoja (šumarstvo, lovstvo, energetika, industrija, eksploatacija mineralnih sirovina, pomorska privreda, saobraćaj, prostorno planiranje, građevinarstvo, turizam), kao i relativno visok nivo domaće materijalne potrošnje (DMC) i nizak nivo produktivnosti resursa (RP)".¹⁴⁴ Nadalje, u ovom dokumentu se prerađivačka industrija ističe kao oblast koja i dalje predstavlja po obimu najznačajniji i najveći sektor industrije u Crnoj Gori.

> **Program ekonomskih reformi za Crnu Goru, 2022-2024. (PER)** je glavni dokument ekonomske politike zemlje. Ovim dokumentom se fokus stavlja na upravljanje ekonomskim reformama, ispunjenje Kopenhaških kriterijuma, inkluzivni rast i jačanje konkurentnosti.

> **Za Srednjoročni program rada Vlade Crne Gore 2022-2024. g.** konstatuje se da je usklađen sa ciljevima Nacionalne strategije održivog razvoja (NSOR).

¹⁴⁴

Vid.šire: *Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.*; wapi.gov.me

U ovom dijelu dajemo kratak osvrt vezano za industrijsku politiku EU koja prožima sva državna akta koja utiču na promjenu industrijske alokacije resursa, s tim da se ista podjednako odnose na kompanije, industrijske sektore (grane) i evropsku industriju u cjelini (Evropsku uniju).

Sam "pojam" industrijska politika ponovo je postao legitiman i u Evropi u smislu stvaranja povoljnijeg okruženja za industrijski razvoj. Ujedno, pokazalo se da industrijsku politiku okružuje čitav splet ekonomskih politika jedne države, tako da je sada još jasnije zašto je pitanje reindustrijalizacije u samom vrhu otvorenih problema, podjednako u EU i u većini zemalja u tranziciji.¹¹⁵ Radi se o procjeni da je u pitanju značajan element ukupnog razvoja evropskih integracija, s tim da su kao krajnji cilj primjene industrijskih politika označeni ekonomski rast i socijalna stabilnost. Time je napravljen zaokret u vođenju razvojne politke, čime je tzv. novi pristup industrijskoj politici započet u Evropskoj uniji započet još marta 2000. godine u Lisabonu donošenjem sveobuhvatne reformske agende pod nazivom „Zapošljavanje, ekonomske reforme i socijalna kohezija-put ka Evropi zasnovanoj na informacijama i znanju“, poznate kao „Lisabonska strategija“; a kasnije projektom „Horizon 2020“ i drugo. U svojim, u kontinuitetu strateški osmišljenim pristupima, Evropska komisija postavila je za cilj da podrži industrijsku modernizaciju i osigura evropsko liderstvo na globalnim tržištima u kontekstu nove industrijske revolucije i digitalnih transformacija. Time EU postavlja vlastite prioritete¹¹⁶ i poziva zemlje EU da prepoznaju centralni značaj industrije za stvaranje radnih mjesta i podsticanje rasta, s tim de je akcenat stavljen na:

- Modernizaciju industrije: ulaganje u inovacije, nove tehnologije, proizvodne inpute i vještine;¹¹⁷

¹¹⁵ Vidi: Lojpur, A. i dr, *Globalizacija ili kako je prošlost u nerazvijenim zemljama pojela budućnost*, 2020, str. 27-53.
¹¹⁶ „Saopštenje iz 2014. godine, za evropsku industrijsku renesansu“.

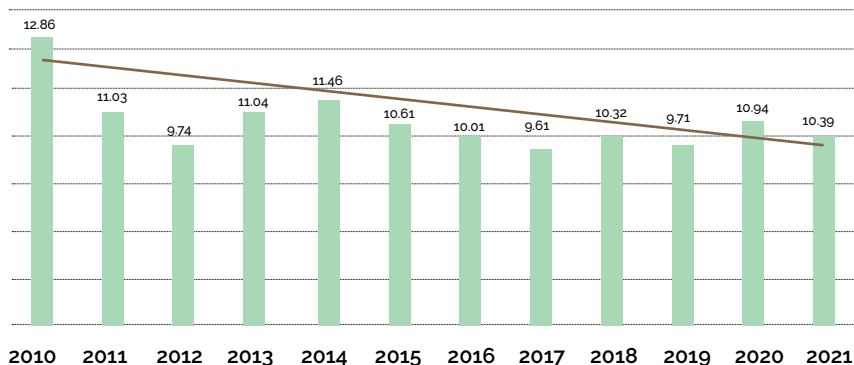
¹¹⁷ Vidi: Savić, prema Saopštenju EK iz 2014. godine za evropsku industrijsku renesansu; str.17.

- Integrirano i jedinstveno evropsko tržište, stvaranje privlačnog mjesta za preduzeća i proizvodnju;
- Razvijanje vještina koje su potrebne industriji i olakšavanje mobilnosti radne snage;
- Promovisanje pristupa ograničenim resursima (energija i sirovine) kako bi podstakla industrijska ulaganja;
- Internacionalizaciju firmi iz EU.¹¹⁸

Analiza stanja sektora industrije

Obim industrijske proizvodnje se u period 2010. godina sa početnog ušesča u BDP od 12,86% smanjio na 10,39% u 2021. godini;¹¹⁹ **grafik 19**.

Grafik 19. Učešće industrije u BDP u periodu 2010-2021. (u %)

Izvor: Monstat

¹¹⁸ Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, For a European Industrial Renaissance, European Commission, Brussels, (2014), COM (2014)14 final, str.1.

¹¹⁹ Prema Klasifikaciji sektori: B, C, D, E;

Kada je u pitanju obim proizvodnje važnijih industrijskih proizvoda u Crnoj Gori u 2021. godini u pojedinim oblastima (prema Klasifikaciji djelatnosti) sa najvećim učešćem u ukupnoj industrijskoj proizvodnji, stanje je sljedeće:¹²⁰

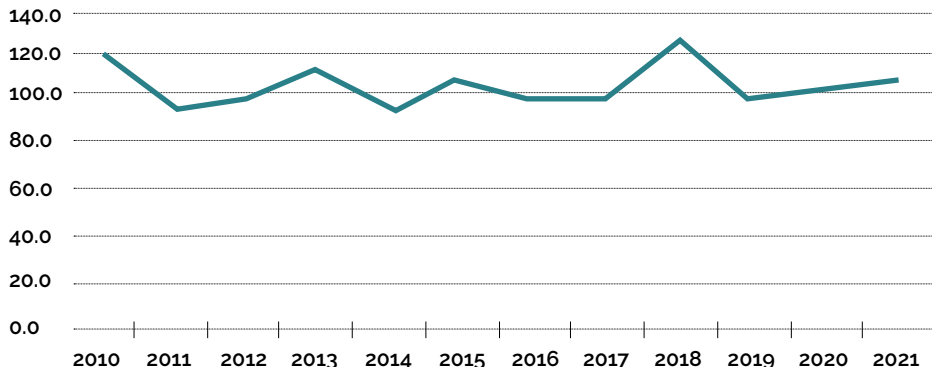
- U 2021. godini sljedeći proizvodi su zabilježili rast proizvodnje u odnosu na proizvodnju iz 2020. godine: drvo četinarara, uzdužno testerisano ili rezano sa 107.122 m³ na 132.971 m³, odnosno 24,1%; sirovi aluminijum, nelegirani sa 37.208t na 45.214t, odnosno, 21,5%; kuglični ležajevi sa 612t na 776t, odnosno 26,8%; katranizovani makadam, sa 191.122t na 307.276t, odnosno 60,8%.
- U 2021. godini sljedeći proizvodi su zabilježili pad proizvodnje u odnosu na proizvodnju iz 2020. godine: svjež beton sa 703.539t na 551.895t, odnosno, -21,6%; rude i koncentрати aluminijuma sa 889.057t na 542.049t, odnosno -39,6%; čelični liv za mašinsku i mehaničku obradu sa 12.746t na 2.913t, odnosno -77,1%; ingoti, ostali primarni oblici sa 19.364t na 3.042t, odnosno -84,3%.
- Industrijska proizvodnja je u periodu januar-septembar 2022. godine bila manja za 3,8% u odnosu na uporedni period 2021.

U narednom dijelu dajemo pregled jednog broja ključnih indikatora koji oslikavaju dostignuti nivo razvoja sektora industrije u Crnoj Gori. Prikaz godišnjeg indeksa rasta industrijske proizvodnje u periodu 2010-2021.g. daje se na **grafiku 20**.

¹²⁰

Saopštenje br. 83-2/2022. Monstat.

Grafik 20. Godišnji indeks industrijske proizvodnje u periodu 2010-2021. (u %)

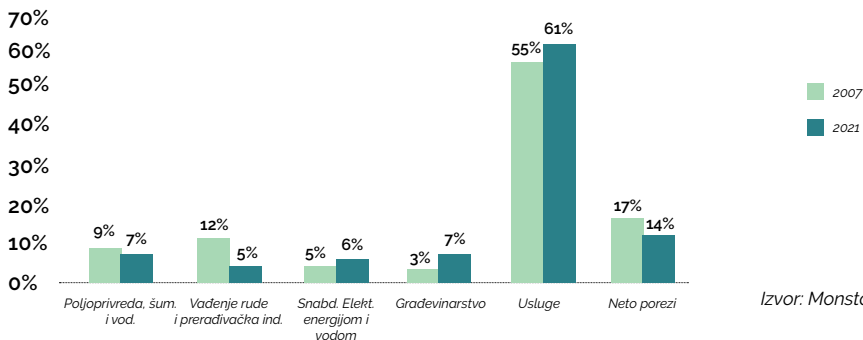

Izvor: Monstat

prethodna godina=100

Obim ekonomske aktivnosti u Crnoj Gori, mjeren pokazateljem BDP, u posljednjih 15 godina, povećan je realno za 28% 2021. godine u odnosu na 2007. godinu. Međutim, analizirajući strukturu BDP-a, može se zaključiti da je ekonomska aktivnost dominantno uvećana povećanim aktivnostima uslužnih djelatnosti i građevinskim aktivnostima. Pri tome je učešće sektora industrije (vađenje rude i prerađivačke industrije) smanjeno za 7 procenata, dok je snabdijevanje električnom energijom i vodom, uvećano za samo 1 procenat. Struktura bruto dodate vrijednosti u 2021. godini prikazana je na **grafiku 21.**

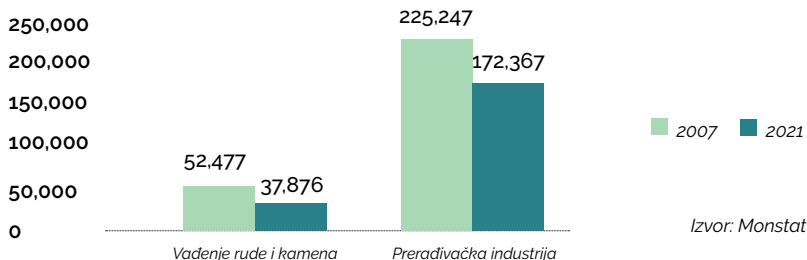
Grafik 21. Struktura bruto dodate vrijednosti, u prosječnim cijenama iz 2010. (u %)

Izvor: Monstat

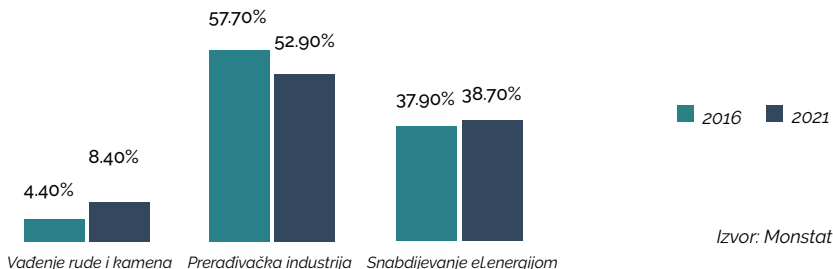
Vrijednost bruto dodate vrijednosti, sektora vađenje rude i kamena smanjena je realno za 27,8%, dok je bruto dodata vrijednost koju stvara prerađivačka industrija smanjena za 23,5%; vidjeti **grafik 22**.

Grafik 22. Bruto dodata vrijednost, u prosječnim cijenama iz 2010. g. (u 000 eura)

Posljednjih godina evidentan je blagi rast sektora vađenje ruda i kamena i snabdijevanja električnom energijom, dok se prerađivačka industrija polako smanjuje. Ipak, sa učešćem od 52,9% prerađivačka industrija i dalje čini dominantan dio industrijske proizvodnje kao što je prikazano na **grafiku 23**.

Grafik 23. Struktura industrijske proizvodnje (u %)

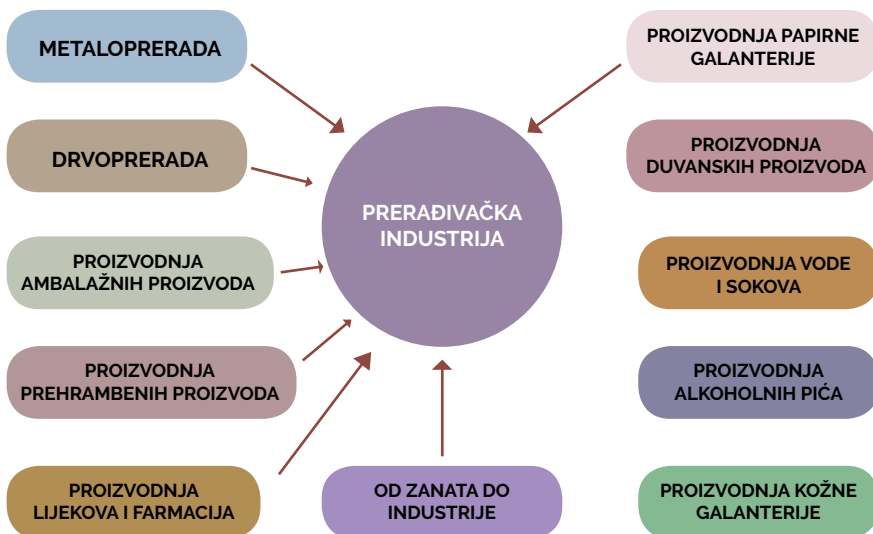

Industrijska proizvodnja je u periodu januar-septembar 2022. godine bila manja za 3,8% u odnosu na uporedni period 2021. Posmatrano po sektorima, rast proizvodnje zabilježen je u sektorima vađenja ruda i kamena (11%) i prerađivačke industrije (5%), dok je pad zabilježen u sektoru snabdijevanja električnom energijom (18%).¹²¹

Struktura prerađivačke industrije Crne Gore

Na osnovu međunarodne klasifikacije prerađivačke industrije koju čine 23 oblasti, za potrebe ove studije izdvajaju se i ovdje prikazuju one od relevantnog značaja; vidjeti *sliku 3*.

Slika 3. Struktura prerađivačke industrije

¹²¹

Kako sektor prerađivačke industrije predstavlja najznačajniji dio materijalne proizvodnje i potencijal za povećanje stepena finalizacije proizvoda sektora poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, isti se prepoznaje kao najznačajniji sektor industrije zbog višestrukih multiplikativnih efekata koje može pokrenuti.¹²² Stoga, zabrinjava činjenica o evidentnom padu učešća dodate vrijednosti koju stvara ovaj sektor i to, zbog razvoja grana na njih naslonjenih u kojima Crna Gora ima svoje resurse, za sada nedovoljno efektuirane. Tako, npr. od ukupnog izvoza roba u 2021. godini, 15 grupa proizvoda prerađivačke industrije činilo je 86% ukupnog izvoza roba; vidjeti **tabelu 19**.

Tabela 19. Top 15 proizvoda u ukupnom izvozu Crne Gore, 2021 (u eurima)

R.b.	Vrsta proizvoda	Vrijedost u EUR	Udio u ukupnom izvozu
1	Aluminijum i proizvodi od aluminijuma	88.562.418	20,3%
2	Mineralna goriva, mineralna ulja i proizvodi njihove destilacije, bitumenozne materije, mineralni voskovi	80.882.281	18,5%
3	Drvo i proizvodi od drveta, drveni ugalj	37.540.453	8,6%
4	Gvožđe i čelik	27.793.911	6,4%
5	Nuklearni reaktori, kotlovi, mašine i mehanički uređaji i njihovi djelovi	25.871.200	5,9%
6	Rude, zgure i pepeo	23.742.321	5,4%
7	Farmaceutski proizvodi	22.766.358	5,2%
8	Pića, alkoholi i sirće	16.943.924	3,9%
9	Vozila, osim željezničkih ili tramvajskih šinskih vozila i njihovi djelovi i pribor	9.441.512	2,2%

¹²² Sektor prerađivačke industrije, shodno međunarodnoj klasifikaciji čine 23 oblasti: Proizvodnja prehrambenih proizvoda; Proizvodnja pića; Proizvodnja duvanskih proizvoda; Proizvodnja tekstila; Proizvodnja odjevnih predmeta; Proizvodnja kože i predmeta od kože; Prerada drveta i proizvodi od drveta, plute, slame i pruca, osim namještaja; Proizvodnja papira i proizvoda od papira; Štampanje i umnožavanje audio i video zapisa; Proizvodnja koksa i derivata nafte; Proizvodnja hemikalija i hemijskih proizvoda; Proizvodnja osnovnih farmaceutskih proizvoda i preparata; Proizvodnja proizvoda od gume i plastike; Proizvodnja proizvoda od ostalih nemetalnih minerala; Proizvodnja osnovnih metala; Proizvodnja metalnih proizvoda, osim mašina i uređaja; Proizvodnja računara, elektronskih i optičkih proizvoda; Proizvodnja električne opreme; Proizvodnja nepomenutih mašina i nepomenute opreme; Proizvodnja motornih vozila, prikolica i poluprikolica; Proizvodnja ostalih saobraćajnih sredstava; Proizvodnja namještaja; Ostale prerađivačke djelatnosti; Popravka i montaža mašina i opreme.

R.b.	Vrsta proizvoda	Vrijedost u EUR	Udio u ukupnom izvozu
10	Električne mašine i oprema i njihovi djelovi, aparati za snimanje i reprodukciju zvuka, televizijski aparati za snimanje i reprodukciju slike i zvuka, djelovi i pribor za te proizvode	9.410.880	2,2%
11	Duvan i proizvodi zamjene duvana	7.700.921	1,8%
12	Bakar i proizvodi od bakra	7.625.033	1,7%
13	Voće za jelo, uključujući jezgrasto voće, kore agruma ili dinja i lubenica	6.178.269	1,4%
14	Prerađevine od mesa, riba, ljuskara, mekušaca ili ostalih vodenih beskičmenjaka	5.603.401	1,3%
15	Proizvodi od gvožđa i čelika	4.267.000	1,0%
UKUPNO		370.062.884	0,857

Izvor: Monstat

Dodatno, ako uz najznačajnije izvozne proizvode sagledamo i saldo spoljnotrgovinskog bilansa, vidjećemo da Crna Gora u razmjeni sa inostranstvom ostvaruje veći izvoz od uvoza kod 8 grupa proizvoda i to uglavnom niskog stepena obrade, što ukazuje na nerazvijenu tehnološku povezanost ekonomije i nepostojanje proizvodnih lanaca; vidjeti **tabelu 20**.

Tabela 20. Suficit u robnoj razmjeni, KN klasifikacija, 2021. (u eurima)

	Vrsta proizvoda	Suficit u robnoj razmjeni
1	Aluminijum i proizvodi od aluminijuma	+49.182.212
2	Rude, zgure i pepeo	+23.520.050
3	Bakar i proizvodi od bakra	+4.931.368
4	Vino od svježeg grožđa	+4.522.336
5	Drvo i proizvodi od drveta, drveni ugalj	+4.299.410

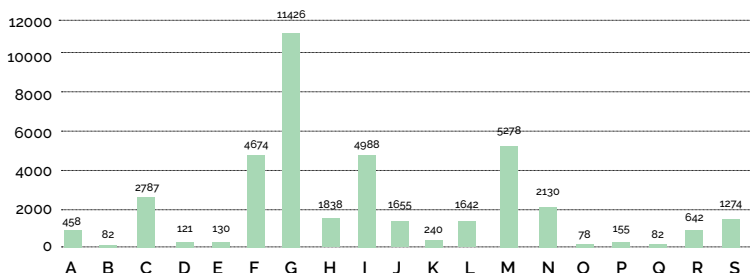
	Vrsta proizvoda	Suficit u robnoj razmjeni
6	Sirova sitna i krupna koža, sa dlakom ili bez dlake (osim krzna) i štavljena koža	+2.244.420
7	Hartija ili karton za ponovnu preradu (otpaci i ostaci):	+1.312.683
8	Olovo i proizvodi od olova	+89.981

Izvor: Monstat

Broj i struktura poslovnih subjekata

Broj poslovnih subjekata u Crnoj Gori u 2021. godini iznosio je 39 682, što u odnosu na 2020. godinu kada ih je bilo 37.255, izraženo u procentima, predstavlja povećanje od 6,5%.¹²³ Prema toj podjeli u 2021. godini ukupno 3.120 ili 7,8 % od ukupnih privrednih subjekata posluje u industrijskom sektoru, dok 36.562 ili 92,2% posluje u ostalim sektorima. Pregled podjele aktivnih poslovnih subjekata po sektorima djelatnosti u 2021. godini prikazan je na **grafiku 24**, dok je na **grafiku 25** prikazano učešće aktivnih poslovnih subjekata iz sektora industrije u ukupnom broju krajem 2021. godine.¹²⁴

Grafik 24. Aktivni poslovni subjekti po sektorima djelatnosti u Crnoj Gori, 2021. g.

Izvor: Monstat

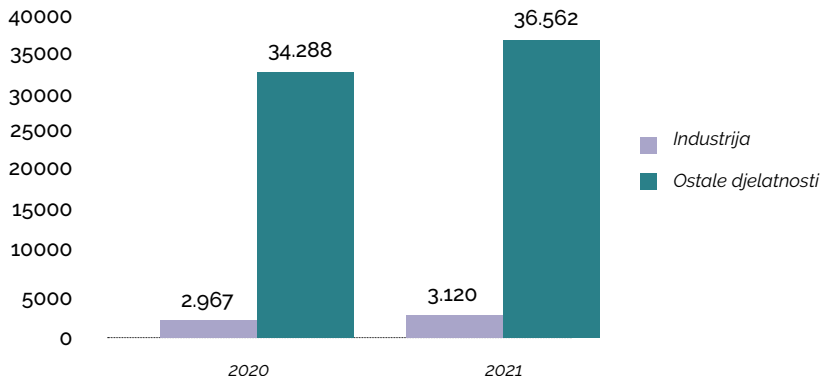
¹²³

Saopštenje Broj I, Struktura poslovnih subjekata; br36/292; Monstat.

¹²⁴

U skladu sa Klasifikacijom djelatnosti KD 2010, koja u potpunosti korespondira Klasifikaciji djelatnosti NACE Rev2 koja se koristi u zemljama EU.

Grafik 25. Učešće aktivnih poslovnih subjekata iz sektora industrije u ukupnom broju u 2021. godini

Izvor: Monstat

Kontekst razvoja industrije u Crnoj Gori

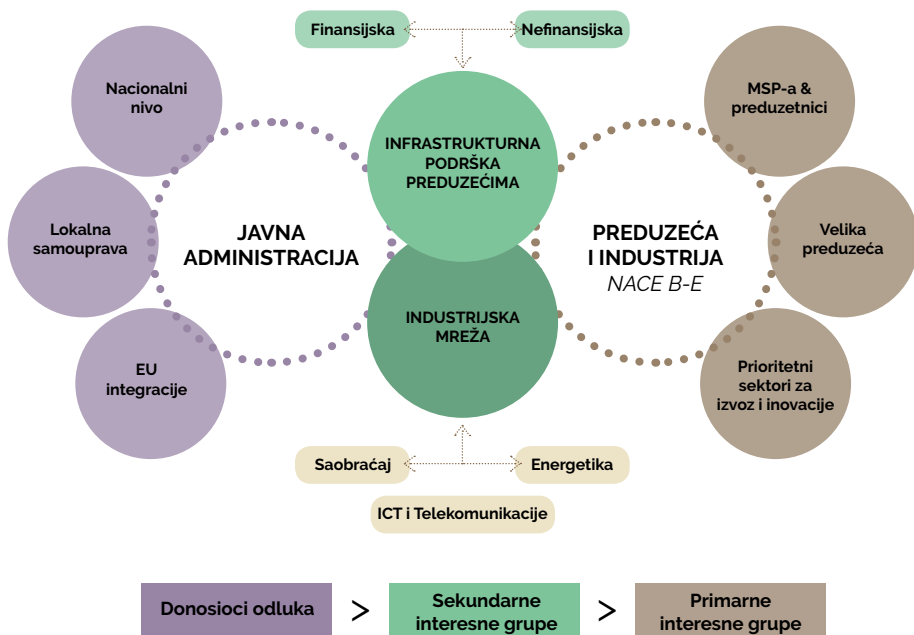
Za razvoj industrije u Crnoj Gori, kako se ističe u strategiji,¹²⁵ potrebno je definisati zainteresovane strane koje utiču na industriju ili su pod uticajem razvoja industrije, što do sada nije definisano. U osnovi to upućuje na potrebu koncipiranja nove, razvojno orijentisane nacionalne industrijske politike koja bi u kontinuitetu mogla da se nosi sa sve snažnijim konkurentskim izazovima na globalnoj ravni. Inače, kada se radi o klasifikaciji industrijskih i drugih politika, a što je za Crnu Goru važno zbog neophodnih strukturnih promjena, iste se mogu svesti u dvije grupe politika: "Prvu čine politike koje utiču na industriju, ali nisu sastavni deo industrijske politike, kao što su: makroekonomska politika sa fiskalnim i monetarnim instrumentima, agrarna politika, energetska politika. Drugu čine politike koje direktno pomažu ili ograničavaju industriju, ali nisu predviđene samo za nju. To su kontrola cena, kampanje kupujmo domaće, zaštita životne sredine, regionalni razvoj, promocija izvoza i sl."¹²⁶

¹²⁵
¹²⁶

Vidi: *Industrijska politika Crne Gore 2019-2023*, Vlada Crne Gore.
Savić, Lj., *Novi koncept industrijske politike EU*, str.14.

Takođe, treba definisati eksterna i interna kontekstna pitanja, posebno ona koja su u zavisnosti od geopolitike, međunarodnih ugovora, novih tehnologija, znanja, ekonomskih političkih sistema i prirodnog okruženja. U smislu prethodnog, prepoznate su tri glavne grupe zainteresovanih strana, kao ključni partneri za realizaciju industrijske politike, kao što je prikazano na **slici 4**.

Slika 4. Ciljne grupe Industrijske politike 2019-2023.g.

Izvor: Industrijska politika Crne Gore 2019-2023, Vlada Crne Gore

Gljučni partneri za realizaciju industrijske politike, kako je navedeno:¹²⁷

- primarne zainteresovane strane – glavni korisnici mjera i aktivnosti podrške (privredna društva iz ključnih sektora industrije, koji će neposredno i na dugoročnoj osnovi unapređivati konkurentnost Crne Gore;
- sekundarne zainteresovane strane – industrijske mreže koje pružaju infrastrukturnu podršku kompanijama (energetika, saobraćaj, ICT) i institucije koje pružaju finansijsku i nefinansijsku podršku poslovanju u cilju inovativnosti, modernizacije i uslova finansiranja;
- donosioci politika – donosioci politika na nacionalnom i lokalnom nivou, sa upravljanjem u sprovođenju i praćenju realizacije politike, realizaciji aktivnosti koje uključuju uzajamno djelovanje privrednih subjekata i države (npr. kroz nabavke, e-vladu, itd), kao i finansijskom i logističkom podrškom primarnim i sekundarnim zainteresovanim stranama u sprovođenju mjera industrijske politike;

Insistiranje na navedenom konceptu koji podrazumijeva učešće navedenih i drugih zainteresovanih strana ima za cilj da je u stvarnosti nerijetko dominantan suprotan princip, tj. da je kako za izradu navedenih dokumenata, tako i za njihovu implementaciju nadležno resorno ministarstvo (ekonomije), čime se stvari posebno komplikuju u fazi realizacije istih, a efekti izostaju. Ovim želimo da skrenemo pažnju da je u svim fazama, od izrade do realizacije industrijskih i drugih javnih politika, nužno da na državnom nivou učešća uzmu i drugi relevantni državni organi, institucije i službe (npr. Investiciono razvojni fond, Agencija za privlačenje i promociju investicija, direktorati i sl.), kako bi se pravovremeno reagovalo u smislu njihove usaglašenosti u horizontalnom i vertikalnom smjeru, preduzele eventualne korekcije i dopune novim mjerama, i konačno realizovali zacrtani strateški ciljevi, prioriteti i prateći akcioni programi.

Na osnovu **sluke 3**. (struktura prerađivačke industrije), teško se mogu izvući zajednički pokazatelji o razvoju svih grana jer su osobine i ambijent u kojima se razvoj dešava različiti, od jedne do druge djelatnosti unutar ove strukture. Ono što bi moglo da bude zajedničko, to je da svaka od ovih oblasti i njen uspjeh razvoja zavisi od znanja, kulture i svijesti. Ova tri fundamentalna faktora ukazuju na teškoće sa kojima se hvatamo u koštac u ovoj, još uvijek tranzicionoj fazi razvoja. Posebno zbog toga što svaki učenik u ovim rješavanjima misli da ima dovoljno znanja, da ima kulturu i da ima svijest, što u većini slučajeva, kako se pokazalo, nije tačno. Pri tome, važan aspekt razvoja u strukturi navedenih industrijskih grana u Crnoj Gori, mada dominantno tehnički, je njihova specifičnost, koju karakterišu: a) kombinacija pojedinačne i serijske proizvodnje; b) u takvoj industrijskoj proizvodnji nema univerzalnih rješenja, svaka organizacija je specifičnost; c) ovo vrijeme nije vrijeme klasičnog industrijskog razvoja i masovne proizvodnje za izvoz, ovo je vrijeme da se sve snage stave u funkciju osnovnih ciljeva održivog razvoja (npr. koncept Društvo 5.0).

Za razvoj industrije iz navedene strukture od posebne je važnosti integrisani razvoj sela, podjednako iz ekonomskih, socijalnih, ekoloških i kulturoloških faktora. Da bi "seoski ambijent" pretendovao da bude centar događanja industrije, treba sintetizovati četiri kapitala - prirodni, finansijski, infrastrukturni i intelektualni. U svakom slučaju, van grada, u selu, leže novi centri industrijskog razvoja.

U narednom dijelu daje se kratak osvrt na svaku od deset strukturnih cjelina:

U metalskoj prerađivačkoj industriji postoje ostaci iz socrealističkog i neo-liberalnog perioda, sada prepoznati po urušenom stanju, koji ipak "nešto" proizvode za domaće potrebe i jednim dijelom izvoze. Te segmente treba pustiti da se bore za opstanak u gradovima u kojima i sada funkcionišu. U toj vrsti metaloprerade strukture se obogaćuju novim pravcima razvoja koje karakterišu maloserijska i pojedinačna proizvodnja, pri čemu se radi o mikro organizacijama (od jednog do 15 zaposlenih) ili malih preduzeća

(od 15 do 59 zaposlenih). Kratak osvrt na pojedine segmente prerađivačke industrije dajemo u nastavku:

Prehrambenu prerađivačku industriju Crne Gore čine dvije grupe proizvođača - veliki proizvođači sa industrijama u Bijelom Polju, Nikšiću i drugim, koji opet mogu biti prerađivači mesa ili mlijeka. Druga grupa proizvođača, koja je posebno interesantna za ovu studiju - to su mali proizvođači koji su sada orijentisani ili treba da se orijentišu na proizvodnju i prodaju hrane koja će činiti turistički i crnogorski brend.

Drvoprerađivačku industriju kao kompleksnu industrijsku granu prate mnoge nedorečenosti. Negdje u okviru šumarstva, negdje u oblasti prerađivačke, a negdje se posmatra kao posebna oblast pod nazivom proizvođača proizvoda od drveta. Taj široki asortiman čine polufabrikati, igračke, elementi namještaja, do elemenata od drveta – suveniri za turiste. Bez pretenzija da se pravi neka sistematizacija, pomenuti široki asortiman se može svrstati u više grupa. Za ovu studiju se izdvajaju tri: prva, proizvodnja drvenih građevinskih materijala; druga, proizvodnja elemenata namještaja i treća, proizvodnja igračaka i suvenira. Za ove tri grupe slijede tri različite politike razvoja, tri pristupa metodama i tehnologijama rada i upravljanja, kao i tri različita pristupa učenju i znanju.

Proizvodnja ambalažnih proizvoda: Interesantna za mikro ili mali porodični biznis, posebno traži da u okolini postoje aktivni ili potencijalni proizvođači alata za proizvodnju elemenata od plastike.

Proizvodnja lijekova i farmacija: Postojeće organizacije u Crnoj Gori treba dalje razvijati po dva osnova: sa aspekta širenja tržišta i sa aspekta širenja asortimana.

Proizvodnja papirne galanterije: Ova proizvodnja se razvija kao mali biznis jer transferiše veliki uvoz polufabrikata i prodaju gotovih proizvoda domaćim proizvođačkim lancima, hotelima i ugostiteljima kao i obrazovnim ustanovama, knjižarama i izdavačkim organizacijama.

Proizvodnja vode i sokova: Ova proizvodnja je posebno interesantna za ovu studiju jer je Crna Gora bogata nalazištima vode i može biti bogata proizvodnjom organskih sokova.

Proizvodnja alkoholnih pića: Ovo je i sada važna grana crnogorskog izvoza sa kojom treba da nastave veliki i srednji proizvođači tih proizvoda. Novi pristup treba tražiti u daljem razvoju alkoholnih pića geografskog porijekla, posebno onih koja se proizvode u registrovanim domaćinstvima.

Proizvodnja kožne galanterije: Otvara perspektivu za razvoj mikro i malih preduzeća organizovanih u seoskim domaćinstvima.

Kreativne industrije

UNESCO kulturne i kreativne industrije (KKI) definiše kao „sektor organizovanih aktivnosti čija je svrha proizvodnja ili reprodukcija, promocija, distribucija i(li) komercijalizacija roba, usluga ili aktivnosti kulturne, umjetničke prirode ili baštine“.¹²⁸ Takođe, između ostalih međunarodnih organizacija koje potenciraju njihov značaj, na nivou EU je u okviru projekta „*Strategije 2020*“ posebno naglašen značaj kreativnih industrija u funkciji podsticanja inovativnosti, i sve skupa, pametnog i održivog razvoja zemalja članica. Prema britanskom modelu (DCMS) kreativne industrije definišu se kao „industrije koje se zasnivaju na individualnoj kreativnosti, vještini i talentu i koje stvaranjem i korišćenjem intelektualnog vlasništva imaju potencijal za stvaranje bogatstva i zaposlenosti“ pružajući jasan uvid u sadržaj KKI, one se bliže određuju kroz definisanje sektora i djelatnosti. Pri isticanju značaja kreativne industrije autori po pravilu naglašavaju „da kreativna industrija podrazumijeva proizvodnju zaštićenu autorskim pravima, a obuhvaćenu projektima koji stvaraju nematerijalne proizvode i usluge namijenjene razmjeni na tržištu“¹²⁹. Konačno, kreativne industrije posmatrane kao zaseban segment. tzv,

¹²⁸ UNESCO – Creative Industries (<http://www.unesco.org/new/en/santiago/culture/creative-industries>; pristupljeno: 10. septembra 2018).

¹²⁹ Vidi: Horvat, J. i dr. str.322-323.

kreativna ekonomija, počivaju na četiri ključna stuba: *Copyright, Patent, brendiranje i dizajn*.

Procjenom ekonomskih efekata kulturnih i kreativnih industrija u Crnoj Gori došlo se do podataka koji navode na zaključak da su iste u Crnoj Gori značajno ispod svog potencijala. Rezultati istraživanja su pokazali da se doprinos KKI ogleda u sljedećim parametrima:

- 58,4 miliona eura ili 1,5% bruto dodate vrijednosti (BDV) u odnosu na BDV Crne Gore (2018);¹³⁰
- 2031 poslovnih subjekata ili 3,5% registrovanih poslovnih subjekata (pravna lica i preduzetnici) u odnosu na ukupan broj poslovnih subjekata Crne Gore (2018).¹³¹

Zaključni nalazi •

Imajući u vidu kompletan razvojni ambijent i „nove“ okolnosti koje su nastale od 2020. godine, prije svega na globalnom nivou, može se zaključiti da rezultati industrijske politike do 2023. godine nijesu dali očekivane rezultate, tim prije što nije došlo do značajnijih strukturnih promjena koje su pretpostavka održivosti ovog sektora. U prilog navedenom zaključku, navodimo dva stava:

a) “Crna Gora”, kako ističe prof. N.Fabris, “ima značajne prirodne potencijale za razvoj industrije: rudno, šumsko i vodno bogatstvo, odlične uslove za razvoj proizvodnje hrane koja je okosnica prehrambene industrije. Ključni ograničavajući faktori razvoja su: zastarjela oprema, niska produktivnost, radno-intenzivna proizvodnja, ograničen kreditni potencijal velikog broja industrijskih preduzeća (zbog loših pokazatelja

¹³⁰ Institut za preduzetništvo i ekonomski razvoj, Podgorica.

¹³¹ Institut za preduzetništvo i ekonomski razvoj, *Mapiranje kulturnih i kreativnih industrija u Crnoj Gori – procjena ekonomskog doprinosa kulturnih i kreativnih industrija*, Podgorica, 2019.

*poslovanja), energetska neefikasna proizvodnja, kao i malo domaće tržište koje djeluje limitirajuće na strane investitore u oblasti industrijske proizvodnje”.*¹³²

b) Prof. Lj. Jurčić stanje u Hrvatskoj, što je po nama u potpunosti primjenjivo i na Crnu Goru, opisuje na sljedeći način: **“Hrvatska gubi proizvodnju, deindustrijalizira se u vremenu kad se društva i zemlje razvijaju na industriji. Smanjuje se broj proizvoda koje može izvoziti i kroz taj izvoz zaraditi. Uvoz je veći od izvoza i time se gomila vanjski dug... Zanemaruje se postulat klasične političke ekonomije; država se bogati kada ima robu koju može prodavati i izvoziti”.**¹³³

Konačno, vođeni važnošću potrebe da industrijske politike treba da imaju prioritetni značaj u procesu privrednog razvoja, u uvodnom dijelu ovog separata dali smo kraći osvrt na odnos prema industrijskim politikama i strukturnim promjenama u EU. Ujedno, u skladu sa svrhom izrade predmetne studije, tj. u funkciji zahtijeva za kreiranjem ekonomskim politikama komplementarnih novih industrijskih politika, logičnim se nameće pitanje: ***Kako zastarjele prerađivačke industrije transformisati u nove industrijske politike te, ako to više nisu prirodni resursi, koji su to drugi faktori i gdje na putu u “novu normalnost” pronaći nove “okidače” rasta i razvoja?***

Podimo od toga da su mjere privredne i industrijske politike, podjednako one koje se odnose na prethodni period, tako i aktuelne, uglavnom bile usmjerene na poboljšanje uslova poslovanja i povećanje konkurentnosti po tom osnovu, što znači da su primarno bile horizontalne prirode. Pri tome je, pored horizontalne, izostajala njihova vertikalna usklađenost, s tim da ni mjere u smislu podsticanja razvoja određenih segmenata prerađivačke industrije, inače od ključnog značaja za daljnji ekonomski razvoj,

¹³²

Vidi: Fabris, N. *Makroekonomski model razvoja Crne Gore*, str.26.

¹³³

Vidi: Lj. Jurčić otkriva platformu za novu Hrvatsku. www.politikaplus.com.

nisu rezultirale značajnijim ekonomskim efektima. U tom smislu, posmatrano na nivou sektora industrije, mogu se izvesti sljedeći zaključci:

- Pokazalo se da makroekonomske mjere koje su preduzimate u čitavom prethodnom periodu i u uslovima povremenih recesija ne mogu i nijesu dale željene efekte bez komplementarnog djelovanja industrijskih politika;
- Planirane industrijske politike (strategije i akcioni programi) međusobno nedovoljno izbalansirane sa horizontalnim i vertikalnim mjerama nisu imale multiplikativni efekat u navedenim prioritetnim oblastima, time i na nacionalnom nivou; što se posebno negativno odrazilo na izostanak aktiviranja proizvodnih potencijala u izvozno orijetisanim preduzećima;
- gledano u globalu možemo zaključiti da su postojeći modeli, u pogledu funkcionisanja industrijskog sektora po principu smanjenja troškova, odnosno uštede kroz optimizaciju u pojedinim fazama proizvodnog procesa, skoro iscrpljeni;
- u ukupnom broju preduzeća – 39.683, velika preduzeća učestvuju sa svega 0,1% (54), te ako se ima u vidu njihova struktura to upućuje na zaključak da se industrijska preduzeća nisu nametnula kao nosioci razvoja;
- izostalo je ubrzano prilagođavanje sektora industrije strukturnim promjenama, sa posebnim akcentom na mala i srednja preduzeća koja dominiraju u crnogorskoj ekonomiji;
- do daljnjeg je izostao "ulazak u svijet" naprednih tehnologija i sofisticiranih usluga, kao i usvajanje koncepata razvoja industrije (Industrija 5.0; Društvo 5.0 i sl.), savremenih metoda upravljanja procesima, menadžment tehnikama i sl;
- najčešće preduzimate mjere i efekti tzv. socijalne politike, posebno u fazi koronakrize, u osnovi kratkoročnog karaktera, potirale su i onako loše efekte ekonomskih i industrijskih politika na nivoima preduzeća i čitavog sektora;
- u čitavom periodu radilo se o nedovoljno podsticajnoj politici inovacija, istraživanja i boljeg korišćenja postojećih tehnoloških i tzv. socijalnog kapitala;

- industrijska politika je u domaćim okvirima birokratizovana i determinisana političkim uticajima, s tim da se uglavnom svodila na „državnu pomoć“ usmjerenu na ista preduzeća, čime se dodatno jačala njihova monopolska pozicija i dovodio u pitanje opstanak malih i srednjih preduzeća;
- kada je u pitanju „državna pomoć“ evidentno je nepoznavanje oblika iste koja je dopuštena u EU, pri čemu se radi o njena tri oblika: horizontalna pomoć, sektorska pomoć i regionalna pomoć.

Konačno, iskustva pokazuju da su svi uspješni postkrizni modeli u zemljama u tranziciji podrazumijevali radikalnu realokaciju faktora privrednog rasta čime su na površinu izbili tzv. „vodeći sektori“. Otuda, ako je bilo realno očekivati da ta uloga u crnogorskim prilikama pripadne industriji, konačno je jasno da se to nije desilo „samo od sebe“, čime su izostali i brojni realokacioni efekti. Time je do daljeg otvoreno pitanje: *Kakav treba da bude model industrijalizacije i industrijske politike, da bi industrija preuzela vodeće mjesto unutar privredne strukture i time ponovo postala okosnica dinamičnijeg privrednog razvoja Crne Gore?*

Izvori:

1. Fabris, N, *Makroekonomski model razvoja Crne Gore: izazovi, zablude i ostvarenja*, CBCG; Podgorica, 2021.
2. Horvat, J. i dr, *Ključna određenja kreativne industrije – nazivi, pojmovi i modeli*, Ars Andizetum. Osijek: Andizet – Institut za znanstvena i umjetnička istraživanja u kreativnoj industriji, 2018.
3. Howkins, J, *Kreativna ekonomija*, Binoza press, Zagreb, 2003.
4. Jakopin, E, *Postkrizna alokacija faktora rasta*, Ekonomski horizonti, maj-avgust, Sveska 2; Kragujevac, 2012.
5. Jakopin, E, *Transformacija modela rasta i razvoja, Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Srbije*, Ekonomski fakultet; 2014.
6. Jurčić, LJ, *Industrijska politika u globalnim procesima*, Acta Economica; Banja Luka, br.13, 2014.
7. Jurčić, LJ, *Ljubo Jurčić otkriva platformu za novu Hrvatsku*; www.POLITIKAPLUS.COM; preuzeto sa Interneta.
8. Jurčić, LJ, *Ekonomska politika Hrvatske u 2021*, Društvo ekonomista Hrvatske, Zagreb, 2020.
9. Lojpur, A. i dr, *Globalizacija ili kako je prošlost u nerazvijenim zemljama pojela budućnost*; 24th International Congress; Business Sustainability in The Conditions of Coronavirus: Challenges for Accounting, Auditing and Finance; 9. Institut računovođa i revizora RS; septembar 2020, str. 27-53.
10. Lojpur, A, *Reindustrijalizacija – između zakašnjelog buđenja i nove paradigme privrednog rasta*, Acta Economica, Banja Luka, br. 22, 2015.
11. Lojpur, A, Radević, I, Martinović, N, *Is the Recovery of Transition Countries Possible on the New Global Stage and How*, International Journal of Innovation and Economic Development; Volume 6; Issue 1, 2020.
12. Madžar, L, *Industrijska politika EU*; <http://www.vps.ns.ac.rs> >
13. Marjanović, V, *Značaj i uticaj privredne strukture na privredni razvoj*, Ekonomske teme, Univerzitet u Nišu, 2010.

14. Marjanović, V, *Strukturne promene i strukturna transformacija u savremenoj razvojnoj ekonomiji*, Ekonomske teme, Univerzitet u Nišu, 2015.
15. Savić, Lj, *Novi koncept industrijske politike u Evropskoj uniji*; www.ekof.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2017.
16. Savić, Lj, *Srpska industrijalizacija za dvadeset prvi vijek*, Industrija; Beograd, 1/2009.
17. *Program ekonomskih reformi 2022-2024*; Vlada Crne Gore; Podgorica, 2022.
18. *Industrijska politika Crne Gore 2019-2023*; Vlada Crne Gore, Podgorica, oktobar, 2019.
19. *Smjernice za revitalizaciju i razvoj prerađivačke industrije*; Vlada Crne Gore; [www.gov.me/en /documents/ 49ba0307-da41-4a5a-bde4-gd650a033d13](http://www.gov.me/en/documents/49ba0307-da41-4a5a-bde4-gd650a033d13)
20. *Strategija pametne specijalizacije Crne Gore 2019-2024*; Vlada Crne Gore; jul 2019. <https://www.gov.me>;
21. *Analiza poslovanja crnogorske privrede u 2022. godini*; Privredna komora Crne Gore; Podgorica, 2022.
22. *Analiza poslovanja crnogorske privrede u 2021. godini*; Privredna komora Crne Gore, Podgorica.
23. *Analiza poslovanja crnogorske privrede u 2022.godini*; Privredna komora Crne Gore, Podgorica.
24. *Mapiranje kulturnih i kreativnih industrija u Crnoj Gori – procjena ekonomskog doprinosa kulturnih i kreativnih industrija*, Institut za preduzetništvo i ekonomski razvoj, Podgorica; 2019.
25. Saopštenje; *Broj i struktura poslovnih subjekata u Crnoj Gori*; br:38/2022; Monstat.
26. Saopštenje; *Industrijska proizvodnja (PRODCOM)*, br:83.2/2022.; Monstat.

Institucionalni okvir

Crna Gora, kao i ostale zemlje, usvaja svoju strategiju razvoja poljoprivrede kojom bi trebalo da se definiše uloga poljoprivrede u sveobuhvatnim državnim strategijama (obim proizvodnje, struktura, uvoz, izvoz i sl.), uzimajući u obzir globalne ciljeve, ali vodeći prvenstveno računa o nacionalnim interesima. Zbog toga je izuzetno važno da privatni i javni sektor rade zajedno na definisanju i kreiranju ove strategije.

Zemlje i pojedinci traže svoju poziciju i daju adekvatne odgovore i strategije na promjene s kojima se svakodnevno suočavaju. Pojedinačne poslovne odluke dovode do trendova na nivou zemlje dok mjere agrarne politike utiču na pojedinačne poslovne odluke. Upravo zato, svaka zemlja, pa i Crna Gora, mora da odluči koja je uloga poljoprivrede u sveobuhvatnim državnim strategijama uzimajući u obzir globalne ciljeve i ambicije, ali vodeći se nacionalnim interesima. Zbog toga, je izuzetno važno da privatni i javni sektor rade zajedno na definisanju strategija ali da se u isto vrijeme zna šta je čiji posao i odgovornost. Do sada, Crna Gora je u ovim konsultacijama i saradnji bila primjer u regionu.

Strategijom razvoja proizvodnje hrane i ruralnih područja, koja je usvojena 2006. godine, Crna Gora se opredijelila za koncept održivog razvoja poljoprivrede, koji podrazumijeva uspostavljanje potpune ravnoteže između ekonomskog razvoja, zaštite životne sredine i socijalnih aspekata. Polazište Strategije je multifunkcionalnost poljoprivrede, koja ovu granu stavlja u znatno širi kontekst, ne samo u pogledu učešća u BDP-u.

Strategija razvoja poljoprivrede i ruralnih područja 2015-2020. godine izrađena je sa ciljem da adekvatno definiše proces budućih reformi u ovom sektoru. Strategija daje odgovor na izmijenjeno okruženje, uzrokovano spoljašnjim i unutrašnjim faktorima i postavlja osnovu za ispunjavanje predstojećih izazova na putu pristupanja Crne Gore u EU.

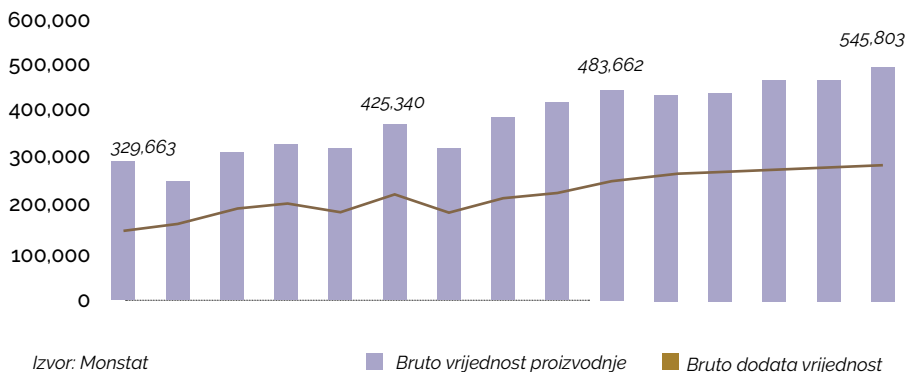
Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju predstavlja osnovni pravni dokument agrarne politike. Ovaj Zakon, između ostalog, reguliše: planiranje razvoja poljoprivrede i ruralnih područja, mjere agrarne politike, podsticaje za poljoprivredu i ruralni razvoj, uslove za njihovo ostvarenje, korisnike podsticaja, organizovanje proizvođača, kvalitet i označavanje poljoprivrednih proizvoda, promet poljoprivrednih proizvoda, dopunske djelatnosti, poslove od javnog interesa, registre i evidencije, kao i druga pitanja od značaja za razvoj poljoprivrede i ruralnih područja. Važnost agrarne politike detaljno je opisana u poglavlju o mjerama politika, dok je ukupna agrarna politika prikazana u četiri glavne grupe: tržišno – cjenovna politika, politika ruralnog razvoja, poslovi od javnog interesa i socijalni transferi porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima.

Sljedeći važan dokument u oblasti harmonizacije crnogorske politike ruralnog razvoja sa EU modelom jeste **IPARD program za programski period 2014-2020 i novi 2021-2027. godine**. Programom su definisane mjere podrške u oblasti ruralnog razvoja. Među najvažnijim komponentama su podrška investicijama u primarnu poljoprivredu i prerađivačku industriju i podrška širenju ekonomskih aktivnosti u ruralnim područjima (diverzifikacija). Crnogorskim poljoprivrednicima u novom programskom periodu predviđen je veći iznos sredstava, 62% više u odnosu na prethodni, odnosno dodatnih 63 miliona eura.

— Analiza sektora poljoprivrede - šumarstvo i ribarstvo

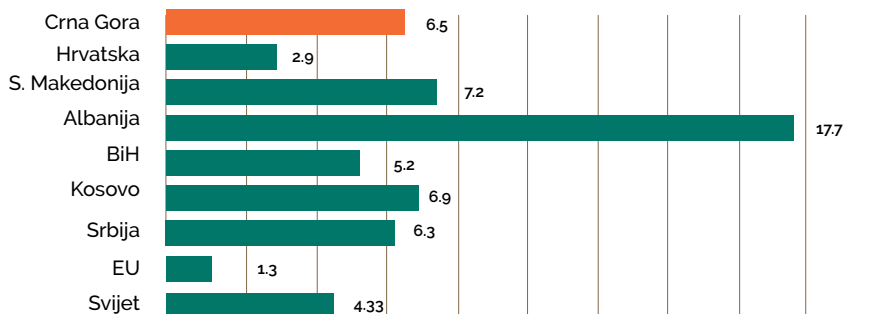
Bruto vrijednost proizvodnje u sektoru poljoprivrede - šumarstvo i ribarstvo u 2020. godini iznosila je 515,5 mil. eura i manja je za 0,77 % ili 4,0 mil. eura u odnosu na 2019. godinu kada je iznosila 519,5 mil. eura. Bruto dodata vrijednost u sektoru Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo u 2020. godini iznosila je 316,2 mil. eura i manja je za 0,10 % ili 0,3 miliona eura u odnosu na 2019. godinu kada je iznosila 316,5 mil. eura. Sektor Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo u strukturi BDP-a u 2020. godini iznosio je 7,6% i u odnosu na 2019. godinu veći je za 1,2%.; pregled bruto novostvorene vrijednosti u ovim djelatnostima prikazan je **grafikom 26**.

Grafik 25. BDP u poljoprivredi, šumarstvu i vodoprivredi (u mil. eura)

Na svjetskom nivou, poljoprivreda je doprinijela 4,3% od ukupnog BDP-a u 2021. godini. Vrijednost svega što je EU poljoprivreda proizvela u 2021. godine iznosilo je 449,5 milijardi eura, ili 1,3%. Države u okruženju imaju slično učešće kao i Crna Gora, izuzev Albanije koja prednjači sa 17,7%; **grafik 27**.

Grafik 27. Učešće poljoprivrede u BDP-u, %

Izvor: Svjetska banka

Biljna proizvodnja

Korišćeno poljoprivredno zemljište u Crnoj Gori u 2021. godini iznosilo je 255.564,4 ha, što u odnosu na 2020. godinu predstavlja smanjenje od 0,9%, ali u odnosu na prethodni desetogodišnji period 2010-2019.godina predstavlja povećanje za 7,5 %. U ukupnom korišćenom poljoprivrednom zemljištu preovladavaju površine višegodišnjih livada i pašnjaka sa učešćem od 94,3%, dok su oranice zastupljene sa 2,7%, stalni zasadi 2,2% i okućnice 0,8%. U odnosu na 2020. godinu u 2021. godini površina višegodišnjih livada i pašnjaka bilježi smanjenje za 0,9%, (u odnosu na prethodni period bilježi se porast za 6,9 %), stalnih zasada za 0,2% (u odnosu na prethodni period bilježi se porast za 11,2 %), okućnica 1,1% (u odnosu na prethodni period bilježi porast za 2,1 %), dok površina oranica bilježi smanjenje za 2,4% (u odnosu na prethodni period bilježi se porast za 6,9 %). Ukupna proizvodnja kukuruza za zrno u 2021. godini

iznosila je 2.631,4 t, što je za 3,3% više u odnosu na 2020. godinu. Povećanje proizvodnje bilježe i sljedeće kulture: crni luk (za 1,4%), paradajz (za 1,0%), krastavac (za 2,2%), lubenice (za 9,3%) i dinje (za 11,1%). U odnosu na 2020. godinu povećana je ukupna proizvodnja: šljive (za 5,0%), jabuke (za 5,8%), kruške (za 2,0%), breskve (za 2,1%) i masline (za 26,3%), dok se smanjila proizvodnja mandarine (za 4,0%). Ukupna proizvodnja grožđa u 2021. godini povećana je za 7,5% u odnosu na prethodnu godinu; vidjeti pregled korišćenja zemljišta po pojedinim kategorijama u **tabeli 21**.

Tabela 21. Korišćeno poljoprivredno zemljište po kategorijama, 2010-2021.(ha)

Godina / ha	Korišćeno poljoprivredno zemljište	Stalni zasadnici						
		Oranice	Okućnice i/ili bašte	Vinogradi	Voćnjaci-plantažni	Voćnjaci-ekstenzivni	Rasadnici	Višegodišnje livade i pašnjaci
2010	221.297,6	4.428,7	2.032,4	2.535,7	779,1	751,1	32,1	210.738,5
2011	222.914,4	5.720,3	2.017,2	2.629,2	964,5	997,9	32,1	210.553,1
2012	222.890,6	5.716,1	2.028,8	2.697,0	966,2	999,6	32,1	210.450,8
2013	223.131,0	5.812,1	1.992,1	2.701,8	970,7	1.004,2	32,1	210.618,0
2014	230.321,2	6.898,4	1.832,4	2.703,3	1.099,6	1.156,8	47,3	216.583,4
2015	231.405,4	6.853,3	1.861,1	2.708,0	1.144,8	1.147,2	57,9	217.633,1
2016	255.845,8	7.103,9	1.922,4	2.860,4	1.333,8	1.217,6	74,5	241.333,2
2017	256.361,2	7.162,6	2.003,8	2.850,0	1.333,8	1.214,4	72,3	241.724,4
2018	256.807,7	7.199,6	2.014,3	2.837,9	1.356,0	1.214,6	72,4	242.112,9
2019	257.469,6	7.204,6	2.009,8	2.880,0	1.373,3	1.214,6	69,8	242.717,5
2020	257.949,8	7.055,3	2.038,8	2.888,0	1.390,7	1.204,1	68,5	243.304,4
2021	255.564,4	6.884,4	2.015,7	2.834,9	1.423,2	1.212,0	70,7	241.123,5

Izvor: Monstat

U Crnoj Gori se proizvede godišnje od 20 do 30 hilj. tona voća. Ukupna prosječna proizvodnja u Crnoj Gori posljednjih 10 godina iznosi oko 23.000 tona (šljiva, jabuka, breskva, kruška i mandarina), a prosječan rast proizvodnje iznosi 6,8% godišnje. U strukturi proizvodnje povrća, teže kvarljivo povrće ima udio od 59%, gdje dominira krompir sa 32 hiljade tona prosječnom proizvodnjom i udjelom od 41%.. Slijedi kupus sa 11 hiljada tona i 14% udjela i crni luk sa 2.2 hiljade tona i 3% udjela u uku-

pnj proizvodnji povrća. Kod lako kvarljivog povrća najviše se proizvodi lubenica – 15,2 hiljade tona i udio u ukupnoj proizvodnji povrća od 20%, paradajz (4,5 hiljada t) i paprika (4,8 hiljada t) sa istim udjelom od po 6%, dinje (1,5 hiljada t) i krastavac (1,7 hiljada t) učestvuju sa po 2% u ukupnoj proizvodnji. Proizvodnja povrća u Crnoj Gori se zasniva na oko 3,8 hiljade hektara (desetogodišnji prosjek) što čini 28% ukupnih obradivih površina. Površine pod povrćem imaju prosječan godišnji rast od 2,8%, a ukupna prosječna proizvodnja povrća u posljednjih 10 godina iznosi 72 hiljade tona sa prosječnom godišnjom stopom rasta od 4%.

Stočarska proizvodnja

Ukupan broj goveda u u Crnoj Gori u 2021. godini iznosio je 71.166, što u odnosu na 2020. godinu predstavlja smanjenje za 8,6%, a u odnosu na prethodni (desetogodišnji) period predstavlja smanjenje za 19,4%. U 2021. godini ukupan broj ovaca iznosio je 165.918 i manji je za 6,0% u odnosu na 2020. godinu, a za 15 % u odnosu na prethodni period. Ukupan broj koza iznosio je 29.032 i veći je za 4,3% u odnosu na 2020. godinu, ali je manji za 5,1% u odnosu na prethodni period. Broj svinja u 2021. godini iznosio je 24.329 i manji je za 5,7% u odnosu na 2020. godinu, a u odnosu na prethodni period manji je za 11,1%. Broj živine je manji u 2021. u odnosu na 2020. za 0,8%, a u odnosu na prethodni period manji je za 7,5%. Broj konja u 2021. godini je 3.618 i manji je u odnosu na 2020. godinu za 6,9%, a u odnosu na predhodni period manji je za 22,2%. Vidjeti pregled ***po godinama u tabeli 22.***

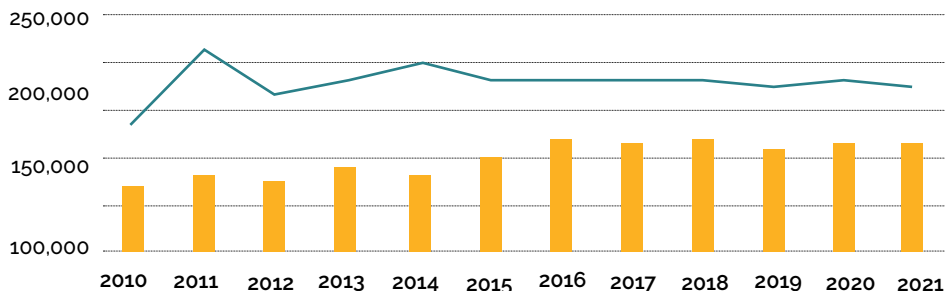
Tabela 22. Broj stoke i živine u Crnoj Gori u period 2010-2021.

Godina / vrsta	Goveda	Ovce	Koze	Svinje	Živina	Konji
2010	95.963	198.165	17.128	11.205	506.52	4.828
2011	87.173	208.771	23.66	21.398	470.047	4.035
2012	84.701	207.047	23.273	18.451	732.091	3.905
2013	89.058	190.843	29.675	20.572	620.354	4.858
2014	93.55	204.403	32.997	22.053	595.675	4.968
2015	92.452	194.636	29.678	24.951	606.225	4.927
2016	89.269	191.992	31.458	55.841	835.705	3.947
2017	86.649	189.008	29.595	25.043	788.309	4.071
2018	83.264	187.021	29.04	23.651	666.339	4.005
2019	81.432	182.127	28.754	23.089	635.882	4.008
2020	77.889	176.58	27.823	25.806	601.628	3.889
2021	71.166	165.918	29.032	24.329	596.752	3.618

Izvor: Monstat

Ukupna proizvodnja mlijeka u Crnoj Gori (kravlje, ovčije i kozje) u 2021. godini iznosila je 173,412 hilj. litara, od čega najveći dio čini kravlje ili 89,3%. Prosjek pomuženog mlijeka po kravi je 3,149 litara. Ukupna proizvodnja jaja je iznosila 113,634 hilj. komada.; **grafik 28.**

Grafik 28. Proizvodnja mlijeka i jaja (litara/komada)

Izvor: Monstat

■ Jaja (000 kom) ■ Mlijeko (000l)

Pčelarstvo

Pčelarstvo ima dugu i bogatu tradiciju u Crnoj Gori, što je posebno važno s obzirom na ulogu pčela u oprašivanju biljaka, posebno voća i žitarica. Ukupan broj košnica u 2013. godini iznosio je 42.458 i svake godine se povećavao tako da je u 2020. godini ovaj broj iznosio 70.022. Prosječna proizvodnja meda po košnici iznosi 8,5kg, a prosječna godišnja potrošnja u Crnoj Gori je 1,2kg meda po glavi stanovnika. Proizvodnja meda se kreće od 325 tona u godinama sa lošijim uslovima do 688 tona u godinama sa povoljnijim uslovima za rad pčela. Prosječan broj košnica po gazdinstvu je oko 20. Približno 60% pčelinjaka je stacionirano, a 40% se seli. U Registar pčelara u Crnoj Gori upisano je 1.598 pčelara.

Organska proizvodnja

U Crnoj Gori je akreditovano jedno sertifikaciono tijelo, „Monteorganica“, ali se očekuje da će se sa širenjem organske proizvodnje povećati i broj sertifikacionih tijela. Evropska unija je kreirala zajednička pravila za organsku proizvodnju, a naše zakonodavstvo kojim je regulisana organska poljoprivreda u velikoj mjeri je usklađeno sa pravnom tekovinom EU. Prema podacima MPŠV-e iz 2020. godine, u Registar subjekata u organskoj proizvodnji upisano je 423 proizvođača, od kojih je 181 sa sertifikatom. U 2020. godini broj registrovanih proizvođača povećan je za 7,6%, a broj izdatih sertifikata za 30,2% u odnosu na 2019. godinu. Najveći broj organskih proizvođača (92%) je u sjevernom, dok je 8% u središnjem i južnom dijelu Crne Gore.

Krajem 2020. godine sertifikovano je 306,3ha ekološke proizvodnje u višegodišnjim zasadima, što je porast od 36% u odnosu na prethodno razdoblje. U prelaznom razdoblju (2016– 2020) upisano je još je 257,6ha, odnosno 220 proizvođača. U istom razdoblju bilježi se porast površina pod ekološkim livadama i pašnjacima od čak 47%. U voćarstvu se najviše sertifikuju jabuke i šljive, a u povrtarstvu krompir.

Industrijska proizvodnja u poljoprivredi

Agroindustrija (prehrambena, duvanska i industrija pića) zajedno sa poljoprivrednom proizvodnjom čini nedjeljivu cjelinu u proizvodnji hrane. Međutim, i pored evidentnog razvoja agroindustrije posljednjih godina, nepovoljna struktura preduzeća i nedovoljan nivo tehnološke opremljenosti se negativno odražavaju na njenu konkurentnost i dostizanje međunarodnih sanitarno-higijenskih normativa i standarda. Industrijska proizvodnja važnijih poljoprivrednih proizvoda koji imaju najveće učešće u ukupnoj industrijskoj proizvodnji u 2021. godini su: svježe meso, pasterezovano mlijeko, pšenično brašno, lozova rakija, prirodna vina i pivo. Vidjeti pregled u **tabeli 23**.

Tabela 23. Proizvodnja u prerađivačkoj industriji poljoprivrednih proizvoda u 2021.

Godina/ proizvod Jedinica mjere	Svježe meso	Pasterizovano mlijeko	Pšenično brašno	Lozova rakija	Prirodna vina	Pivo
	t	hl	t	hl	hl	hl
2010	1.426	24.493	31.408	5.266	105.586	423.799
2011	1.387	21.165	34.310	4.114	104.436	404.396
2012	1.398	20.045	40.312	3.313	102.966	433.880
2013	2.261	39.891	23.322	3.599	93.011	400.720
2014	2.133	44.015	26.571	3.437	99.981	364.511
2015	2.405	41.780	26.680	3.304	113.241	357.804
2016	1.645	42.300	26.233	3.318	101.298	362.625
2017	1.720	41.267	11.850	3.348	110.452	380.355
2018	1.347	44.958	8.420	1.809	88.124	393.804
2019	1.157	45.960	3.875	2.760	102.267	377.460

Godina/ proizvod Jedinica mjere	Svježe meso t	Pasterizovano mlijeko hl	Pšenično brašno t	Lozova rakija hl	Prirodna vina hl	Pivo hl
2020	1.442	40.660	2.899	805	69.681	284.200
2021	1.636	32.884	3.367	1.447	88.234	320.845

Izvor: Monstat

Uporedni pokazatelji povećanja proizvodnje prerađivačke industrije u 2021. godini u odnosu na 2020. godinu i smanjenja proizvodnje u odnosu na prosječni prethodni desetogodišnji period (2010-2019), prikazani su u tabeli 23.¹³⁴

- > proizvodnja svježeg mesa je povećana za 194 t, odnosno 13,5% u odnosu na 2020. godinu, ali je smanjena za 3,0 % u odnosu na prethodni period.
- > proizvodnja pšeničnog brašna povećana je za 468 t, odnosno 16,1% u odnosu na 2020. godinu, ali je smanjena za čitavih 85,5 % u odnosu na prosječni prethodni period.
- > proizvodnja lozove rakije povećana je za 642 hl, odnosno 73,8% u odnosu na 2020. godinu, ali je smanjena za 57,7 % u odnosu na prosječni prethodni period.
- > proizvodnja prirodnih vina povećana je u odnosu na 2020. godinu za 18.553 hl, odnosno 26,6%, ali je smanjena u odnosu na prosječni prethodni period za 13,6%.
- > proizvodnja piva povećana je u odnosu na 2020. godinu za 36.645 hl, odnosno za 12,9%, ali je smanjena u odnosu na prosječni prethodni period za 17,7 %.

U 2021. godini pasterizovano mlijeko je zabilježilo smanjenje proizvodnje u odnosu na proizvodnju iz 2020. godine za 7.776 hl, odnosno 19,1%, a u odnosu na prosječni prethodni period smanjenje je iznosilo 11,1%.

¹³⁴

Ovi podaci su u direktnoj vezi sa pojavom Korona virusa u 2020. godini.

Inače, tokom posljednjih 20 godina najviše se investiralo u mesni sektor koji je dostigao visoke standarde u proizvodnji i zdravstvenoj bezbjednosti hrane. Proizvodnja u 63 objekta za proizvodnju hrane životinjskog porijekla je usaglašena s propisima EU. Kapaciteti u mesnom sektoru se i dalje modernizuju i povećavaju zahvaljujući sredstvima IPARD-a.

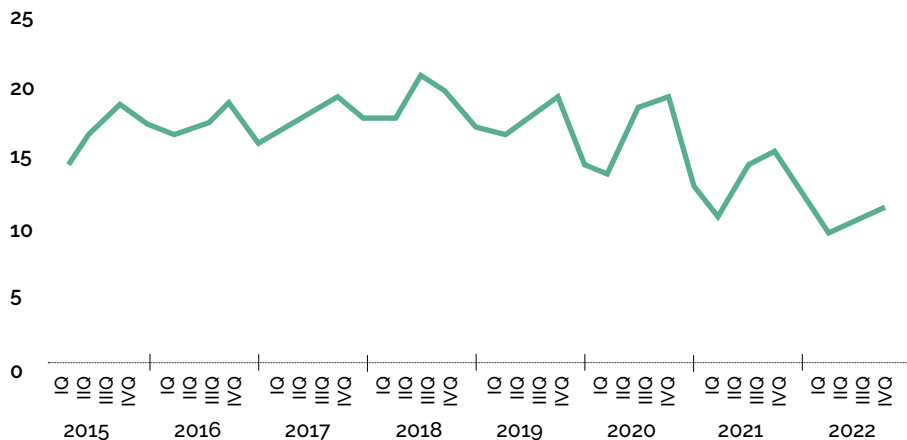
Poljoprivredna mehanizacija

Poljoprivredna gazdinstva i organizacije u Crnoj Gori imaju ukupno 4.805 dvoosovinskih traktora (od čega je 87 % traktora manje snage, tj. ispod 40 kw) i 3.745 jednoosovinskih traktora (motokultivatora). Broj traktora je donekle zadovoljavajući, ali je problem njihova starost jer je 76% mehanizacije proizvedeno prije 2010. godine. Takođe veliki broj gazdinstava nema sopstvenu mehanizaciju već koriste uslužnu oranje što poskupljuje njihovu proizvodnju. Osim ove osnovne mehanizacije u Crnoj Gori ima 66 kombajna, 5.688 raznih priključnih mašina i 313 mašina za sjetvu.

Radna snaga

U skladu sa Anketom o radnoj snazi (Monstat), sprovedenoj za III kvartal 2022. godine, u poljoprivrednim djelatnostima broj radno angažovanih lica za pomenuti period, iznosio je **11.900** ili **4,5%** ukupno radno angažovanih lica na teritoriji Crne Gore. Od navedenog broja, 6.400 lica se odnosilo na pripadnike muškog pola, dok je broj radno angažovanih žena iznosio 5.500 lica. Pregled o angažovnoj radnoj snazi vidjeti na **grafiku 29**.

Grafik 29. Anкета o radnoj snazi u poljoprivrednim djelatnostima, I - IV kvartal, (u hiljadama)

Izvor: Monstat

Ukupan broj radno angažovanih lica u Crnoj Gori anketiranih u Istraživanju o strukturi poljoprivrednih gazdinstava u 2016. godini iznosio je 99.236. U odnosu na broj radno angažovanih lica popisanih u popisu poljoprivrede 2010, veći je za 0,3%. Kao i u 2010. godini starosnu strukturu karakteriše visok udio starijih radno angažovanih lica na gazdinstvu. Međutim, u 2016. godini bilježi se povećanje udjela radne snage ispod 24 godine. Naime, ukupan broj radno angažovanih lica 2016. godine iznosio je 7.381, dok je 2010. godine iznosio 6.732, što predstavlja povećanje od 9,6%. U 2016. godini udio muškaraca je iznosio 57,7%, dok je u popisu 2010. godine iznosio 60,4%. Od ukupnog broja žena radno angažovanih na poljoprivrednim gazdinstvima, najveći udio imaju žene preko 65 godina.

Od ukupno 43.791 poljoprivrednih gazdinstava u Crnoj Gori 31.260 poljoprivrednih gazdinstava uzgajaju stoku i/ili živinu ili 71,4%. Broj ovih poljoprivrednih gazdinstava je smanjen za 4,3% u odnosu na broj gazdinstava koja su uzgajala stoku u 2010. godini.

Spoljna trgovina

Ukupna spoljnotrgovinska razmjena poljoprivrednih proizvoda u 2021. godini je iznosila 663,5 miliona eura i veća je za 25,1% (ili 133 miliona eura) u odnosu na 2020. godinu, a u odnosu na prosječni prethodni period veća je za 17,9%. Učešće poljoprivrednih proizvoda u ukupom izvozu iznosi 14,3%, a u ukupnom uvozu 24%. Ukupan uvoz poljoprivrednih proizvoda u 2021. godini u odnosu na 2020. godinu veći je 122,2 miliona eura (ili za 25,5%), a u odnosu na prethodni period veći je za 19,4%. Ukupan izvoz u 2021. godini veći je u odnosu na 2020. godinu za 10,7 mil. eura (ili za 20,8%), a u odnosu na prethodni period veći je za 3,0%. Pokrivenost uvoza izvozom u 2021. godini iznosila je 10,4%, u 2020. godini 10,8 %, a prosjek pokrivenosti u prethodnom periodu iznosio je 12,7 %. Vidjeti **tabelu 24**.

Tabela 24. Ukupna vrijednost uvoza i izvoza poljoprivrednih proizvoda (u eurima)

Godina	Izvoz	Uvoz	Pokrivenost uvoza izvozom
2010	51.313.167	407.269.543	12,59%
2011	57.480.033	439.846.601	13,07%
2012	63.989.280	446.530.232	14,33%
2013	62.630.990	455.654.022	13,75%
2014	97.414.191	483.822.843	20,13%
2015	59.351.963	465.030.261	12,76%
2016	56.052.339	491.127.982	11,41%
2017	52.767.041	529.975.248	9,96%
2018	51.337.408	543.289.963	9,45%
2019	53.222.926	580.304.915	9,17%
2020	51.703.197	478.885.797	10,80%
2021	62.441.643	601.101.796	10,39%

Izvor: Monstat

Glavni partneri u uvozu i izvozu i dalje su zemlje CEFTAe i EU. Pojedinačno gledano, Republika Srbija je i dalje najznačajniji partner; vidjeti **tabelu 25**.

Tabela 25. Razmjena poljoprivrednih proizvoda, po državama

Država	Uvoz, u Eur		Država	Izvoz, u Eur	U %
Srbija	310.738.412	38.9%	Srbija	32.584.300	48.7%
Bosna i Hercegovina	50.945.186	6.4%	Bosna i Hercegovina	10.562.317	15.8%
Hrvatska	48.923.144	6.1%	Kosovo	5.496.262	8.2%
Italija	46.262.126	5.8%	Njemačka	2.962.799	4.4%
Njemačka	45.101.802	5.6%	Italija	2.903.713	4.3%
Holandija	32.965.890	4.1%	Albanija	2.294.128	3.4%
Španija	29.899.866	3.7%	Austrija	1.686.891	2.5%
Brazil	22.697.491	2.8%	Sjeverna Makedonija	1.555.478	2.3%
Poljska	19.189.697	2.4%	Hrvatska	1.525.944	2.3%
Sjeverna Makedonija	16.913.030	2.1%	Slovenija	1.423.462	2.1%
Austrija	14.327.321	1.8%	Kina	769.875	1.2%
Grčka	10.055.394	1.3%	S A D	542.354	0.8%
Albanija	10.070.430	1.3%	Poljska	316.729	0.5%
Rumunija	9.893.585	1.2%	Saudijska Arabija	312.590	0.5%
Mađarska	9.667.968	1.2%	Francuska	295.296	0.4%
Turska	8.884.265	1.1%	Kanada	199.984	0.3%
Ostale države	112.878.730	14.1%	Ostale države	1.828.301	2.7%

Izvor: Monstat

U **tabeli 26** prikazan je izvoz važnijih poljoprivrednih proizvoda iz Crne Gore, a u **tabeli 27** uvoz značajnijih poljoprivrednih proizvoda.

	Vrsta proizvoda	Vrijednost	% od izvoza
1.	Meso	21,845,671	32.6%
2.	Vino	12,424,834	18.6%
3.	Povrće	6,398,024	9.6%
4.	Prerađevine od mesa	4,988,052	7.5%
5.	Voće	3,843,683	5.7%
6.	Pivo	3,504,115	5.2%
7.	Kakao i proizvodi od kaka	2,527,547	3.8%
8.	Alkoholna pića i vermut	1,467,012	1.3%
9.	Otpaci i ostaci preh. industrije; pripremljena hrana za životinje	1,088,409	1.6%
10.	Proizvodi od žitar. brašna i skroba	857,715	1.3%
	OSTALO	7,998,949	11.9%

Izvor: Monstat

	Vrsta proizvoda	Vrijednost	% od uvoza
1.	Meso	115,056,710	14.4%
2.	Razni proizvodi za ishranu	64,874,749	8.1%
3.	Proizvodi od žitar. brašna i skroba	62,324,666	7.8%
4.	Žive životinje	41,741,380	5.2%
5.	Mlijeko i mliječni proizvodi osim sira	41,204,144	5.2%
6.	Gazirana bezalkoholna pića	39,482,223	4.9%
7.	Voće	35,481,614	4.4%
8.	Pripremljena hrana za životinje	33,743,063	4.2%
9.	Duvan i proizvodi od duvana	29,961,337	3.7%
10.	Proizvodi od voća i povrća	27,663,967	3.5%
	OSTALO	307,880,484	38.5%

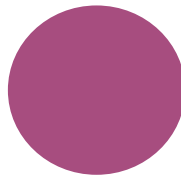
Izvor: Monstat

Zaključni nalazi •

U smislu svega prethodno analiziranog, zaključni nalazi u pogledu značaja i dostignutog nivoa razvoja sektora poljoprivrede mogu se iskazati na sljedeći način:

- Poljoprivreda u Crnoj Gori ima važnu socio-ekonomsku ulogu, posebno u ruralnim područjima;
- Neprecizno strateško orijentisanje demotiviše poljoprivredne proizvođače u pogledu budućnosti i većih ulaganja;
- U kontinuitetu izostaje koordinacija poljoprivrede sa drugim javnim komplementarnim politikama (npr. turizmom);
- Nizak nivo budžetske podrške djeluje demotivirajuće na nove investicije u poljoprivredi;
- Izostaju aktivnosti na planu okrupnjavanja proizvodnih kompleksa gdje bi značajniju ulogu trebalo da ima država;
- Agroindustrija nije razvijena na nivou EU, pa ni Zapadnog Balkana i u velikoj mjeri je zavisna od uvoza;
- Poljoprivredna proizvodnja se uglavnom odvija u formi porodičnog biznisa, što s obzirom na starost, nedostatak kvalitetne mehanizacije i dugoročne orijentacije dovodi u pitanje njenu budućnost;
- U Crnoj Gori je raspoloživo 334.000 ha poljoprivrednog zemljišta, a kako je 255,564 ha korišćeno to je procenat iskorišćenog poljoprivrednog zemljišta 76,6;
- Nizak nivo tehnološke opremljenosti mehanizacijom utiče na smanjenje prinosa;
- Preostalo poljoprivredno zemljište je, zapravo, potencijal na koji će se Crna Gora usmjeriti u budućnosti;
- Bogatstvo pašnjaka predstavlja značajan resurs za stočarsku proizvodnju, prije svega za govedarstvo i ovčarstvo, a bogatstvo livada za razne vidove biljne proizvodnje;

- U budućnosti radna snaga će predstavljati izazov, kako u pogledu nedostatka, tako i u transferu znanja i korišćenja novih tehnologija; Evidentan je visok nivo zavisnosti proizvodnje od uvoza sirovina;
- Usitnjena gazdinstva i nedovoljno razvijena saobraćajna infrastruktura usporavaju investicije i samoodrživost;
- Slabo udruživanje poljoprivrednih proizvođača otežava pristup tržištu i poskupljuje proizvodnju;
- Organska proizvodnja i proizvodi posebnog kvaliteta mogu učiniti poljoprivredu vrijednijom i poboljšati poziciju kako na domaćem sektoru, tako i u izvozu;
- Sezonalnost proizvoda je jedan od glavnih uzročnika fluktuacije cijena i teže dostupnosti u trgovačkim centrima;

10

ENERGIJA KAO STRATEŠKI RAZVOJNI RESURS

Institucionalni okvir

Zakonodavni i strateški dokumenti, kojima se uređuje energetskektor su:

- Zakon o energetici,
- Zakon o efikasnom korišćenju energije,
- Zakon o prekograničnoj razmjeni električne energije i gasa,
- Zakon o planiranju prostora i izgradnji objekata,
- Energetska politika Crne Gore do 2030. godine,
- Strategija razvoja energetike Crne Gore do 2030. godine,
- Nacionalni energetske i klimatske plan,
- Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine i
- Nacionalni akcioni plan korišćenja obnovljivih izvora do 2020. godine.

Važno je napomenuti da je Nacionalni energetske i klimatske plan još uvijek u izradi, ali da će predstavljati ključni strateški dokument u oblasti energetike.

Snabdijevanje energijom

Sigurno snabdijevanje energijom predstavlja osnovni preduslov privrednog i ekonomskog razvoja savremenog društva. Značaj nezavisnog i kompetentnog energetske sektora je posebno došao do izražaja u prethodne dvije godine, kada je, kao posljedica geopolitičkih dešavanja, Evropa suočena sa rekordnim cijenama svih energenata. U tom kontekstu, energetika predstavlja jedan od razvojnih prioriteta nacionalnih politika.

Polazeći od glavnih prioriteta energetske politike Crne Gore koji podrazumijevaju:

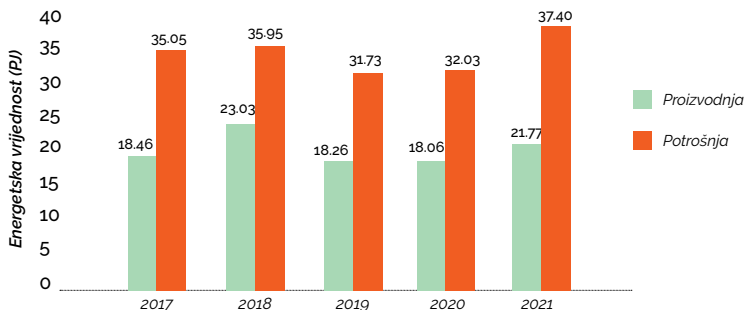
- ▶ sigurno, kvalitetno i raznovrsno snabdijevanje različitim vidovima energije,
- ▶ razvoj liberalizovanog, konkurentnog i otvorenog energetskog tržišta i održiv energetski razvoj uz zaštitu životne sredine, povećanje energetske efikasnosti i veće korišćenje obnovljivih izvora energije.¹³⁵

u ovom tekstu je predstavljen pregled stanja energetskog sektora Crne Gore i razmotrena njegova uloga u društveno-ekonomskom razvoju države Crne Gore.

Energetski bilansi

Energetski bilansi sadrže godišnje podatke o proizvodnji, zalihama, uvozu, izvozu, transformaciji i raspodjeli svih relevantnih energenata. Kao takvi, energetski bilansi predstavljaju polaznu tačku za analizu postojećeg stanja i formiranje projekcija budućeg razvoja energetskog sektora.

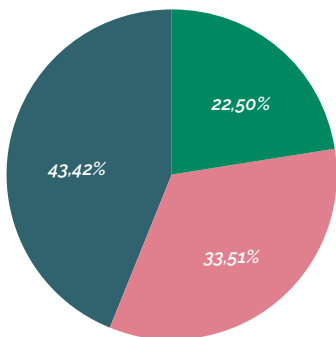
Grafik 29. Proizvodnja i potrošnja energije u Crnoj Gori u periodu od 2017. do 2021. godine

¹³⁵

Polazeći od energetske bilansa Crne Gore¹³⁶, **na grafiku 29** su predstavljeni trendovi potrošnje i proizvodnje energije u Crnoj Gori za period od 2017. do 2021. godine. Kao što se uočava, u 2019. i 2020. godini je zabilježena niža potrošnja od prosječne, što je posljedica blage zime i smanjenog intenziteta ekonomskih aktivnosti usljed pandemije COVID-19. Potrošnja električne energije, naftnih derivata, uglja i drvnih sortimenata je u 2021. godini povećana za 6,7% u odnosu na 2017. godinu. Upoređujući proizvodnju i potrošnju, uočava se da se u posmatranom periodu od 35 do 50% potreba za energijom obezbjeđivalo iz uvoza, što rezultira visokim stepenom energetske zavisnosti.

Na **grafiku 30** prikazana je struktura potrošnje energije u Crnoj Gori u 2021. godini.¹³⁷ Kao što se uočava, dominantan udio u ukupnoj potrošnji energije u Crnoj Gori ima potrošnja naftnih derivata. Kako se potrebe za naftnim derivatima u potpunosti zadovoljavaju iz uvoza, a isti u ukupnoj potrošnji učestvuju sa 43,4%, potrošnja naftnih derivata predstavlja glavni razlog za visok stepen energetske zavisnosti Crne Gore. Sa druge strane, potrebe za biomasom (ogrijevnim drvetom i peletom) i potrebe za ugljem se u potpunosti zadovoljavaju iz sopstvenih resursa.

Grafik 30.
Struktura potrošnje energije u Crnoj Gori u 2021. godini

- Biomasa
- Električna energija
- Naftni derivati
- Ugalj

¹³⁶

Vlada Crne Gore, Energetski bilans Crne Gore za 2019. godinu.

¹³⁷

Vlada Crne Gore, Energetski bilans Crne Gore za 2023. godinu.

Posmatranjem strukture potrošnje energije u Crnoj Gori u 2021. godini se može steći pogrešna slika o niskoj zavisnosti od uglja kao energenta. Ovo je posljedica činjenice da se u energetske bilansima Crne Gore od 2019. godine uglj koristi za proizvodnju električne energije u termoelektrani „Pljevlja“ ne uključuje u potrošnju. Radi potpune slike, Rudnik uglja „Pljevlja“ je za potrebe termoelektrane u 2021. godini isporučio 1.360.522 tone uglja.

S obzirom na značaj električne energije kao energenta i činjenicu da elektroenergetika u Crnoj Gori predstavlja praktično jedinu granu energetike sa mogućnošću izvoza, u nastavku je posebna pažnja posvećena pregledu stanja elektroenergetskog sektora.

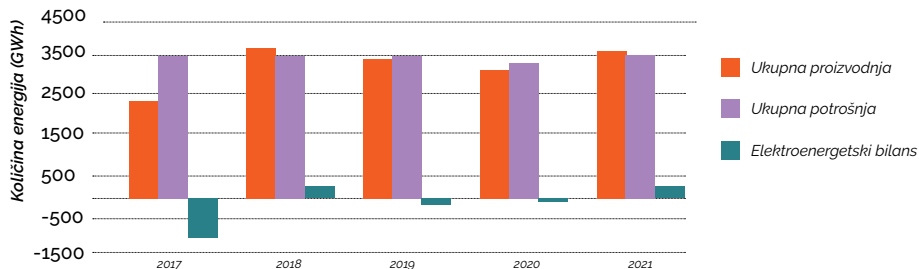
Proizvodnja električne energije

Prema energetske bilansu za 2022. godinu,¹³⁸ u pokrivanju potreba potrošača za električnom energijom u Crnoj Gori učestvuju elektrane čija ukupna instalisana snaga iznosi 1.049,71 MW. U proizvodnom miksu hidroelektrane učestvuju sa 704,14 MW (67,08%), termoelektrana Pljevlja sa 225 MW (21,43%), vjetroelektrane sa 118 MW (11,24%), a solarne elektrane sa 2,57 MW (0,24%). Usljed dominacije hidroelektrana u proizvodnom miksu, mogućnost proizvodnje u velikoj mjeri zavisi od hidrologije. Na **grafiku 31** uočava se da je u prethodnih pet godina, ukupna proizvodnja električne energije varirala između 2.349 i 3.744 GWh. Kao posljedica, Crna Gora je 2017. godine ostvarila deficit proizvodnje od 1.121 GWh, dok je 2018. godine ostvarila suficit od 274 GWh.

¹³⁸

Vlada Crne Gore, Energetski bilans Crne Gore za 2022. godinu.

Grafik 31. Elektroenergetski bilans Crne Gore za period od 2017. do 2021. godine

U hidrološki nepovoljnim godinama, kakva je bila 2017. godina, deficit proizvodnje je iznosio više od 30% bruto potreba za električnom energijom. Kako su u 2022. godini zabilježene rekordne cijene na evropskim berzama električne energije, finansijske reperkusije nabavke električne energije iz uvoza su neuporedivo veće nego ranije. Iz tog razloga, neophodno je intenzivirati aktivnosti na izgradnji novih proizvodnih kapaciteta kako bi se minimizovala zavisnost od uvoza i obezbijedila sigurnost snabdijevanja.

Iako se za snabdijevanje potrošača Crna Gora u velikoj mjeri oslanja na termoelektoranu Pljevlja, nakon puštanja u rad vjetroelektrane Krново, u Crnoj Gori je 2018. godine ostvaren udio obnovljivih izvora energije u finalnoj potrošnji od 38,8%.¹³⁹ Ovim je prevaziđena ciljna vrijednost od 33% iz Nacionalnog akcionog plana korišćenja energije iz obnovljivih izvora.¹⁴⁰

Aktuelan problem u elektroenergetskom sektoru Crne Gore predstavlja problem termoelektrane Pljevlja. Naime, u skladu sa podacima dobijenim od strane Evropske mreže operatora prenosnih sistema električne energije (ENTSO-E), termoelektrana Pljevlja je prekoračila utvrđeni broj sati rada u smislu poštovanja Direktive o velikim ložištima, zbog čega je

¹³⁹ Regulatorna agencija za energetiku i regulisane komunalne djelatnosti, "Izveštaj o stanju energetskog sektora Crne Gore za 2021. godinu".

¹⁴⁰ "Nacionalni akcioni plan korišćenja energije iz obnovljivih izvora do 2020. godine."

Energetska zajednica pokrenula postupak protiv Crne Gore.¹⁴¹ Uprkos tome, termoelektrana Pljevlja je nastavila sa radom uz eksplicitnu saglasnost Vlade Crne Gore, a u 2024. godini je planirana ekološka rekonstrukcija termoelektrane.

Elektroprivreda Crne Gore trenutno sprovodi aktivnosti na realizaciji vjetroelektrane Gvozd instalisane snage 54,6 MW, čije je stavljanje u pogon predviđeno za drugu polovinu 2024. godine. Takođe, za drugu polovinu 2024. godine je predviđeno stavljanje u pogon 50 od planiranih 250 MW instalisane snage solarne elektrane Briska Gora, a trenutno se sprovode aktivnosti izmjene i dopune prostorno-planske dokumentacije.

Uz vjetroelektranu Gvozd i solarnu elektranu Briska Gora, Elektroprivreda Crne Gore je trenutno u procesu izrade tehničke dokumentacije za hidroelektranu Komarnica, čije se stavljanje u pogon očekuje do 2028. godine.¹⁴² Izgradnja hidroelektrane Komarnica predstavlja povoljan scenario iskorišćenja potencijala velikih riječnih tokova identifikovan Strategijom razvoja energetike do 2030. godine.¹⁴³ Strategijom razvoja energetike je takođe predviđeno iskorišćavanje hidropotencijala rijeke Morače. Nažalost, izgradnja hidroelektrana na Morači je naišla na snažan otpor javnosti zbog ugrožavanja biodiverziteta, Manastira Morača i klizišta Đurđevina. Nakon neuspješnog tendera iz 2011. godine, nijesu sprovedene konkretne aktivnosti na realizaciji ovog projekta, pa je izgradnja hidroelektrana na Morači izuzetno neizvjesna.

Elektroprivreda Crne Gore je u decembru 2022. godine potpisala ugovor sa švajcarskom konsultantskom kućom za sprovođenje studije izvodljivosti za tri gasne elektrane ukupne instalisane snage 400 MW.¹⁴⁴ Realizacija ovih projekata će u najvećoj mjeri zavisiti od mogućnosti ekonomičnog

¹⁴¹ Vlada Crne Gore, "Informacija o pokretanju postupka protiv Crne Gore od strane Sekretarijata Energetske zajednice".

¹⁴² Ugovor o koncesiji za korišćenje prirodnih bogatstava, radi izgradnje, održavanja i korišćenja energetskog objekta hidroelektrane Komarnica radi proizvodnje električne energije.

¹⁴³ "Strategija razvoja energetike Crne Gore do 2030. godine - Bijela knjiga," 2014.

¹⁴⁴ EPCG sa Švajcercima razvija gasne elektrane u kombinaciji s obnovljivim izvorima.

iskorišćenja sopstvenih rezervi gasa i sudbine izgradnje Jonsko-jadranskog gasovoda.

Pored većih proizvodnih kapaciteta, EPCG u 2023. godini planira staviti u pogon solarne elektrane Brana Slano i Brana Vrtac ukupne snage 3,7 MW, a u drugoj polovini 2024. godine se očekuje stavljanje u pogon male hidroelektrane Otilovići instalisane snage 3,1 MW. Pored toga, u toku je realizacija projekata Solari 3000+ i 500+, odnosno 5000+, koji će značajno povećati instalisanu snagu distribuiranih izvora energije u Crnoj Gori.¹⁴⁵

Pored planiranih elektrana u vlasništvu Elektroprivrede Crne Gore, na lokalitetu Brajići se očekuje gradnja vjetroelektrane instalisane snage 100,8 MW od strane crnogorsko-njemačkog konzorcijuma, a trenutno se sprovode aktivnosti dopune prostorno-planske dokumentacije.¹⁴⁶

Zbog obustave procesa primarne proizvodnje u „Kombinatu aluminijuma“ Podgorica, u 2022. godini se očekuje smanjenje potreba direktnih potrošača za električnom energijom za 82%, što će uticati i na ukupnu potrošnju električne energije u Crnoj Gori. U uslovima niže potrošnje, ukoliko izgradnja novih proizvodnih objekata bude tekla planiranom dinamikom, nakon 2025. godine se očekuje zatvaranje elektroenergetskih bilansa u uslovima prosječne hidrologije, čime bi Crna Gora postala izvoznik električne energije. Poređenja radi, energetsom politikom Crne Gore do 2030. godine je status izvoznika električne energije planiran za 2020. godinu.

¹⁴⁵

Vlada Crne Gore, Dugoročni energetski bilans Crne Gore za period od 2023. do 2025. godine.

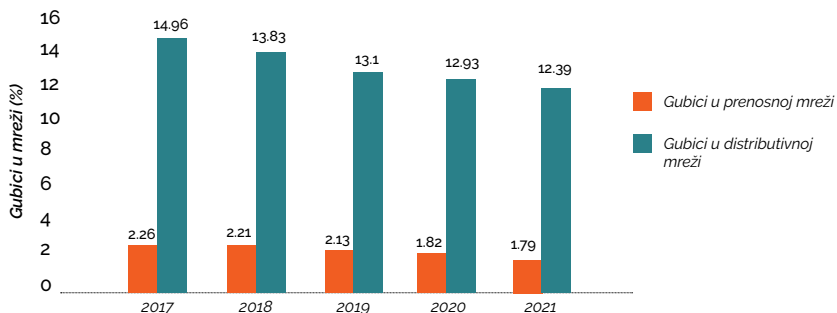
¹⁴⁶

Regulatorna agencija za energetiku i regulisane komunalne djelatnosti, Izvještaj o stanju energetskog sektora Crne Gore za 2021. godinu.

Prenos i distribucija električne energije

Iako se zatvaranje elektroenergetskih bilansa nakon 2025. godine čini izvjesnim, izgradnju novih proizvodnih kapaciteta mora ispratiti revitalizacija postojeće i izgradnja nove mrežne infrastrukture. CGES i CEDIS, kao energetske subjekti odgovorni za upravljanje, održavanje i razvoj prenosnog, odnosno distributivnog sistema električne energije, kontinuirano sprovode aktivnosti na modernizaciji mrežne infrastrukture. Rezultat ovih aktivnosti se manifestuje smanjenjem broja i trajanja prekida napajanja i smanjenjem količine neisporučene električne energije. Takođe, kao što pokazuje **grafik 32**, udio gubitaka u ukupnoj preuzetoj energiji se kontinuirano smanjuje.

Grafik 32. Gubici energije u prenosnoj i distributivnoj mreži u periodu od 2017. do 2021. g.

Prenosni sistem Crne Gore čini ukupno 1627,8 km nadzemnih i kablovskih vodova i 25 transformatorskih stanica na tri naponska nivoa: 400 kV, 220 kV i 110 kV. U posljednjih pet godina, CGES je realizovao veliki broj projekata od velikog značaja po tehno-ekonomske performanse prenosnog sistema. Prije svega, izgradnjom TS 400/110/35 kV Lastva je omogućeno povezivanje prenosnih sistema Crne Gore i Italije putem podmorskog HDVC kabla. Nakon puštanja u rad podmorskog kabla, Crna Gora je postala jedno od najznačajnijih energetske čvorišta jugoistočne Evrope, a tome u prilog ide činjenica da je nakon puštanja u rad podmorskog kabla

2019. godine udvostručen tranzit električne energije preko prenosnog sistema Crne Gore. Puštanje u rad podmorskog kabla je rezultiralo značajnim povećanjem prenosnih kapaciteta, pa je prihod CGES – a od alokacija prekograničnih kapaciteta uvećan šest puta.

Takođe, započeta je izgradnja 400 kV dalekovoda Lastva – Pljevlja kao dijela transbalkanskog koridora, koji ima za cilj povećanje sigurnosti snabdijevanja i potpuno povezivanje tržišta električne energije Italije i jugoistočne Evrope. Izgradnja ovog dalekovoda je trenutno zaustavljena zbog imovinsko-pravnih problema na dionici Čevo – Pljevlja i postoji potreba za intenziviranjem aktivnosti, jer je izgradnja ovog dalekovoda preduslov za puštanje u pogon drugog pola podmorskog kabla. Uskoro se očekuje i početak izgradnje 400 kV dalekovoda Pljevlja – Bajina Bašta, koji takođe predstavlja dio transbalkanskog koridora. Pored ovih, očekuje se i početak izgradnje dalekovoda Vilusi – Herceg Novi, Virpazar – Ulcinj i Lastva – Kotor, koji su prepoznati kao rješenje problema napajanja primorskih gradova Strategijom razvoja energetike do 2030. godine i Planom razvoja prenosnog sistema do 2032. godine.¹⁴⁷

Za razliku od prenosnog sistema kojim se prenos električne energije vrši na velikim rastojanjima, distributivni sistem ima ulogu distribucije električne energije unutar potrošačkih područja. Distributivni sistem čine nadzemni i kablovski vodovi ukupne dužine 19.997,63 km i 4.748 transformatorskih stanica na tri naponska nivoa: 35 kV, 10 kV i 0,4 kV. U posljednjih pet godina, CEDIS je realizovao veliki broj projekata revitalizacije postojeće srednjenaponske i niskonaponske mreže u cilju povećanja pouzdanosti napajanja električnom energijom. Uz to, izgrađen je, ali i otkupljen, veliki broj novih distributivnih kapaciteta. Takođe, velike investicije su realizovane na polju savremenih sistema mjerenja, tako da je zaključno sa krajem 2021. godine 80,16% potrošača uvedeno u AMR sistem daljinskog očitavanja i upravljanja potrošnjom. Ovim je napravljen veliki korak ka sma-

¹⁴⁷

Plan razvoja prenosnog sistema Crne Gore za period od 2023. do 2032. godine.

njenju komercijalnih gubitaka usljed nelegalnog preuzimanja električne energije. Strategijom razvoja energetike do 2030. godine je predviđeno smanjenje ukupnih gubitaka u distributivnoj mreži do nivoa ispod 10%. Slične investicione aktivnosti se očekuju i u budućnosti, a investicija koja će značajno doprinijeti kvalitetu upravljanja i monitoringa distributivne mreže je realizacija SCADA i ADMS sistema.

Tržište električne energije

Kao što je ranije naglašeno, jedan od tri ključna prioriteta energetske politike Crne Gore do 2030. godine je razvoj konkurentnog tržišta električne energije. Berza električne energije u Crnoj Gori (BELEN) je osnovana sredinom 2017. godine. CGES i CEDIS su tokom 2021. godine električnu energiju za pokrivanje gubitaka nabavljali putem crnogorske berze, ali tzv. tržište „*dan-unaprijed*“, još uvijek nije funkcionalno.

Tokom 2020. i 2021. godine su otklonjene zakonske prepreke za uspostavljanje tržišta „*dan-unaprijed*“, čime je napravljen pomak ka zatvaranju Poglavlja 15 pregovora o pristupanju Evropskoj Uniji.¹⁴⁸ Takođe, Krajem 2021. godine je potpisan Ugovor o uspostavljanju tržišta „*dan-unaprijed*“ između BELEN – a, evropske berze električne energije EPEX SPOT i slovenačke berze električne energije BSP SouthPool, a početak rada tržišta „*dan-unaprijed*“ se očekuje u prvoj polovini 2023. godine.¹⁴⁹

¹⁴⁸

Izveštaj Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2021. godinu.

¹⁴⁹

BELEN kreće u proces uspostavljanja dan-unaprijed tržišta električne energije u Crnoj Gori.

Zaključni nalazi •

U konačnom, kada je u pitanje funkcionalno snabdijevanje energijom u Crnoj Gori, može se zaključiti sljedeće.

- Crna Gora se za snabdijevanje krajnjih potrošača energijom u velikoj mjeri oslanja na uvoz.
- Visoka zavisnost od uvoza je, prije svega, posljedica visokog udjela naftnih derivata u ukupnoj potrošnji. Uz to, visokoj zavisnosti od uvoza doprinosi i struktura proizvodnje električne energije u kojoj dominiraju hidroelektrane.
- Iako se u Crnoj Gori u narednih nekoliko godina očekuje zatvaranje elektroenergetskih bilansa, dostizanje ciljeva Evropske Unije o nultoj neto emisiji gasova staklene bašte do 2050. godine će podrazumijevati trajno gašenje termoelektrane Pljevlja. Kako učešće termoelektrane Pljevlja u ukupnoj proizvodnji električne energije iznosi i do 50%, jasno je da njenom gašenju mora prethoditi izgradnja novih proizvodnih kapaciteta sa značajnom mogućnošću proizvodnje.
- Kako energetska sektor ne bi predstavljao ograničavajući faktor društveno-ekonomskog razvoja, povećanje sigurnosti snabdijevanja svim energentima predstavlja ključni razvojni prioritet Crne Gore.
- Razvoju energetska sektora je neophodno pristupiti strateški kako bi se osigurala sigurna „zelena tranzicija“ na obnovljive izvore energije, uz istovremeno povećanje energetske efikasnosti i liberalizaciju tržišta energenata.

Izvori:

1. "Energetska politika Crne Gore do 2030. godine." [Online]. Available: <https://www.gov.me/dokumenta/a720f4d0-c652-44e9-aeb9-811ea296be3a>
2. Vlada Crne Gore, "Energetski bilans Crne Gore za 2019. godinu." [Online]. Available: <https://www.gov.me/dokumenta/74337b06-404e-407f-a834-510270b8e125>
3. Vlada Crne Gore, "Energetski bilans Crne Gore za 2020. godinu." [Online]. Available: <https://www.gov.me/dokumenta/e82c924c-7591-4178-9733-08854e05cfd3>
4. Vlada Crne Gore, "Energetski bilans Crne Gore za 2021. godinu", [Online]. Available: <https://www.gov.me/dokumenta/7c8b-0d6a-0c87-419f-91e4-5daf4698bcc2>
5. Vlada Crne Gore, "Energetski bilans Crne Gore za 2022. godinu", [Online]. Available: <https://www.gov.me/dokumenta/5fe82480-023b-431a-b8fb-57d67098aada>
6. Vlada Crne Gore, "Energetski bilans Crne Gore za 2023. godinu", [Online]. Available: <https://www.gov.me/dokumenta/23d35d-cd-df89-4f75-bdea-10322be25d7a>
7. Regulatorna agencija za energetiku i regulisane komunalne djelatnosti, "Izvještaj o stanju energetskog sektora Crne Gore za 2021. godinu", [Online]. Available: <https://regagen.co.me/o-nama/planovi-i-izvjestaji/izvjestaj-o-stanju-energetskog-sektora-crne-gore-za-2021-godinu/>
8. "Nacionalni akcioni plan korišćenja energije iz obnovljivih izvora do 2020. godine," 2014. [Online]. Available: <https://www.gov.me/en/document-s/6d8db09e-a2b1-4e4a-bf98-42c39a0b3299>

9. Vlada Crne Gore, "Informacija o pokretanju postupka protiv Crne Gore od strane Sekretarijata Energetske zajednice", [Online]. Available: <https://www.gov.me/dokumenta/d9e85b40-7b0c-4625-9ba4-5a860fa3b737>
10. Vlada Crne Gore, "Dugoročni energetske bilans Crne Gore za period od 2023. do 2025. godine", [Online]. Available: <https://www.gov.me/en/documents/71d7431a-b8d2-4462-90fe-c844a16918c6>
11. "Ugovor o koncesiji za korišćenje prirodnih bogatstava, radi izgradnje, održavanja i korišćenja energetske objekta hidroelektrane Komarnica radi proizvodnje električne energije." [Online]. Available: <https://www.gov.me/dokumenta/cfe631bc-f918-4da4-aed2-1ac0e3adb0c6>
12. "Strategija razvoja energetike Crne Gore do 2030. godine - Bijela knjiga," 2014. [Online]. Available: <https://www.gov.me/dokumenta/eac811f8-4b13-46ce-97c4-412b8d1ebb8a>
13. "EPCG sa Švajcercima razvija gasne elektrane u kombinaciji s obnovljivim izvorima" <https://balkangreenenergynews.com/rs/epcg-sa-svajcercima-razvija-gasne-elektrane-u-kombinaciji-s-obnovljivim-izvorima/>
14. "Plan razvoja prenosnog sistema Crne Gore za period od 2023. do 2032. godine", [Online]. Available: <https://regagen.co.me/aktuelno/javni-poziv-nacrt-plana-razvoja-prenosnog-sistema-elektricne-energije-za-period-2023-2032-godine/>
15. "Izveštaj Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2021. godinu." [Online]. Available: <https://www.gov.me/dokumenta/0aef2dec-5785-497d-8dba-527932ac124c>
16. "BELEN kreće u proces uspostavljanja dan-unaprijed tržišta električne energije u Crnoj Gori" <https://belen-spot.me/belen-krece-u-proces-uspostavljanja-dan-unaprijed-trzista-elektricne-energije-u-crnoj-gori/>

LJUDSKI FAKTOR KAO SOCIJALNI KAPITAL

11

Socijalni kapital, u najširem smislu tog pojma, podrazumijeva znanja, sposobnosti, kompetencije i ostale atribute pojedinaca koji omogućavaju stvaranje ličnog, društvenog i ekonomskog blagostanja.¹⁵⁰ Neumitna je spoznaja da je ključni doprinos *globalizaciji*, kao procesu svjetske ekonomske međuzavisnosti, dala tehnologija. Ipak, i dalje visokokvalitetni ljudski kapital dobija na važnosti u državama gdje je prevladala spoznaja o prihvatanju koncepta ekonomije zasnovane na znanju (nove ekonomije). Spomenuti faktor je direktno u funkciji sticanja i očuvanja stečenih konkurentskih pozicija, pri čemu se na samom vrhu svjetske ljestvice konkurentnosti nalaze najrazvijenije industrijske zemlje.

U današnjem biznis ambijentu, ili svijetu uopšte, postoji saglasnost oko toga da obrazovanje i vještine predstavljaju temeljne komponente efektuiranja ljudskog kapitala. U tom smislu je široko rasprostranjeno uvjerenje kako društva sa visokim stepenom razvoja i aktiviranja socijalnog kapitala bolje koriste razvojne šanse od društava sa njegovim deficitom.¹⁵¹ Socijalni kapital je sve važniji za produktivnost i konkurentnost organizacija kao i produktivnost i konkurentnost nacionalne ekonomije. Tako, Dž. Guortni, kao četiri ključna izvora rasta navodi sljedeće; a) poboljšanje stručnosti radne snage; b) akumulaciju kapitala; c) tehnološki progres i d) bolju ekonomsku organizaciju.¹⁵² Fukujama definiše socijalni kapital kao neformalnu normu koja „omogućava kooperaciju dva ili više aktera“, smatrajući da se proces „socijalne kapitalizacije“, tj. gomilanja zaliha socijalnog kapitala, širi poput koncentričnih krugova, na liniji mikro-mezo-ma-

¹⁵⁰ OECD, *The Well-being of Nations - The Role of Human and Social Capital*, Centre for Educational Research and Innovation, 2001.

¹⁵¹ Mitrović V, *Upravljanje socijalnim kapitalom - koncept za kreiranje konkurentne prednosti*, Ekonomija teorija i praksa, 2019.

¹⁵² Vidi: Guortni Dž. i dr. str.18.

kro društvenosti, od porodice i firme, preko kulturne, lokalne ili sličnih tzv „mezo“ zajednica, do „makro“ nivoa države.¹⁵³

Podimo od toga da obrazovanje, u najširem smislu tog pojma, predstavlja osnovu humanog razvoja.¹⁵⁴ Tradicionalni pokazatelji koje koristi OECD za mjerenje dometa ljudskog kapitala jesu trajanje školovanja i nivo kvalifikacija, ali je opšte prepoznato da su ove mjere nedovoljne da odraze ukupan kapacitet ljudskog faktora kao kapitala, budući da pojedinac može sticati znanje i vještine raznim, često i neformalnim, putevima. Otu da, brojne studije su potvrdile da ulaganja u važne komponente ljudskog kapitala kao što su formalno obrazovanje i obuka, pozitivno doprinose rastu (razvijenih) zemalja.¹⁵⁵

Institucionalni okvir

Socijalni kapital, kao potencijalno najmanje iskorišten razvojni resurs Crne Gore, može se pozicionirati na bazi više sistemskih (razvojnih) dokumenata koji čine polazni institucionalni okvir. Ukratko navodimo neke od njih: Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine (NSOR 2030);

- Strategija za ostvarivanje prava djeteta 2019–2023.godine;
- Strategija inkluzivnog obrazovanja 2019–2025.godine;
- Strategija ranog i predškolskog vaspitanja i obrazovanja u Crnoj Gori 2021–2025. godine, sa Akcionim planom;
- Strategija obrazovanja nastavnika u Crnoj Gori 2017–2024.godine;
- Strategija pametne specijalizacije 2019–2024. godine;
- Strategija digitalne transformacije Crne Gore 2022–2026. godine;
- Nacionalna strategija zapošljavanja do 2025. godine;

¹⁵³ Ignjatović, S. *Fukujamino shvatanje socijalnog kapitala*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2007.

¹⁵⁴ Fukuyama, F. *Social Capital and Development: The Coming Agenda*, The SAIS Review, 2002.

¹⁵⁵ Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2013, Kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Crnoj Gori, Podgorica.

- Strategija za cjeloživotno preduzetničko učenje 2020-2024. godine;
- Strategija razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori 2018-2022.g;
- Program ekonomskih reformi za Crnu Goru 2022-2024. godine;
- Program za privlačenje digitalnih nomada u Crnoj Gori do 2025. godine;
- Kolaborativni program za inovacije 2019-2024. godine;
- Program za razvoj i podršku talentovanim učenicima 2020-2022. godine;
- Program za realizaciju preporuka za unapređenje obrazovne politike 2019-2021. godine, na osnovu rezultata studije PISA 2015;
- Program usvajanja principa „Otvorena nauka“ 2020-2022. godine;
- Program za inovacije 2021 - 2024. godine.

Demografski aspekt

Tokom posljednje dvije decenije, ukupan broj stanovnika u Crnoj Gori rastao je veoma skromno, sa 603.152 u 2000. godini, do procijenjenih 617.683 stanovnika u 2022. godini, gdje 312.509 čine žene, dok su 305.174 muškarci. Iako je ukupan broj stanovnika ostao prilično stabilan, sastav stanovništva je takav da populaciju čini relativno starom. Podjela po strosnim grupama je prikazana u **tabeli 28**.

Tabela 28. Stanovništvo u Crnoj Gori prema polu i starosnoj grupi

1. januar 2022	Muško	Žensko	Ukupno	Struktura u %
Starosna grupa	305.174	312.509	617.683	100.000
0-4	18.688	17.274	35.962	5.822
5-9	19.006	17.625	36.631	5.930
10-14	19.945	18.265	38.210	6.186
15-19	19.798	18.144	37.942	6.143
20-24	19.877	18.598	38.475	6.229
25-29	20.472	19.122	39.594	6.410

1. januar 2022	Muško	Žensko	Ukupno	Struktura u %
Starosna grupa				
30-34	21.216	20.191	41.407	6.704
35-39	23.385	22.386	45.771	7.410
40-44	21.678	21.886	43.564	7.053
45-49	19.974	21.193	41.167	6.665
50-54	19.237	20.011	39.248	6.354
55-59	19.802	20.798	40.600	6.573
60-64	19.343	20.921	40.264	6.519
65-69	17.276	19.505	36.781	5.955
70-74	12.107	15.704	27.811	4.502
75-79	5.580	8.787	14.367	2.326
80-84	4.623	7.305	11.928	1.931
85 i više	3.167	4.794	7.961	1.289

Izvor: Monstat

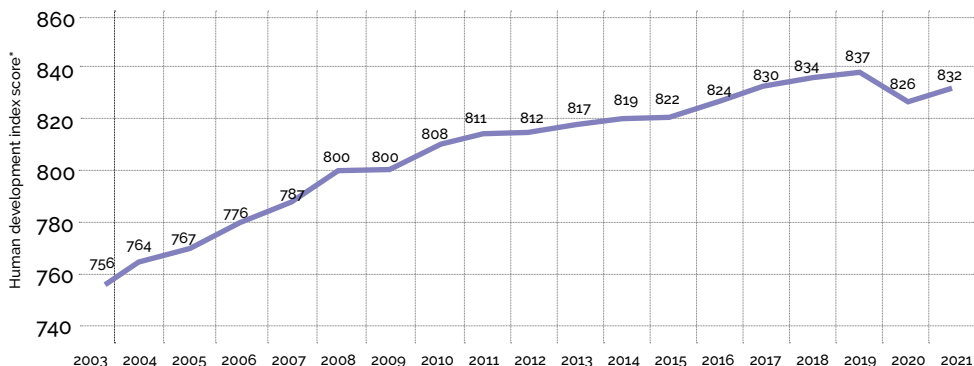
Ispoljeni trend u pogledu humanog razvoja bio je pozitivan od obnavljanja nezavisnosti države od 2006. do 2019. godine. Međutim, još uvijek postoji velika ranjiva grupa s visokim rizikom od toga da se nađe ispod linije siromaštva. Tokom 2020. godine, pandemija kovida-19 povećala je rizike u vezi s povećanjem siromaštva i prouzrokovala negativan trend promjena u razvoju.

Bazični indikatori razvoja

Indeks humanog razvoja (*Human Development Index- HDI*) mjeri prosjek dugoročnog napretka u tri osnovne dimenzije razvoja društva: dugovječnost, obrazovanje i prihod po glavi stanovnika. Prema tom parametru, zemlje su rangirane u nekoliko kategorija - od onih sa niskim do onih sa veoma visokim ljudskim razvojem. Sa vrijednošću ovog indeksa od 0.832, Crna Gora se već šestu godinu zaredom nalazi u kategoriji zemalja sa ve-

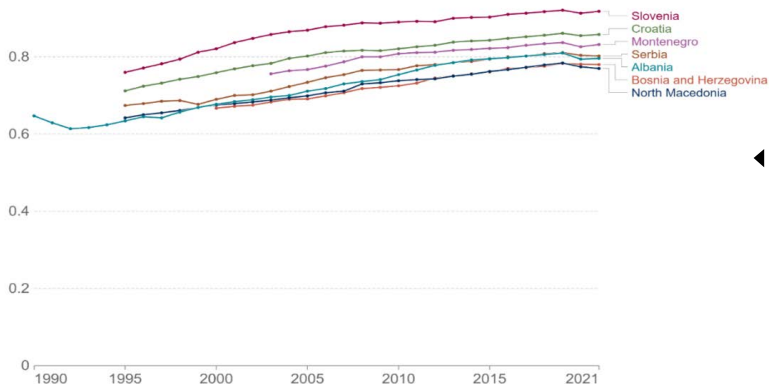
oma visokim razvojem po mjeri čovjeka i zauzima 49. poziciju od ukupno 191, što je prikazano na **grafiku 33**.

Grafik 33. Indeks humanog razvoja Crne Gore od 2003. do 2021. godine

Izvor: <https://www.statista.com/statistics/881801/human-development-index-of-montenegro/>

Od država u okruženju, najbolje je plasirana Slovenija, koja je na 23. mjestu, dok su među veoma visoko razvijenim zemljama po tom mjerilu i Hrvatska (40), Crna Gora (49), Srbija (63). U kategoriji niže, među visoko razvijenim zemljama su Albanija (67), Bosna i Hercegovina (74) i Sjeverna Makedonija (78), što je prikazano na **grafiku 34**.

Izvor: <https://ourworldindata.org/human-development-index>

Prema najnovijem Izvještaju o ljudskom razvoju, očekivani životni vijek u Crnoj Gori je 76,3 , što je za 2,3 godine više u odnosu na 2003. godinu.¹⁵⁶ Građani Crne Gore se u prosjeku školuju 12,2 godina ili 1,7 godina više nego 2003. godine, dok je u odnosu na tu godinu bruto nacionalni dohodak po glavi stanovnika (*Gross national income - GNI per capita*) paritet kupovne moći izražen u američkim dolarima u 2021. porastao za oko 52,1% i iznosi 20,839. *Gender Development Index - GDI*, predstavlja odnos između ženskog i muškog indeksa ljudskog razvoja, i mjeri rodne razlike u tri osnovne dimenzije ljudskog razvoja. Vrijednost ženskog HDI za 2021. godinu za Crnu Goru je 0.823 u odnosu na 0.840, kolika je vrijednost HDI za muškarce. Ovo rezultira vrijednošću GDI od 0.981, što Crnu Goru svrstava u prvu grupu, odnosno zemlje sa visokim razvojem. Što se tiče vrijednosti (Gender Inequality Indeksa – GII) , koji mjeri rodne nejednakosti u tri dimenzije (reproduktivno zdravlje, osnaživanje i učešće na tržištu rada), Crna Gora se nalazi na 32. mjestu od ukupno 170 zemalja u 2021. godini. Ipak, i dalje svega 24,7% poslaničkih mjesta pripada ženama, dok 92,3% odraslih žena ima minimalno završenu srednju školu u odnosu na 99,2% muškaraca. Stopa porođaja adolescentkinja je 10,4 porođaja na 1.000 žena starosti 15-19 godina. Učešće žena na tržištu rada je 47,8% dok za muškarce iznosi 62%.¹⁵⁷

Na neophodnost daljeg unapređenja sistema obrazovanja i njegovog usklađivanja sa potrebama tržišta rada, ukazuju brojni indikatori, poput rezultata (*Programme for International Student Assessment - PISA*) testiranja. Navedeni rezultati za 2015. i 2018. godinu ukazuju da petnaestogodišnji učenik iz Crne Gore, u opštem znanju zaostaje za svojim vršnjacima u OECD zemljama. Zatvaranje škola u toku pandemije i poremećaji u nastavi predstavljaju rizik produbljivanja krize učenja. Prema UNICEF-u su "ekonomski rast i ljudski kapital neraskidivo povezani, te je potrebno više napora za ulaganja u obrazovanje". Slične su i analize Svjetske banke koje ukazuju da mjereno Indeksom ljudskog kapitala, djeca u Crnoj Gori zao-

¹⁵⁶

Human development report 2021/2022.

¹⁵⁷

[Fhttps://www.portalanalitika.me/](https://www.portalanalitika.me/)

staju za svojim vršnjacima u zemljama sa najvećim ljudskim kapitalom. To dalje ukazuje da je "buduća produktivnost rada u riziku" u Crnoj Gori. Iako je Crna Gora napredovala u posljednjem Izvještaju Svjetske banke o ljudskom kapitalu (objavljenom 2020. godine), dijete rođeno u Crnoj Gori danas, biće na nivou od 63% svoje produktivnosti kada odraste u odnosu na produktivnost koju bi kao odrasla osoba moglo dostići, kada bi tokom odrastanja uživalo kompletno obrazovanje i punu zdravstvenu zaštitu.¹⁵⁸ Dakle, obrazovni sistem Crne Gore treba da obezbijedi jačanje vještina djece i mladih, koje su relevantne za trenutne i buduće potrebe privrede, odnosno njihovo zaposlenje po odrastanju u inovativnim i produktivnim preduzećima širom svijeta.

Konkretnije, prepreke za veću inkluzivnost obrazovanja i vještina su: nedovoljna uključenost djece u predškolsko obrazovanje; nedovoljan kvalitet osnovnog obrazovanja da odgovori potrebama međunarodnog tržišta rada; neophodnost unapređenja kvaliteta stručnog obrazovanja i tranzicije sa srednjeg ka univerzitetskom obrazovanju itd. Dodatno, postoji nužnost usklađivanja nastavnih programa, zatim jačanja uloge digitalnog obrazovanja kao karakteristike savremenog obrazovanja, obezbijedenost kompjuterske opreme za učenike, što su sve pitanja čijim rješavanjem se doprinosi eliminsanju prepreka povećanju konkurentnosti ekonomije na dugi rok.¹⁵⁹ Mladi, kao posebno osjetljiva grupa nezaposlenih lica, naročito su izloženi negativnim posljedicama pandemije Covid 19 po tržište rada. Stopa zaposlenosti za mlade od 15 do 24 godine se smanjila sa 27,3 % (2019) na 19,8 % (2020). Stopa mladih koji nisu zaposleni, na školovanju ili usavršavanju u starosnoj grupi 15-24 je iznosila 21,1 %, dok je za populaciju 15-29 bila 26,6 % u 2020. godini, što je skoro duplo više od prosjeka EU (13,7 %). Značajan udio mladih je i u neformalnoj ekonomiji ili u nestandardnim oblicima zaposlenja gdje nemaju pristup socijalnoj zaštiti. Budući da je nezaposlenost odraslog stanovništva (radne snage starosti 15-74) u Crnoj Gori 17,9 % i da je država suočena sa izazovom dugoročne neza-

¹⁵⁸

Human development report 2021/2022.

¹⁵⁹

Program ekonomskih reformi za Crnu Goru, Vlada Crne Gore; 2022-2024.

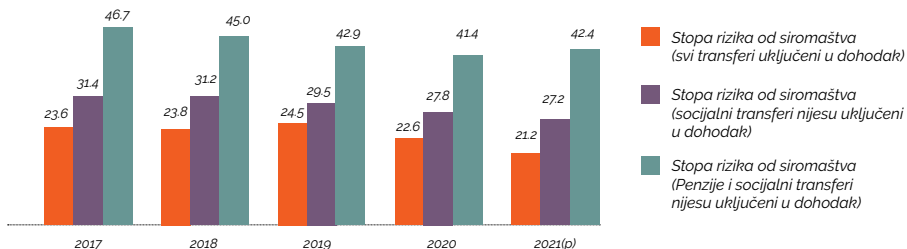
poslenosti, potrebno je unaprijediti znanja i kompetencije nezaposlenih odraslih osoba koja su neophodna tržištu rada. To će uticati na smanjenje strukturne nezaposlenosti odnosno povećanje zapošljavanja, koje je Evropska komisija prepoznala kao ključne izazove crnogorske ekonomije.

Uslovi života stanovništva

Iskustva pokazuju da postoji velika razlika u pogledu prosječnog dohotka po glavi stanovnika najbogatijih i najsiromašnijih slojeva stanovništva, sa tendencijom da se ista povećava. Tako, npr. najbogatijih 20% stanovništva Crne Gore zarađuje oko 39,9% ukupnog dohotka, dok najsiromašnijih 20% zarađuje 5,9%. GINI indeks koji mjeri nejednakost u pristupu resursima, uslugama i mogućnostima popravio se sa 36,5% u 2015. godini na 34,1% u 2019. godini, ali Crna Gora se i dalje suočava s većim nejednakostima u odnosu na prosjek za EU-27, koji iznosi 30,2%. Takođe, susjedne zemlje, poput Srbije (33,3%) i Hrvatske (29,2%), pokazuju niži stepen nejednakosti.¹⁶⁰

Na osnovu ankete o dohotku i uslovima života (*European Union Statistics on Income and Living Conditions - EU-SILC*), stopa rizika od siromaštva u 2021. godini iznosila je 21,2%, što pokazuje procenat lica čiji je ekvivalentni raspoloživi dohodak ispod praga rizika od siromaštva, što je prikazano na **grafiku 35**.

Grafik 35. Stopa rizika od siromaštva u Crnoj Gori

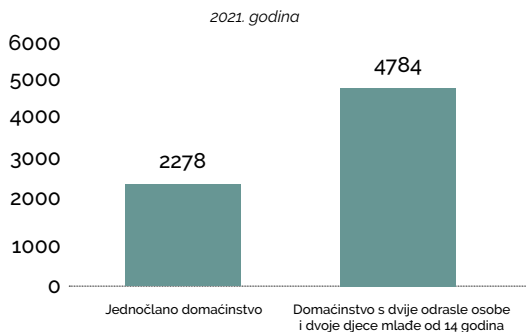

¹⁶⁰

Analiza sektora obrazovanja 2015–2020. UNICEF Crna Gora i Ministarstvo prosvjete Crne Gore, 2022.

Podaci iz prethodnog istraživanja pokazuju da je rizik od dječjeg siromaštva u velikoj mjeri povezan s nivoom obrazovanja roditelja. Tako, oko 84,5% djece čiji su roditelji završili osnovno obrazovanje ili niže bilo je u riziku od siromaštva, dok je to bio slučaj sa samo 12,4% djece čiji su roditelji završili visoko obrazovanje. Stopa rizika od siromaštva ili socijalne isključenosti (*At risk of poverty or social exclusion - AROPE*), kao procenat osoba koje se nalaze u riziku od siromaštva i/ili su izrazito materijalno i socijalno deprivirani i/ili žive u domaćinstvima sa veoma niskim intezitetom rada, u 2021. godini iznosila je 38,9%. Stopa izrazite materijalne i socijalne deprivacije, u 2021. godini iznosila je 24,0% i pokazuje procenat lica koja žive u domaćinstvima koja ne mogu da priušte najmanje sedam od trinaest stavki materijalne deprivacije. Prag rizika od siromaštva, postavljen na 60% od srednje vrijednosti (medijane) nacionalnog ekvivalentnog raspoloživog dohotka, u 2021. godini na godišnjem nivou iznosio je 2 278 eura za jednočlano domaćinstvo¹⁶¹, dok je za domaćinstvo sa dvije odrasle osobe i dvoje djece mlađe od 14 godina iznosio 4 784 eura, što je prikazano na **grafiku 36**.

Grafik 36. Prag rizika od siromaštva na godišnjem nivou (u eurima)

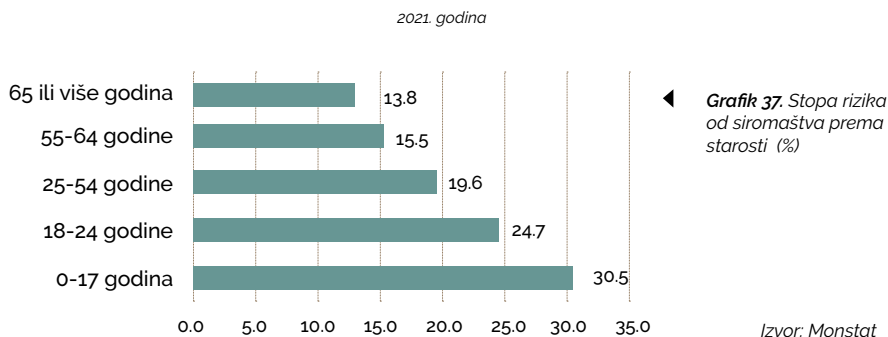

Izvor: Monstat

¹⁶¹

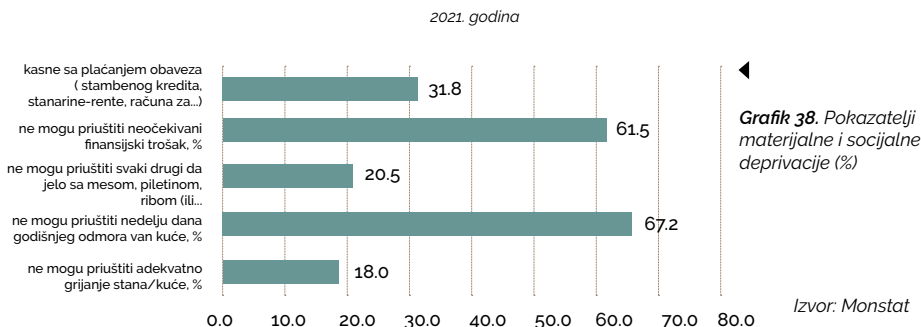
Anketa o dohotku i uslovima života (EU-SILC), Uprava za statistiku – Monstat

Posmatrano prema starosti, u 2021. godini, lica mlađa od 18 godina najviše su bila izložena riziku od siromaštva (30,5%), kao i lica starosti od 18 do 24 godine (24,7%). Stopu rizika od siromaštva (19,6%) imala su lica starosti od 25 do 54 godine, dok su najnižu stopu rizika imale osobe starosti 65 i više godina (13,8%) što je prikazano na **grafiku 37**.

◀ **Grafik 37.** Stopa rizika od siromaštva prema starosti (%)

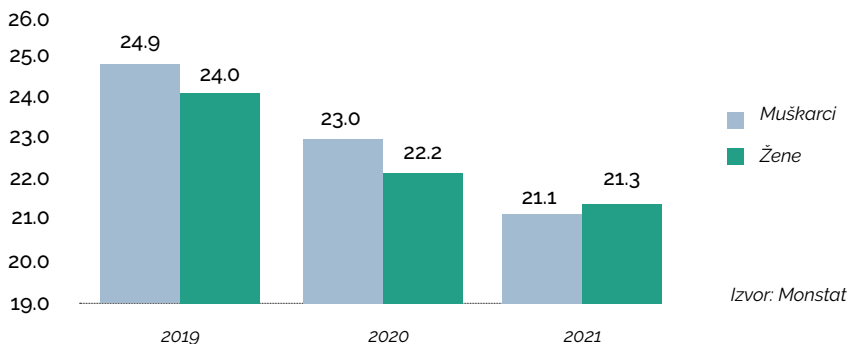
Kad su u pitanju pokazatelji materijalne i socijalne deprivacije 67,2% stanovništva ne mogu priuštiti nedelju dana godišnjeg odmora van kuće, dok 31,8% stanovništva kasni s plaćanjem obaveza (stambenog kredita, stanarine, računa za komunalne usluge ili potrošačkog kredita). Takođe, pokazalo se da neočekivani finansijski trošak ne može sebi da priušti 61,6% stanovništva, dok 20,5% stanovništva ne može da priušti svaki drugi dan jelo sa mesom, piletinom ili ribom. Adekvatno grijanje stana/kuće ne može da obezbedi procenat od 18 % stanovništva, kao što je prikazano na **grafiku 38**.

◀ **Grafik 38.** Pokazatelji materijalne i socijalne deprivacije (%)

Kad je u pitanju stopa rizika od siromaštva prema polu, u 2021. godini je za razliku od prethodnih godina taj procenat bio veći (21,3%) kad su u pitanju žene u odnosu na muškarce, procenat je (21,1%), što je prikazano na **grafiku 39**.

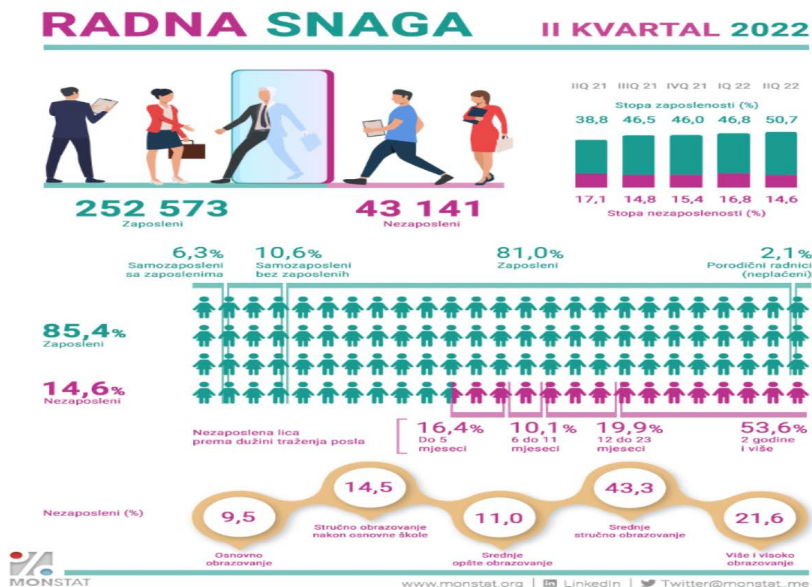
Grafik 39. Stopa rizika od siromaštva prema polu (%)

Radna snaga

U drugom kvartalu 2022. godine u Crnoj Gori aktivnog stanovništva je bilo 295,7 hiljada od kojih je 252,6 hiljada ili 85,4% zaposlenih i 43,1 hiljade ili 14,6% nezaposlenih lica. Broj zaposlenih u odnosu na prethodni kvartal je povećan za 7,5%, i u odnosu na isti kvartal prethodne godine bilježi rast od 29,9%. Broj nezaposlenih u odnosu na prethodni kvartal je smanjen za 8,9%, a u odnosu na isti kvartal prethodne godine bilježi rast od 7,2%, kao što je prikazano na **slici 5**.

Slika 5. Pregled strukture radne snage u Crnoj Gori II kvartal 2022. godine

Izvor: Monstat

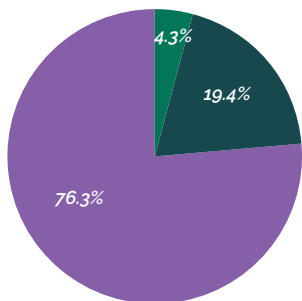
Od ukupnog broja aktivnog stanovništva 161,3 hiljade ili 54,5% čine muškarci, a 134,4 hiljade ili 45,5% čine žene, dok ukupan broj stanovništva van radne snage čine žene 119,2 hiljade ili 59,3% a muškarci 81,7 hiljada ili 40,7%. Od ukupnog broja zaposlenih 134,3 hiljade ili 53,2% čine muškarci, a 118,2 hiljade ili 46,8% čine žene, a od ukupnog broja nezaposlenih 26,9 hiljada ili 62,4% čine muškarci, a 16,2 hiljade ili 37,6% čine žene.

Najveći broj aktivnog stanovništva čine lica u starosnoj grupi od 25 do 49 godina i to je 175,7 hiljada. Starosna grupa u kojoj je najveći broj stanovništva van radne snage je grupa od 65 do 89 godina, što čini 68,1 hiljadu lica. Najveći broj zaposlenih čine lica u starosnoj grupi od 25 do 49 godina i to 150,0 hiljada zaposlenih. Takođe, najveći broj nezaposlenih čine lica u istoj starosnoj grupi odnosno 25,8 hiljada.

Najveće učešće u obrazovnoj strukturi aktivnog stanovništva imaju lica sa završenim srednjim obrazovanjem i to 59,2%, zatim 33,4% lica sa završenim višim ili visokim obrazovanjem i 7,4% lica sa završenom osnovnom školom ili nižim obrazovanjem. Najveće učešće u obrazovnoj strukturi stanovništva van radne snage imaju lica sa završenim srednjim obrazovanjem i to 52,7%, zatim 37,9% lica sa završenom osnovnom školom ili niže, a preostalih 9,4% su lica sa završenim višim ili visokim obrazovanjem. Obrazovna struktura zaposlenih osoba pokazuje da 57,6% lica imaju završenu srednju školu, slijede zaposleni sa završenim višim ili visokim obrazovanjem 35,4%, te osobe sa završenom osnovnom školom ili nižim obrazovanjem 7,0%. Obrazovna struktura nezaposlenih osoba pokazuje da 68,9% lica imaju završenu srednju školu, slijede nezaposleni sa završenim višim ili visokim obrazovanjem 21,6%, te osobe sa završenom osnovnom školom ili nižim obrazovanjem 9,5%. Struktura prema statusu zaposlenosti je sljedeća:

- zaposleni radnici čine 81,0%,
- samozaposleni 16,9% i
- porodični radnici 2,1%.

Struktura zaposlenih lica prema sektorima djelatnosti pokazuje da je najveće učešće zaposlenih u sektorima uslužne djelatnosti 76,3%, zatim u sektorima nepoljoprivredne djelatnosti (industrija i građevinarstvo) 19,4% i u sektoru poljoprivrede, šumarstva i ribolova 4,3%, što je prikazano na **grafiku 40.**

Grafik 40.
Zaposlena lica prema sektorima djelatnosti (%)

- Uslužne djelatnosti
- Nepoljoprivredna djelatnost
- Poljoprivredna djelatnost

Izvor: Monstat

U posmatranom periodu u drugom kvartalu 2022. godine, 11,4 hiljada ili 26,5% nezaposlenih lica je tražilo posao kraće od 12 mjeseci, do dvije godine 8,6 hiljada ili 19,9%, dok je 23,1 hiljada ili 53,6% nezaposlenih tražilo posao dvije godine i duže.

Inovacioni potencijal

Prethodna iskustva iz zemalja sa većim stepenom digitalne spremnosti pokazuju da će ista produbiti nejednakosti u prihodima. Bolje reći, digitalizacija preoblikuje prihode širenjem nejednakosti, posebno vezano za radnike s niskim prihodima, niskim vještinama i bez obrazovanja, što su trendovi koji neće zaobići ni Crnu Goru. Radnici sa srednjim ka niskim vještinama koji se oslanjaju na fizički rad ili vještine takođe su ranjiviji na automatizaciju i na gubitak radnog mjesta. Digitalizacija će nastaviti da izaziva poremećaje u različitim sektorima – i tako će služiti kao pokretačka snaga u prelasku s neformalnog na formalni rad, kao i u prelasku s poljoprivrede na industriju i usluge, sektor s najvećim brojem radnih mjesta. I zaista, uprkos tome što je poljoprivreda označena kao razvojni prioritet Crne Gore, ona je među sektorima koji su najviše izloženi riziku od automatizacije. Procjene na globalnom nivou pokazuju da će promjene koje sa sobom nosi digitalna transformacija povećati prosječni proizvod po radniku za 30% do 2030.g. Međutim, do sredine 2030-ih, 30% radnih mjesta i 44% radnika s niskim vještinama i nivoom obrazovanja biće izloženi riziku da budu zamijenjeni u procesu automatizacije. Tako, npr. u Crnoj Gori, u sektoru usluga smještaja i hrane za turizam može doći do zamjene tehnologijom čak i 50% radnih mjesta.¹⁶²

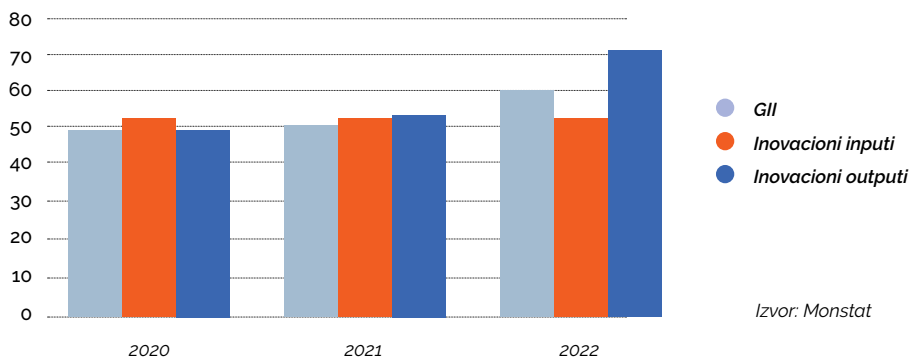
Kada je u pitanju rangiranje prema dostignutom stepenu inovativnosti, Crna Gora se nalazi na 60. mjestu među 132 ekonomije koje su predstav-

¹⁶²

Izveštaj o razvoju po mjeri čovjeka za Crnu Goru za 2020. godinu.

ljene u izvještaju koji se odnosi na Globalni indeks inovacija (Global Innovation index - GII) za 2022. godinu.¹⁶³ GII ima za cilj da obuhvati višedimenzionalne aspekte inovacija. Na **grafiku 41** prikazana je rang lista Crne Gore u protekle tri godine, uz napomenu da taj podatak dostupnosti i primjene okvira GII modela utiču na poređenja iz godine u godinu GII rangiranja. Statistički interval pouzdanosti za rangiranje Crne Gore u GII 2022.g. je između skale 58 i 63.

Grafik 41.
Rangiranje za Crnu Goru u periodu 2020–2022. godine

Ako posmatramo svih sedam stubova GII rangiranja, kada se u pitanju ljudski kapital i istraživanje, Crna Gora zauzima 61. poziciju. Vidjeti pregled u **tabeli 29**:

Tabela 28. Stanovništvo u Crnoj Gori prema polu i starosnoj grupi

Inovacioni inputi	Inovacioni outputi
Diplomci nauke i inženjerstva bili su jednaki 20,5% tert. diplome u 2019. – povećanje za procenat Inf poena iz prethodne godine – i ekvivalentno indikatoru rang 64.	Patenti po porijeklu bili su jednaki 5,0 u 2020 – niže za 69 % u odnosu na prethodnu godinu–i što je ekvivalentno rang indikatora od 79.
Istraživači su bili jednaki 746.8 FTE/mn pop. u 2019–manje za 2 % u odnosu na prethodnu godinu – i ekvivalentno rang indikatora od 61.	Citirani dokumenti H-indeks je bio jednak 80,0 u 2021–više za 25 % u odnosu na prethodnu godinu, i što je ekvivalentno rang indikatora od 124.

¹⁶³ Ovaj indeks rangira svjetske ekonomije prema njihovoj inovativnoj sposobnosti. Sastoji se od otprilike 80 indikatora, grupisanih u inpute za inovacije i rezultate (outpute).

Inovacioni inputi	Inovacioni outputi
Bruto rashodi za istraživanje i razvoj bili su jednaki 0,4% BDP u 2019 – manji za 28 % u odnosu na prethodnu godinu – i ekvivalentno rang u indikatora od 72.	Visokotehnoška proizvodnja iznosila je 10,3% mfg. proizvodnje u 2017 – praktično nepromenjeno u odnosu na prethodnu godinu – i ekvivalentno rang u indikatora od 88.
QS rang univerziteta je bio jednak 0,0 u 2021 – praktično nepromenjeno u odnosu na prethodnu godinu – i što je ekvivalentno rang u indikatora od 72.	Primici intelektualne svojine bili su jednaki 0,5 miliona USD u 2020. – manje za 33 % u odnosu na godinu ranije – i ekvivalentno rang u indikatora od 83.
Pristup IKT bio je jednak 9,3 u 2020. godini i što je ekvivalentno rang u indikatora od 25.	Izvoz visoke tehnologije iznosio je 9,9 miliona dolara 2020 – više za 2 % u odnosu na prethodnu godinu – i što je ekvivalentno rang u indikatora od 92.
Diverzifikacija domaće industrije bila je jednaka 0,2 u 2017. – praktično nepromenjeno u odnosu na prethodnu godinu – i što je ekvivalentno rang u indikatora od 62.	Intenzitet nematerijalne imovine bio je jednak -295,8% ukupne vrijednosti u 2021. i ekvivalentno rang u indikatora od 78.
Zapošljavanje sa intenzivnim znanjem bilo je jednako 80,5 hiljada ljudi u 2020 – pad za 9 % u odnosu na prethodnu godinu – i ekvivalentno rang u indikatora 40.	Izvoz kulturnih i kreativnih usluga iznosio je 4 miliona USD u 2020 – povećanje za 20 % u odnosu na prethodnu godinu – i ekvivalentno rang u indikatora 33.

Izvor: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_2000_2022/me.pdf

Pregled indikatora inovacionih snaga i slabosti Crne Gore prema GII 2022. daje se u **tabeli 30**.

Tabela 28. Stanovništvo u Crnoj Gori prema polu i starosnoj grupi

Snage		Slabosti	
Naziv indikatora	Rang	Naziv indikatora	Rang
IKT pristup	25	Globalni korporativni investitori u R&D, top 3, mn USD	38
ISO 14001 ekološki sertifikati/bn PPP\$ BDP	4	QS rang univerziteta, prva 3	72
Uvoz IKT usluga, % ukupne trgovine	17	Obim domaćeg tržišta, bn PPP\$	131
Neto prilivi SDI, % BDP	10	Firme koje nude formalnu obuku, %	91
Naučni i tehnički članci/bn PPP\$ BDP	28	Stanje razvoja i dubine klastera	97
Novi poslovi/th pop. 15–64	18	Patentne porodice/bn PPP\$ BDP	101
Potrošnja na softver, % BDP	22	Ćitirani dokumenti H-indeks	124
Sertifikati kvaliteta ISO 9001/bn PPP\$ BDP	15	Visokotehnoška proizvodnja, %	88
Štamparski i drugi mediji, % proizvodnja	4	Intenzitet nematerijalne imovine, top 15, %	78
TLD-ovi sa kodom zemlje/th pop. 15–69	1	Industrijski dizajn prema porijeklu/bn PPP\$ BDP	114

Polazeći od toga da socijalni kapital sve više dobija na značaju kao bitna odrednica produktivnosti i konkurentnosti pojedine nacionalne ekonomije, ključna zapažanja vezana za potpunije efektuiranje raspoloživog socijalnog kapitala u Crnoj Gori, u funkciji nove razvojne paradigme, sastoje se u sljedećem:

- Crna Gora spada u kategoriju država sa veoma visokim razvojem po mjeri čovjeka, ali još uvijek postoji velika ranjiva grupa s visokim rizikom od toga da se nađe ispod linije siromaštva;
- Očekivani životni vijek, dužina školovanja i bruto nacionalni dohodak po glavi stanovnika (*tzv. GNI koeficijent mjeren paritetom kupovne moći izražen u američkim dolarima*) su veći u poređenju sa istim parametrima mjerenim 2003. godine;
- Odnos između ženskog i muškog indeksa ljudskog razvoja, koji mjeri rodne razlike u tri osnovne dimenzije ljudskog razvoja (GDI) i vrijednost (GII), kojom se mjere rodne nejednakosti u tri dimenzije (reproduktivno zdravlje, osnaživanje i učešće na tržištu rada), svrstava Crnu Goru u države sa visokim razvojem;
- Obrazovni sistem Crne Gore nije uspio da obezbijedi jačanje vještina djece i mladih, koje su relevantne za trenutne i buduće potrebe privrede, odnosno njihovo zaposlenje po odrastanju u inovativnim i produktivnim preduzećima širom svijeta. Djeca u Crnoj Gori zaostaju za svojim vršnjacima u zemljama sa najvećim ljudskim kapitalom. To dalje ukazuje da je "buduća produktivnost rada u riziku" u Crnoj Gori;
- Nezaposlenost odraslog stanovništva (radne snage starosti 15-74) u Crnoj Gori je 17,9 % čime je država suočena sa izazovom dugoročne nezaposlenosti. Potrebno je unaprijediti znanja i kompetencije nezaposlenih odraslih osoba koje su neophodne tržištu rada;

- Postoji velika razlika između prosječnog dohotka po glavi stanovnika najbogatijih i najsiromašnijih slojeva stanovništva. Tako, npr. najbogatijih 20% stanovništva Crne Gore zarađuje oko 39,9% ukupnog dohotka, dok najsiromašnijih 20% zarađuje 5,9%;
- Stopa rizika od siromaštva u 2021. godini iznosila je 21,2%, što pokazuje procenat lica čiji je ekvivalentni raspoloživi dohodak ispod praga rizika od siromaštva. Ujedno, podaci pokazuju da je rizik od dječjeg siromaštva u velikoj mjeri povezan s nivoom obrazovanja roditelja;
- Pokazatelji materijalne i socijalne deprivacije ukazuju da 67,2% stanovnika ne mogu sebi priuštiti nedelju dana godišnjeg odmora van kuće, dok 31,8% stanovništva kasni s plaćanjem obaveza;
- Analizom obrazovne strukture zaposlenih uočljivo je da 57,6% lica imaju završenu srednju školu, slijede zaposleni sa završenim višim ili visokim obrazovanjem 35,4%, te osobe sa završenom osnovnom školom ili nižim obrazovanjem 7,0%. S druge strane, obrazovna struktura nezaposlenih osoba pokazuje da 68,9% lica imaju završenu srednju školu, slijede nezaposleni sa završenim višim ili visokim obrazovanjem 21,6%, te osobe sa završenom osnovnom školom ili nižim obrazovanjem 9,5%;
- Imajući u vidu postojeće stanje, za očekivati je da će digitalizacija u Crnoj Gori preoblikovati prihode – širenjem nejednakosti u prihodima za radnike s niskim prihodima, niskim vještinama i bez obrazovanja. Radnici sa srednjim ka niskim vještinama koji se oslanjaju na fizički rad ili vještine takođe su ranjiviji na automatizaciju i na gubitak radnog mjesta.
- Konačno, brine saznanje da kada su u pitanju inovacije Crna Gora se nalazi na 60. mjestu među 132 ekonomije koje su obuhvaćene Izveštajem „Globalnim indeksom inovacija“ (GII;2022.g.). Time Crna Gora, kada je u pitanju rangiranje prema nivou konkurentnosti do daljeg ostaje u grupi zemalja „vučenih investicijama“.¹⁶⁴

¹⁶⁴ World Economic Forum u procesu rangiranja zemalja prema dostignutom nivou konkurentnosti sve zemlje razvrstava u tri osnovne grupe: **1. Faktorski vođena ekonomija**, gdje troškovi inputa primarno određuju nivo nacionalne konkurentnosti. **2. Ekonomija bazirana na investicijama**, gdje efikasnost upravljanja određuje ekonomski razvoj koji je baziran na investicijama. **3. Ekonomija bazirana na inovacijama**, ključni faktor postizanja konkurentnosti u ovoj fazi je sposobnost proizvodnje inovativnih proizvoda sa posljednjim tehnologijama.

Izvori:

1. Fukuyama, F, Social Capital and Development: The Coming Agenda, The SAIS Review:2022.
2. Guortni, Dž. i dr, What Everyone Should Know about Economics and Prosperity, prevod, Institut ekonomskih nauka, Beograd.
3. Ignjatović, S, Fukujamino shvatanje socijalnog kapitala, Institut društvenih nauka, Beograd, 2007, str. 36-37.
4. Mitrović V, Upravljanje socijalnim kapitalom – koncept za kreiranje konkurentne prednosti, Ekonomija teorija i praksa, 2019, str. 33-52.
5. Analiza sektora obrazovanja 2015–2020, UNICEF Crna Gora i Ministarstvo prosvjete Crne Gore, 2022.
6. Anketa o dohotku i uslovima života (EU-SILC), Uprava za statistiku – Monstat.
7. Anketa o radnoj snazi iz 2022. godine, Uprava za statistiku – Monstat.
8. Human development report 2021/2022, UNDP, str. 272-299.
9. Izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka za Crnu Goru za 2020. godinu, str. 40-60.
10. Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2013, Kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Crnoj Gori, Podgorica, str.10-62.
11. OECD 2001. "The Well-being of Nations - The Role of Human and Social Capital", Centre for Educational Research and Innovation.
12. Program ekonomskih reformi za Crnu Goru, 2022-2024, Vlada Crne Gore, Podgorica.
13. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/lfsi_emp_a/settings_1/table?lang=en : preuzeto 03.12.2022.g.
14. <https://ourworldindata.org/human-development-index> : preuzeto 27.11.2022.g.
15. <https://www.portalanalitika.me/clanak/krize-zaustavile-napredak-crna-gora-u-kategoriji-zemalja-sa-veoma-visokim-razvojem>: preuzeto 07.12.2022.g.
16. <https://www.statista.com/statistics/881801/human-development-index-of-montenegro/> : preuzeto 24.11.2022.g.
17. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_2000_2022/me.pdf: preuzeto 11.01.2023.g.

12

DIGITALNA SPREMNOST CRNE GORE

Digitalna transformacija, u najkraćem, podrazumijeva korišćenje novih digitalnih tehnologija koje se, usput, brzo i često mijenjaju, za potrebe rješavanja socijalnih, ekonomskih i ekoloških problema. Time je, u uslovima sveopšte globalizacije i nevidene konkurencije, postalo jasno da se savremena globalna ekonomija snažno zahvaćana talasom digitalizacije preobrazila u digitalnu ekonomiju. Naime, radi se o „*novoj ekonomiji*“ koja funkcioniše prvenstveno putem digitalnih tehnologija uz dominaciju elektronskih transakcija putem Interneta, s tim da je važno istaći da je ovdje pored ekonomskih obuhvaćen i kompletan set društvenih aktivnosti. Pri tome, kako se pokazalo, digitalne tehnologije transformišu sve ekonomske sektore, od infrastrukture do poljoprivrede, vršeći snažan uticaj na tradicionalne industrije poput proizvodnje i transporta. Bolje reći, pored globalnog biznisa, vremenom je digitalna ekonomija umrežila sve vrste elektronskih aktivnosti, pri čemu mislimo na javnu upravu, zdravstvo, obrazovanje,¹⁶⁵ zabavu i sl.¹⁶⁶

Institucionalni okvir

Dostignuti nivo razvoja, bolje reći, digitalne spremnosti crnogrske ekonomije i društva u cjelini zasniva se, i može se sagledati, na bazi više sistemskih (razvojnih) dokumenata koji, posmatrano u cjelini, čine polazni institucionalni okvir. Ukratko navodimo neke od njih:

¹⁶⁵ Tako, npr. proces izvođenja nastave elektronskim putem (on-line) u obrazovnim institucijama u vrijeme koronakrize ima sve elemente globalne transformacije. Još konkretnije, u ovom slučaju može poslužiti i kao primjer disruptivne inovacije.

¹⁶⁶ Vidi: Lajpur, A. i dr, *Pandemija "Covid 19" kao "burning platform" – pravi momentum za digitalnu transformaciju.*

Strategija reforme javne uprave 2022-2026. Kako je navedeno, osnovni cilj "*Strategije 2022-2026.*", je zajedničko građenje odgovorne, efikasne, transparentne javne uprave, okrenute potrebama građana i privrede. U jednom od četiri ključna segmenta strategije koji se odnosi na usluge, istaknuto je: digitalizacija usluga za građane, elektronsko upravljanje dokumentima (pilot MFSS i ostali subjekti), Interoperabilnost informacionih sistema u cilju pojednostavljivanja.¹⁶⁷ U osvrtu na isti, u "*Izveštaju Evropske komisije za 2021. godinu*" navodi se da je Crna Gora umjereno spremna u oblasti reforme javne uprave. Ukupno gledano, u izvještajnom periodu ostvaren je ograničen napredak. Konstatovan je određeni napredak u oblastima kao što su srednjoročno planiranje politike, elektronska vlada i upravljanje javnim finansijama i budžetska transparentnost.

Strategija razvoja informatičkog društva Crne Gore do 2020. godine;

Misija ove strategije polazi od toga da pravni, organizacioni i tehnički okvir za razvoj informacionog društva Crne Gore treba da bude orijentisan na tri komponente: Infrastrukturu; Informacionu bezbjednost i E-ekonomiju, koja obuhvata e-poslovanje, e-obrazovanje, e-zdravstvo, e-uključivanje, e-upravu i istraživanje, inovacije i razvoj u oblasti ICT-a, sa ciljem da se realizacijom strateških pravaca razvoja obezbijedi rast ICT sektora, osigura veća primjena ICT-a u drugim sektorima i osigura ekonomski rast.

Strategije pametne specijalizacije (S3);

Polazi od toga da se strateška vizija razvoja Crne Gore bazira na povećanju konkurentnosti ekonomije. Razvijena i konkurentna ekonomija zasnovana je na znanju i resursima koji treba da budu valorizovani, kroz povezane prioritete. Takođe, praćenje i realizacija ciljeva, mjera i inicijativa vezanih za "*Strategiju Evropa 2020.*", uključujući nacionalnu "S3", povezani su sa ključnim srednjoročnim prioritetom - članstvom u Evropskoj uniji. Modernizovana i konkurentna država bazirana je na tri ključna strateška pravca: 1. Zdrava Crna Gora; 2. Održiva Crna Gora; 3. Digitalizovana Crna Gora. Identifikovani prioritetni sektori su: održiva poljoprivreda i lanac vrijednosti hrane, energija i održiva životna

¹⁶⁷

Vidi: Strategija reforme javne uprave 2022-2026. www.undp.org/sites/

sredina, održivi i zdravstveni turizam, kao vertikalni prioriteti; i informaciono-komunikacione tehnologije (ICT) kao horizontalni prioritet.

Strategija digitalne transformacije Crne Gore 2022-2026; predstavlja razvojni okvir koji će definisati preduslove i inicijative potrebne za brzu adaptaciju u sve kompleksnije digitalno okruženje, te agilan i proaktivan razvoj digitalne Crne Gore. Cilj Strategije digitalne transformacije je prepoznavanje principa na kojima treba graditi dalju transformaciju društva kroz približavanje i usvajanje načela kojima se rukovode, ne samo Evropska unija, već i druge razvijene zemlje svijeta.

Program za privlačenje digitalnih nomada u Crnu Goru do 2025. godine ima za cilj da unaprijedi okruženje za njihov što duži boravak u Crnoj Gori. Program ekonomskih reformi 2022-2024; Shodno Strategiji digitalne transformacije Crne Gore za period 2022 -2026.g. i Strategiji reforme javne uprave za period 2022-2026. godine, započete su aktivnosti na poboljšanju digitalizacije e-uprave kroz razvoj platformi složenih e-usluga i odnosiće se na 2022. godinu i kasnije. Proces digitalizacije će se nastaviti u oblastima obrazovanja, zdravstva i povećanja efikasnosti u pružanju usluga vezanih za tržište rada.¹⁶⁸

Procjena okvira za digitalno upravljanje u Crnoj Gori bavi se problemom rodnog jaza u oblasti digitalnog upravljanja i u dizajniranju, razvoju i upravljanju STEM proizvodima /uslugama od strane javne uprave.

Strategija za digitalizaciju obrazovnog sistema 2022-2027.g., s akcionim planom; kao ciljevi od staretškog značaja označeni su: 1) unapređenje informacionog sistema obrazovanja; 2) Razvoj i unapređenje digitalnog ekosistema i 3) razvoj i unapređenje digitalnih vještina i kompetencija. U 2021. godini je uspostavljen implementacioni sistem za politiku inovacija i "S3" u vidu **osnivanja Fonda za inovacije Crne Gore i Savjeta za inova-**

¹⁶⁸

Vidi: Program ekonomskih reformi; str:15.

cije i pametnu specijalizaciju. Takođe pristupilo se utvrđivanju programskih usmjerenja u politici inovacija kroz izradu Operativnog programa za implementaciju "S3 2021-2024.g., kao i kroz izradu Programa za inovacije 2021-2024.g., koji će pratiti implementaciju operativnog programa

Digitalna transformacija u Evropi

Evropska komisija je 9. marta 2021. godine predstavila viziju i puteve za digitalnu transformaciju Evrope do 2030. godine. Komisija predlaže „*Digitalni kompas*“ kako bi digitalne ambicije EU-a za 2030. godinu pretočili u konkretne, pri čemu se radi o nekoliko stubova:

- Digitalno kvalifikovani građani i visokokvalifikovani digitalni profesionalci;
- Sigurne, efikasne i održive digitalne infrastrukture;
- Digitalna transformacija preduzeća;
- Digitalizacija javnih usluga.

U dokumentu „*Digitalization in Europe 2020-2021*“, u prilog značaju digitalne spremnosti država članica EU ističe se sljedeće:

a) Digitalna transformacija je prioritet za evropske kompanije. Napredne digitalne tehnologije povezane su s većom produktivnošću preduzeća i ulaganjima u inovacione aktivnosti. Nadalje, kompanije koje su usvojile digitalne tehnologije mogu se bolje nositi s poremećajem izazvanim pandemijom COVID-19. Međutim, firme iz EU-a zaostaju za Sjedinjenim Državama u digitalnom usvajanju. Prije nego što bude prekasno, Evropa mora brzo prihvatiti potencijal digitalnih tehnologija, kao i odgovoriti na izazove koje one donose.

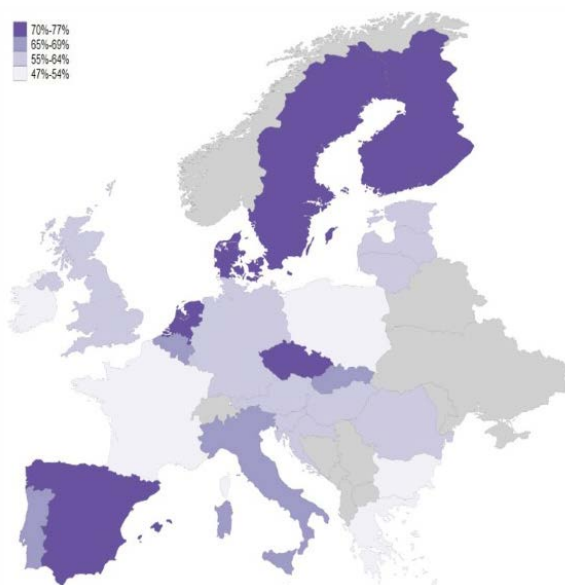
b) Digitalizacija utiče na ulaganja i konkurentnost te je stoga ključno političko pitanje. Širenje naprednih digitalnih tehnologija, poput napredne

robotike, „3D“ štampe, umjetne inteligencije ili interneta utiče na produktivnost i tržišta rada, kao i na tranzicijske rizike koji proizlaze iz klimatskih promjena.

c) Stope usvajanja digitalnih tehnologija u Europskoj uniji niže su nego u Sjedinjenim Državama, s tim da je prihvatanje naprednih digitalnih tehnologija vrlo heterogeno u zemljama EU-a.

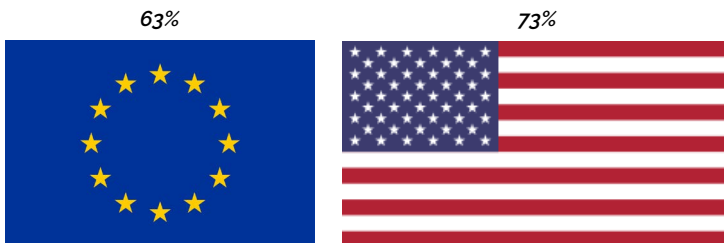
Nivo digitalne adaptacije (spremnosti) u Evropi prikazan je na **grafiku 42**; nivo digitalne spremnosti zemalja EU u odnosu na SAD na **grafiku 43**, s tim da je indeks digitalne transformacije preduzeća po pojedinim zemljama članicama EU dat na **grafiku 44**; te s obzirom na obuhvat digitalizacije – parcijalan (*engl. Partially*) ili potpun (*engl. Fully*) na **grafiku 45**.

Grafik 42. Stopa digitalne adaptacije po zemljama u Evropi u %

Izvor: EIBIS, 2020.

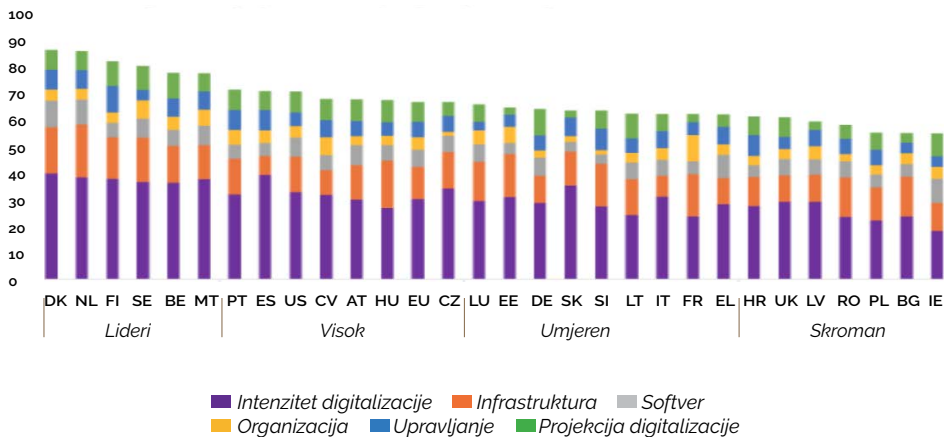
Grafik 43. Nivo digitalne adaptacije u EU i SAD u 2020.godini

Izvor: EIBIS; 2020.

Note: Share of firms that have implemented digital technologies. Firms are weight using value added

Grafik 44. EIBIS korporacijski digitalni indeks¹⁶⁹

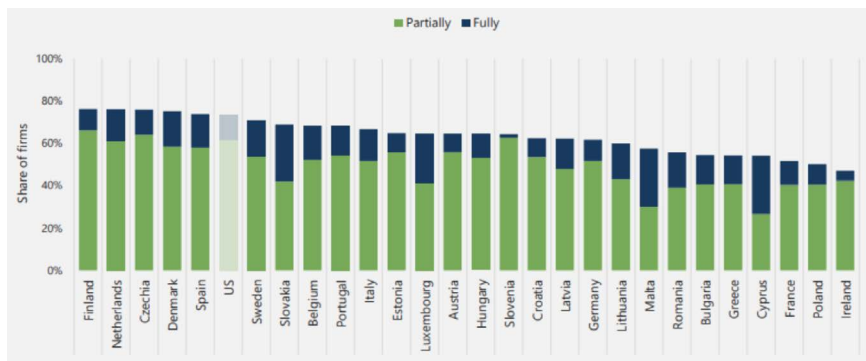

Izvor: EIBIS 2020

Napomena: Preduzeća su ponderisana korišćenjem dodatne vrijednosti

¹⁶⁹ Indeks korporativne digitalizacije EIBIS-a omogućuje nam grupisanje zemalja prema procjeni digitalizacije koju kompanije daju: predvodnici, snažna, umjereni i skromna promjena.

Grafik 45. Implemenatcija digitalne tehnologije po državama

Izvor: EIBIS; 2020.

Konačan zaključak na bazi analiziranih izvještaja i uvida u prethodne grafike može se sumirati na sljedeći način:

a) Otprilike jedna polovina preduzeća u EU-a (51%) ima djelimično implementiranu barem jednu vrstu digitalne tehnologije (*engl. partially*), dok je daljnjih 12% organizovlo cijeli njihov posao oko takvih tehnologija (*engl. Fully - u potpunosti implementirano*); **grafik 45**. Ovo je povećanje u odnosu na EIBIS 2019. (kada je bilo 47% djelimično i 11% potpuno implementirane digitalne tehnologije). Puna implementacija je najčešća postignuta među preduzećima u sektoru infrastrukture (16%), dok je djelimično implementacija najčešća među proizvodnim preduzećima (55%). Konačno, 75% velikih preduzeća ima najmanje djelimično implementiranu digitalnu tehnologiju, u poređenju sa 52% malih i srednjih preduzeća, s tim da se razlike u evropskim zemljama kada je u pitanju stopa usvajanja kreću u rasponu od 47% do 76%.¹⁷⁰

¹⁷⁰

Vidi: EIBIS; 2020.

b) Kompanije iz EU zaostaju za Sjedinjenim Američkim Državama u pogledu digitalne spremnosti, **grafik 43**; tako je godine 2020. samo 63% firmi u EU imalo implementirano najmanje jednu digitalnu tehnologiju, u poređenju sa 73% u Sjedinjenim Američkim Državama. Iako se digitalno usvajanje u poslovni sektor brzo širi, kako u Evropskoj uniji tako i u Sjedinjenim Državama, čime je udio od digitalnih firmi u obje oblasti povećan u odnosu na prošle godine, pokazalo se da Evropska unija ne zatvara svoj digitalni jaz u odnosu na Sjedinjene Države.

c) Zemlje EU/-a s najboljim rezultatima, u odabranim područjima digitalizacije, su: Danska za digitalni intenzitet kao i ulaganja u softver i podatke; Francuska za ulaganja u organizaciju i unapređenje poslovnih procesa; Finska za korištenje formalnog strateškog sistema za praćenje poslovanja, Njemačka za digitalnu perspektivu i Holandija za digitalnu infrastrukturu.

d) Kada su u pitanju pojedinačne ocjene, što se tiče digitalnih vještina, 56% pojedinaca u EU ima barem osnovne digitalne vještine. Takođe, podaci pokazuju porast broja IKT stručnjaka u zapošljavanju: pri čemu je 2020. godine EU imala 8,4 miliona IKT stručnjaka u poređenju sa 7,8 miliona godinu ranije.¹⁷¹ Ujedno, ističe se jasna potreba za povećanjem ponude i mogućnosti obuke, kako bi se postigli ciljevi u digitalnoj dekadi za poboljšanje vještina, a to je da 80% stanovništva ima osnovne digitalne vještine i 20 miliona IKT stručnjaka.

¹⁷¹

Digitalna agenda za Zapadni Balkan

Evropska komisija je 25. juna 2018. godine u Sofiji predstavila strateški važan dokument, tzv. "*Digitalnu agendu za Zapadni Balkan*". Cilj agende je doprinijeti tranziciji regije u digitalnu ekonomiju i donijeti dodatnu vrijednost u procesu digitalne transformacije, poput ekonomskog rasta, otvaranja novih radnih mjesta i boljih digitalnih usluga.¹⁷² Inače, Digitalna agenda je zamišljena kao jedna od šest ključnih političkih inicijativa Evropske unije na Zapadnom Balkanu, a preostalih pet inicijativa su sljedeće: jačanje vladavine prava, podizanje nivoa sigurnosti i kontrole migracije, socio-ekonomskog razvoja, prometne povezanosti i uspostavljanje dobrih i mirnih susjedskih odnosa s ostalim državama.¹⁷³

Digitalna agenda za Zapadni Balkan obvezuje države: Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Kosovo, Crnu Goru, Sjevernu Makedoniju i Srbiju, na sljedeće:

- ▶ **Investicije u digitalnu infrastrukturu**, za što će zemljama Zapadnog Balkana biti na raspolaganju 30 miliona eura bespovratnih sredstava iz Evropske unije.
- ▶ **Poboljšanje digitalne sigurnosti, povjerenja u digitalne tokove i digitalizaciju industrije**.
- ▶ **Jačanje digitalne ekonomije i digitalnog društva** kroz razvijanje alata za elektroničke usluge, poput elektronički provođenih javnih nabavki ili poput razvoja elektroničkih usluga u zdravstvu, s naglaskom na obrazovanje mladih ljudi koji će te servise moći da razvijaju i održavaju.
- ▶ **Jačanje istraživanja i inovacija** kroz uspostavu nacionalnih istraživačkih ustanova.

¹⁷² Vidi: *Šta podrazumijeva Digitalna agenda za Zapadni Balkan*.

¹⁷³ Evropska komesarka za digitalno društvo i ekonomiju Marija Gabriel istakla je da pokretanje "Digitalne agende za Zapadni Balkan" treba da osigura da građani regiona u punoj mjeri koriste prednosti brze i neizbježne digitalne transformacije. "Posvećenost Digitalnoj agendi obezbijediće da građani steknu vještine koje traži nova ekonomija i pomoći će modernizaciju javne administracije, ojačati sajber bezbjednost, unaprijediti povezanost i poslovnu klimu", istakla je Gabriel.

Digitalna spremnost crnogorske ekonomije

U funkciji što potpunije procjene digitalne spremnosti i dostignutog nivoa digitalizacije u Crnoj Gori, u najširem smislu tog pojma, ukratko ćemo izvući neke od konstatacija iz ključnih izvještaja i studija koje dotiču to pitanje. Tako se, npr. u **"Izveštaju o napretku pregovora sa EU za 2021.g.", ističe sljedeće:**¹⁷⁴

- ▶ Investicije u istraživanje i razvoj i dalje rastu, ali Crna Gora i dalje ostaje skroman inovator. Finansiranje istraživanja i razvoja bilo je na nivou od svega 0,50% BDP-a 2018. godine, pri čemu je investicioni udio privatnog sektora iznosio 0,19 %. Skroman nivo ulaganja ograničava sposobnost preduzeća da inoviraju i razvijaju nove proizvode, ali i da apsorbuju nove tehnologije iz inostranstva. Uvećanje budžeta u ovoj oblasti podržalo bi ekonomski oporavak zemlje, takođe ako se ima u vidu i značaj inovacija za Ekonomsko-investicioni plan za Zapadni Balkan.
- ▶ Potrošnja na obrazovanje 2020. godine iznosila je oko 4% BDP-a. Na bazi nalaza iz studije *"Analiza sektora obrazovanja 2015-2020. g."*; između ostalog, smatramo važnim za istaći sljedeće:¹⁷⁵
- ▶ smanjen je relativni značaj obrazovanja, mjereno udjelom u BDP-u; u 2015. godini izdvajanja Vlade za obrazovanje iznosila su 4,7% BDP-a, a u 2019. taj udio se smanjio na 3,8%;
- ▶ dvije trećine djece u Crnoj Gori pohađa osnovne škole čija je fizička infrastruktura nedovoljna;
- ▶ Crna Gora je 2018. godine bila među pet najlošijih zemalja u kojima se realizuje PISA testiranje. Razlika u odnosu na prosjek OECD-a u 2018. godini i dalje je vrlo velika, što ukazuje na to da učenici u Crnoj Gori zaostaju za OECD prosjekom gotovo dvije godine i u čitanju i predmetima prirodnih nauka, a nešto manje u matematici;

¹⁷⁴ Vidi: *Izveštaj o napretku...*; str.95-99.

¹⁷⁵ Vidi: *Analiza sektora obrazovanja 2015-2020*; više stranica.

- ▶ Rezultati učenika iz Crne Gore na TIMSS 2019. godine ispod su prosjeka na obje skale, a Crna Gora zaostaje čak i za onim zemljama od kojih je imala bolji rezultat na PISA testiranju;¹⁷⁶
- ▶ u poređenju s drugim zemljama, srednje škole u Crnoj Gori ozbiljno zaostaju u pogledu dostupnosti IKT opreme. Tako, na primjer, iako se broj školskih računara stalno povećavao, broj računara po učeniku ostaje nizak. Podaci UNICEF-a i MP-a iz juna 2021. ukazuju na odnos, u prosjeku, 16 učenika na jedan računar u osnovnom i srednjem obrazovanju.
- ▶ Iako je učešće u stručnom usavršavanju uslov za relicenciranje, prema dobijenim podacima, na godišnjem nivou, svega 25–30% nastavnika pohađa programe za profesionalni razvoj, te je potrebno uvesti dodatne podsticaje i sistem provjere kvaliteta pruženih obuka kako bi se osigurala bolja kvalifikovanost nastavnog kadra;
- ▶ na strateškom i nivou proizvodnje podataka vidljive su fragmentacije; na primjer, Crna Gora nema sveobuhvatnu strategiju razvoja obrazovanja koja bi obuhvatila sve nivoe i vrste obrazovanja i stvorila sinergiju između njih. Umjesto toga, razvijen je niz zasebnih strategija za svaki nivo obrazovanja.

Nadalje, jedan od ključnih potpornih stubova u pogledu unapređivanja digitalne spremnosti je onaj koji se tiče digitalizacije javne uprave. U tom smislu ukatko ćemo prezentirati neke od nalaza istraživanja koje se bavilo ocjenom zadovoljstva postojećim i identifikacijom potreba za novim e-uslugama. U tom smislu vezano za zaključne nalaze izdvajamo sljedeće:¹⁷⁷

- Jedna četvrtina ispitanika/ca smatra da posjeduju „visok nivo“ vještina kada je u pitanju korišćenje interneta.
- Manje od 10% ispitanika/ca su bez znanja u pogledu korišćenja interneta. U odnosu na 2019. godinu došlo je do smanjenja procenta digitalno nepismenih lica.

¹⁷⁶ Međunarodna studija trendova znanja iz matematike i predmeta prirodnih nauka (TIMSS).

¹⁷⁷ Vidi: *Digitalizacija javne uprave: Ocjena zadovoljstva postojećim i identifikacija potreba za novim e-uslugama*, više strana.

- Polovina ispitanika/ca smatra da su uglavnom upoznati sa elektronskim uslugama, dok je taj procenat po istraživanju iz 2019. godine iznosio 19%. Potpunu upoznatost prijavilo je 8,1% ispitanika, dok je taj procenat u 2019. godini iznosio 3%.
- 34,2% su čuli za elektronske usluge, ali ne znaju gotovo ništa o njima. U odnosu na 2019. godinu došlo je do poboljšanja upoznatosti, kada je ovaj procenat iznosio 45%.
- 46,4% građana e-usluge koriste svakodnevno ili nekoliko puta nedeljno ili nekoliko puta mesečno.
- Tradicionalne usluge javne uprave i dalje se više preferiraju u odnosu na e-usluge.
- Putem portala e-Uprave informiše se 40% lica, dok je taj procenat 2019. godine iznosio 7%.
- Više od polovine ispitanika (52,5%) imaju povjerenje u sigurnost e-usluga javne uprave.
- 38,9% ispitanika/ca smatraju da će zahtjev brže biti riješen ukoliko odu na šalter.
- 96,7% lica smatra da elektronske usluge javne uprave skraćuju vrijeme i štede novac.
- 72,0% lica je mišljenja da e-usluge javne uprave pružaju veću fleksibilnost i dostupnost, dok četiri petine ispitanika/ca smatra da bi povećanje broja usluga koje se mogu dobiti elektronskim putem doprinijelo njihovom većem korišćenju. Taj procenat je 2019. godine iznosio 20%.
- Svaki/a peti/a ispitanik/ca posjeduje elektronsku ličnu kartu (eLK).
- Više od dvije trećine građana nije upoznato sa portalom e-Participacija; svaki/a šesti/a ispitanik/ca je upoznat, ali nikad nije koristio/la.
- Sa portalom e-Peticija nije upoznato preko dvije trećine građana. Svega 2,9% ispitanika/ca je u potpunosti upoznato i portal ePeticija uvijek koristi.
- Više od četiri petine ispitanika/ca ne znaju ko su digitalni nomadi.

U izvještaju pod naslovom „*Analiza poslovanja crnogorske privrede u 2022. godini*“, u osnovi fokusiranom na "biznis zajednicu", u dijelu koji se odnosi na doprinos IKT u pogledu njene digitalne spremnosti, između ostalog, istaknuto je sljedeće:¹⁷⁸

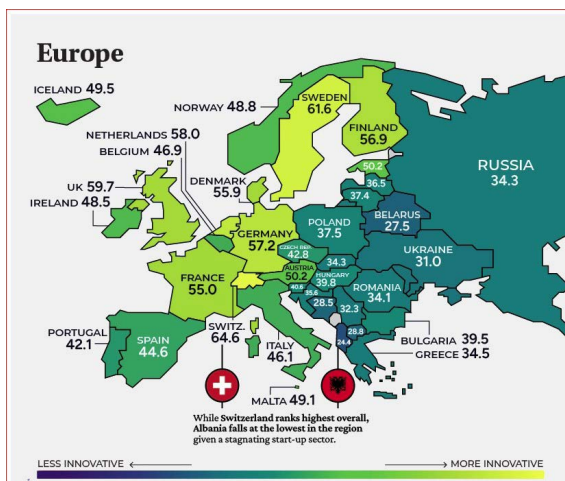
- ▶ analizom tehnonogije u okviru kojih nude svoje usluge, može se reći da je domaći IT sektor slabo razvijen. Tehnologije koje su temelj „Industrije 4.0“ i digitalne transformacije, kao što su Cloud (poslovanje u oblaku), Big Data (veliki podaci), IoT (internet stvari), AI (vještačka inteligencija), ML (mašinsko učenje), VR i AVR (virtuelna i proširena virtuelna realnost), blockchain, još uvijek su zastupljene na minimalnom nivou.
- ▶ IT sektor čini 1.046 kompanija (36,9% više u odnosu na prošlu godinu) koje obuhvataju djelatnosti kompjuterskog programiranja, konsultantske i drugih srodnih djelatnosti i informaciono uslužnih djelatnosti. U okviru IT sektora zaposleno je 2.773 radnika, 39,8% više u odnosu na prošlu godinu. Prihod IT sektora iznosio je 100,4 mil. eura, odnosno 20,3% više. Dobit sektora iznosila je 25 mil. eura što je uvećanje za 79,6%, ali je zabilježen rast gubitaka od 58,7%.

U narednom dijelu, u formi dostupnih, biće prikazani neki od ključnih indikatora koji utiču na prihvatanje digitalnih tehnologija od strane preduzeća u Crnoj Gori, s tim da ćemo posebno izdvojiti jedan broj indikatora o dometinama digitalizacije u pojedinim segmentima društva, kao što su obrazovanje, javna uprava i slično. U tom smislu, budući da se radi o jednom od bitnih aspekata, odnosno indikatora digitalne spremnosti, na **grafiku 46** prikazane su stope inovativnosti po pojedinim zemljama Evrope.

¹⁷⁸

Vidi: *Analiza poslovanja crnogorske privrede u 2022. g.*, str.55-56.

Grafik 46. Implemenatcija digitalne tehnologije po državama

Izvor: The most Innovative countries in The World in 2022.

Kada je u pitanju rangiranje prema dostignutom stepenu digitalne inovativnosti, Crna Gora se nalazi na 60. mjestu među 132 privrede koje su predstavljene u globalnom indeksu inovacija (*Global Innovation Index 2022*)¹⁷⁹. U **tabeli 31** prikazana je pozicija Crne Gore u protekle tri godine.

Tabela 31. Rangiranje Crne Gore prema GCI 2020- 2022.godine

Godina / Gil	GII	Inovacijski input	Inovacijski output
2020.	49	53	49
2021.	50	53	53
2022.	60	61	72

¹⁷⁹ Globalni indeks inovacija (GII) rangira svjetske ekonomije prema njihovoj inovativnosti sposobnosti. Sastoji se od otprilike 80 indikatora, grupisanih u inovacijske inpute. Rezultati GII imaju za cilj da obuhvate višedimenzionalne aspekte inovacije.

Na bazi podataka iz predmetnog izvještaja može se zaključiti sljedeće:

- Crna Gora je rangirana na 13 mjestu između 36 država više-sred-njerazvijenih ekonomija (*Upper-middle-income*);
- Crna Gora je rangirana na 35 poziciju između 39 država u Evropi;
- Crna Gora ima bolji učinak u inputima od inovacija u 2022. godini;
- Ove godine Crna Gora je na 51. mjestu po inovacionim inputima, više nego u 2021. i 2020. godini;
- Što se tiče inovacionih output (rezultata), Crna Gora je na 72. mjestu; ova pozicija je niža u odnosu na 2021. i 2020 . godinu.

Benchmarking

Poređenje pokazatelja inovativnosti (GCI) Crne Gore u odnosu na Evropu, više srednje-razvijene zemlje i top 10 zemalja daje se na **grafiku 47**.

Grafik 47. Sedam GII stubova za Crnu Goru

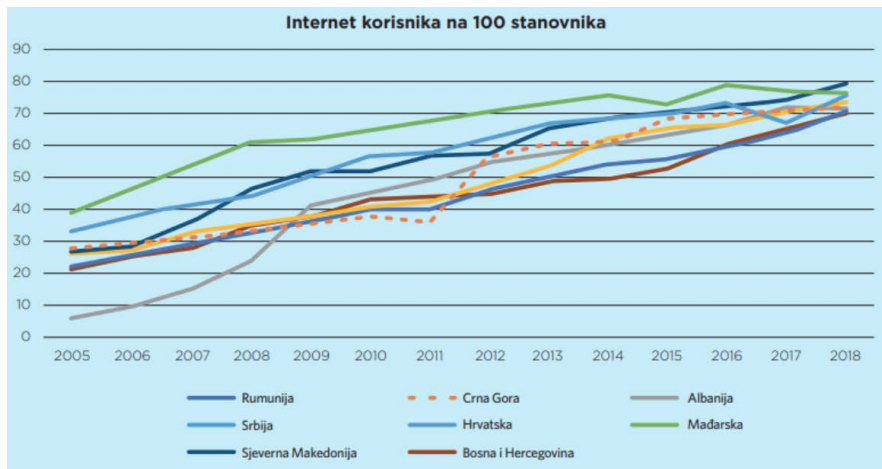

Izvor: Global Innovation Index 2022;

Posmatrano na bazi prethodnog grafika, Crna Gora je u grupi rastućih srednje razvijenih ekonomija pozicionirana iznad prosjeka u pet stubova: institucije, humani kapital i istraživanja, infrastruktura, tržišna sofisticacija i biznis sofisticacija. Istovremeno, posmatrano na nivou Evrope, Crna Gora se nalazi ispod prosjeka regiona po svim navedenim stubovima. Konačno, prema izvještaju "Globalnog indeksa inovacija za 2022. godinu", Crnu Gora je pozicionirana na 60/132. mjestu liste svjetskih ekonomija (50/132). Ocjene za indikator ICT infrastruktura pozicionira nas na 79. mjesto (podindikator: pristup ICT infrastrukturi – 25 (40), upotreba ICT – 52 (54)). Prema udjelu uvoza/ izvoza ICT usluga, u odnosu na ukupnu trgovinu, nalazimo se na 17/35. (25/51) mjestu. Značajno lošija pozicija bilježi se za udjele uvoza/izvoza visokih tehnologija u ukupnoj trgovini 59/92. (92/113), što je, uz rast potrebe za ICT uslugama, neophodno u procesu modernizovanje crnogorske ekonomije.

Nadalje, u Crnoj Gori 71,5% populacije ima pristup internetu, bilo kod kuće ili van kuće, što je značajno iznad svjetskog prosjeka (53,6%). Kod stanovnika koji koriste internet, učestalost korišćenja je veoma velika: 87,9% internet koristi svaki dan ili gotovo svaki dan, a 10,7% koristi internet barem jednom sedmično. Iako je nedavno ostvaren napredak, Crna Gora je i dalje ispod evropskih trendova (80,1%) i trendova svih razvijenih zemalja (84,9%), što jasno ukazuje na to da postoji prostor za napredak. Poređenja radi, pregled broja korisnika interenta po odabranim zemljama daje se na **grafiku 48**.

Grafik 48. Pregled broja internet korisnika po odabranim zemljama¹⁸⁰

Izvor: Odjeljenje za statistiku UN (2020)

Da bi upotpunili uvid i stekli što detaljniju sliku u pogledu digitalne spremnosti kada je u pitanju primjena IKT u crnogorskim preduzećima, u narednom dijelu dajemo više grafika po raznim pokazateljima: **grafik 49** - posjedovanje web sajta; **grafik 50** - obezbjeđivanje usluga putem web sajta preduzeća; **grafik 51** - maksimalna brzina internet konekcije u preduzećima; **grafik 52** - korišćenje eksterne konekcije sa internetom u preduzećima.¹⁸¹

¹⁸⁰

Prema: *Nadomak digitalne budućnosti.*; Poglavlje 1; str.20.

¹⁸¹

Vidi: Saopštenje: *Upotreba IKT u preduzećima u Crnoj Gori*; Monstat; 31.oktobar; 2022.godine.

Grafik 49. Posjedovanje web sajta

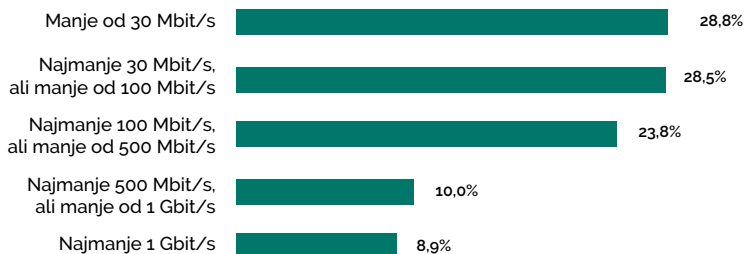
Izvor: Monstat

Grafik 50. Obezbeđivanje usluga putem web sajta preduzeća

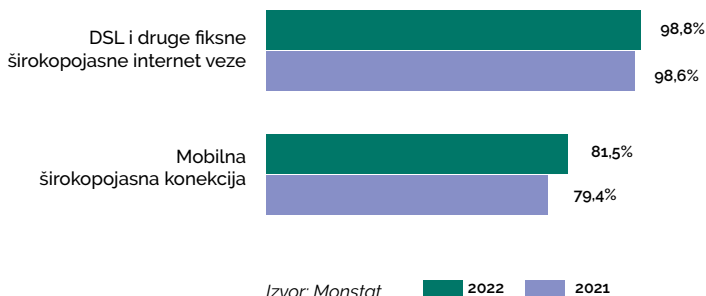

Izvor: Monstat

Grafik 51. Maksimalna brzina internet konekcije u preduzećima

Grafik 52. Korišćenje eksterne konekcije sa internetom u preduzećima

Zaključni nalazi

Na bazi prethodno analiziranih izvještaja i drugih dostupnih podataka, kada je u pitanju digitalna spremnost na nivou Crne Gore u trijadi: stanovništvo, biznis zajednica i e-uprava, može se zaključiti sljedeće:

- iako je jasno da je digitalna tehnologija od ključnog značaja za crnogorska preduzeća, malo ispitanika je uvjereneno da njihovi zaposleni imaju potrebne vještine; digitalne vještine su i dalje neadekvatne za potrebe poslovanja;
- da je Crna Gora nadomak digitalne sjutrašnjice, što upućuje na zaključak da je potrebno da se uspostavi digitalna transformacija koja će maksimizirati ishode razvoja po mjeri čovjeka,¹⁸²
- utisak je da se IKT sektor ne koristi dovoljno u poslovne svrhe, već da je dominantna upotreba zabavnih, društveno-socioloških kategorija.¹⁸³

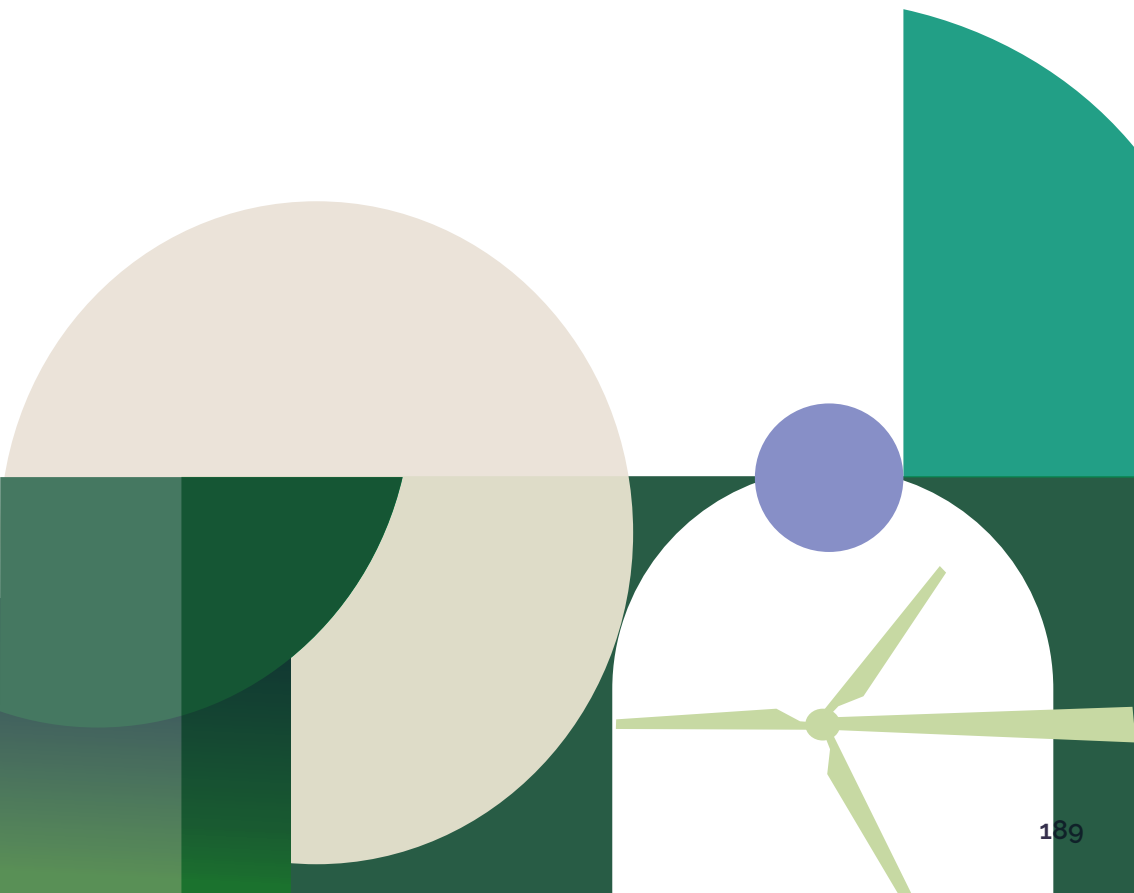
¹⁸²

Vidi: *Nadomak digitalne budućnosti*; str.22.

¹⁸³

Vidi: *Analiza poslovanja crnogorske privrede u 2022.* str.55-56.

- segment javne uprave (e-uprava), u pogledu digitalne spremnosti dodatno zaostaje u odnosu na biznis zajednicu i građanstvo. Isto se može objasniti prevelikim brojem zaposlenih i neprovedenom reorganizacijom njenog poslovanja, s tim da dodatni argument u tom smislu predstavlja i činjenica da ni nakon više mjeseci od hakerskog napada (*engl. cyber criminal*) nisu otkriveni uzroci, niti otklonjene posljedice istog.

Izvori:

1. Domazet, T. *Nova razvojna paradigma – post-covid razvoj*; 15. Međunarodni simpozijum o korporativnom upravljanju, B.Vručica, jun 2021.
2. Papić, Ž. *Novo normalno i inkluzivno društvo u BiH*; Ekonomija u okovima Politike, Sarajevo, 2022.
3. Savić, N. i drugi. *Uloga znanja, inovacija i kreativnih industrija u savremenoj privredi*, pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00W7DG.pdf
4. Digitalna transformacija u Hrvatskoj 2020, Hrvatski digitalni indeks, Apsolon; 2021.
5. EIB-ov indeks digitalizacije preduzeća 2020/2021; <https://banke-biznis.com/eib-ov-ind...>
6. Global Innovation Index; 2022.g.;
7. *The Next Normal, The recovery will be digital*; MCKinsey & Company; avgust 2020.g.
8. *Analiza poslovanja crnogorske privrede u 2022. godini*, Privredna komora Crne Gore; Podgorica, 2022.
9. *Šta podrazumeva Digitalna Agenda za Zapadni Balkan*; eupregovori.bos.rs/progovori-o-pregovorima/arhiva-vesti/291/2018/08/20/
10. *Digitalna transformacija – ko, gde, šta, kako i zašto?* USAID; pdf.usaid.gov/pdf_docs.pdf
11. *Digitalization in Europe 2020-2021*: European Investment bank; 2021. available at: <https://www.eib.org/en/about/economic-research/surveys-data/about-eibis>.
12. *Analiza stanja inovacija i procesa digitalne transformacije u Republici Srbiji*, tratch; Beograd, novembar 2021.
13. *Analiza primjene nacionalnih programa Crne Gore u oblasti nauke i inovacija*; Prona; Podgorica, decembar, 2022.
14. *Nadomak digitalne budućnosti za sve; Izveštaj o razvoju po mjeri čovjeka za Crnu Goru za 2020*, UNDP; Podgorica; 2021.
15. *The recovery will be digital – McKinsey*; 10. jun; 2021; <https://www.mckinsey.com>media; McKinsey digital>;
16. *Digitalizacija javne uprave: Ocjena zadovoljstva postojećim i identifikacija potreba za novim e-uslugama*, Unicef, Podgorica; 2022.
17. *Strategija za digitalizaciju obrazovnog sistema 2022-2027 s akcionim planom*; Podgorica, 2021; unicef; [https://www.unicef.org/](https://www.unicef.org;);
18. *Digitalna transformacija zdravlja*; AmCham Montenegro; Podgorica, mart, 2021.
19. *Procjena okvira za digitalno upravljanje u Crnoj Gori*; UNDP;
20. [https://www.undp.org/](https://www.undp.org;);
21. Saopštenje o statistici istraživanja i razvoja za 2021. g.; Ministarstvo nauke, kulture i sporta; Vlada Crne Gore; <https://www.gov.me/dokumenta/38a4f-4ce-b9c1-43e5-8f07-b1831d647foe>
22. INNOSIGHT; 2018 Corporate Longevity Forecast: Creative Destruction is ...; www.linkedin.com/pulse
23. Survey on the contribution of ICT to the environmental sustainability actions of EU enterprises; Ipsos; International Center for Innovation, Technology and Education, EU, 2021.g.

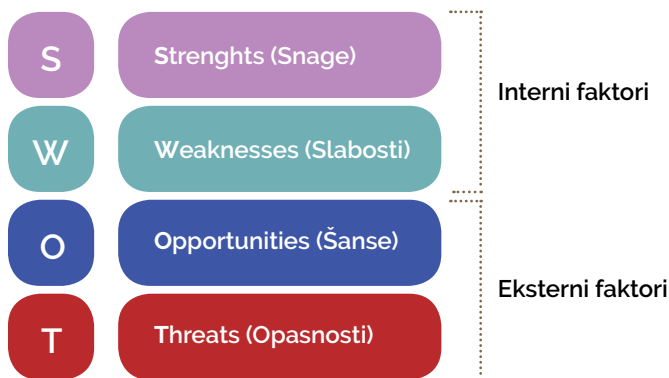
24. The Digital Economy and Society Index (DESI); European Commission.
25. Tehnologija i Japan: Šta možemo da naučimo o robotima od zemlje izlazećeg sunca; www.bbc.com/serbian/lat/svet-58308928;
26. Industrija 5.0 - nova holistička platforma za održivu budućnost Evrope ;
27. <http://me.ekapija.com> > news; časopis, Industrija: 2022.g.
28. *Who is prepared for the new digital age? Evidence from the EIB Investment Survey*; European Investment Bank;
29. *Strategija razvoja informacionog društva Crne Gore*; <https://wapi.gov.me>
30. *Strategija digitalne transformacije Crne Gore*; 2022; www.zzzcg.me/wp-content/uploads/2022/02/-strategija-digitalne-transformacije-sa-ap-1.pdf
31. *Digitalna transformacija. ko, gde, kada i zašto?*; pdf.usaid.gov/pdf_docs/PAooW7DG.pdf;
32. *Strategija pametne specijalizacije Crne Gore 2019-2024*, Vlada Crne Gore; jul 2019; <https://www.gov.me>;
33. Digital Compass: the European way for the Digital Decade;
34. EIBIS 2020 - EU overview; <https://www.eib.org> > publications > econ-eibis-2020-eu;
35. EIB-ov indeks digitalizacije preduzeća 2020/2021; <https://www.biznisinfo.ba/eib-ov-i>;
36. Mapped: The Most Innovative Countries in the World in 2022. <https://www.visualcapitalist.com>;
37. Global Innovation Index 2022 – WIPO; https://www.wipo.int/global_innovation_index; 2022.
38. *Strategija razvoja informatičkog društva Crne Gore do 2020.godine*; Ministarstvo informatičkog društva; 2016; wapi.gov.me;
39. EIB: Samo četiri zemlje EU konkurentne sa SAD na polju ...<https://www.bankar.me> > 2020/04/28;
40. EU competitiveness and global growth; Towards a more resilient EU; EPRS | European Parliamentary Research Service Author: Stanislas de Finance PE 652.060 – September 2020.
41. Mapped: The Most Innovative Countries in the World in 2022. <https://www.visualcapitalist.com>;
42. Global Innovation Index 2022 – WIPO; https://www.wipo.int/global_innovation_index; 2022.
43. *Strategija razvoja informatičkog društva Crne Gore do 2020.godine*; Ministarstvo informatičkog društva; 2016; wapi.gov.me;
44. Saopštenje: Upotreba iIKT u preduzećima u Crnoj Gori; Monstat; 28.oktobar; 2021.
45. Saopštenje: Upotreba iIKT u preduzećima u Crnoj Gori; Monstat; 31.oktobar; 2022.
46. Program ekonomskih reformi 2022-2024; Vlada Crne Gore; Podgorica, januar 2022.
47. *Strategija reforme javne uprave 2022-2026*; <https://wapi.gov.me>;
48. Industrija 5.0 - nova holistička platforma za održivu budućnost Evrope; <http://me.ekapija.com> > news; časopis, Industrija: 2022;
49. *Who is prepared for the new digital age? Evidence from the EIB Investment Survey*; European Investment Bank;
50. *Digitalna transformacija: neophodnost modernog poslovanja*; comtradeintegration.com/sr/.

13

SVODNA SWOT ANALIZA

SWOT analiza (*engl. SWOT analysis*) je kvalitativna analitička metoda kojom se vrednovanjem pojedinih razvojnih komponenti od strateške važnosti (faktora), stvarnih ili potencijalno iskoristivih, u okviru četiri polja analize, procjenjuju snage (**Strengths**), slabosti (**Weaknesses**), šanse (**Opportunities**) i prijetnje (**Threats**) analiziranog organizacionog entiteta.¹⁸⁴ U osnovi, radi se o tehnici iz bogatog analitičkog i metodološkog instrumentarija strategijskog menadžmenta putem koje se dovođenjem u vezu, bolje reći poređenjem, snaga i slabosti pojedine organizacije (interni faktori) sa njenim šansama i prijetnjama iz eksternog okruženja (eksterni faktori), uočavaju potencijalni strategijski izbori; **slika 6**.

Slika 6. Swot analiza

¹⁸⁴ **SWOT analiza** (akronim engleskih riječi: *Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats* - snage, slabosti, prilike, prijetnje). Autor ove metode je A.Hamfri sa Stanford Univerziteta pri čemu je koristio 500 najjačih kompanija na svijetu (Fortune 500); izvor: *Wikipedija*.

Za potrebe predmetnog istraživanja, tj. kada je u pitanju crnogorska ekonomija, u narednom pregledu su, u skladu sa prethodnim nalazima po pojedinim istraživanim sektorima u okviru studije, pobrojane:

snage (prednosti) i **slabosti**, kao unutrašnje odrednice (faktori), i **šanse** (mogućnosti) i **prijetnje** (opasnosti) kao spoljne odrednice (faktori); što je prikazano u **tabeli 32**.

Tabela 32. Svodna SWOT analiza crnogorske ekonomije

SNAGE

Pregled:

- Ustavno određenje Crne Gore kao ekološke države
 - Povoljan geografski položaj
- Regionalna saradnja (članstvo u NATO-u i pristupanje EU)
- Svijest o razvoju u skladu sa ciljevima održivog razvoja
 - Stabilna valuta (euro)
- Kontinuirana unapređenja institucionalne infrastrukture
 - Značajna prisutnost stranih direktnih investicija
- Rapoloživi prirodni resursi, zemljište, biodiverzitet, klima, reljef, hidrografija
 - Povoljni klimatski i zemljišni uslovi za razvoj primarne poljoprivrede
 - Stečena tradicija turističke djelatnosti
 - Bogato kulturno-istorijsko naslijeđe
 - Visok indeks ljudskog razvoja (HDI)
 - Obrazovana radna snaga
 - Niske carinske i poreske stope

SLABOSTI

Pregled:

- Odsustvo jasne, dugoročne razvojne vizije na nacionalnom nivou
 - Usporavanje reformskih procesa
 - „Politički nacionalizam“ kao prepreka razvoju inkluzivnog društva
 - Nedovoljno razvijena institucionalna infrastruktura
 - Visok spoljnotrgovinski deficit
 - Visok nivo javnog duga
 - Siromaštvo i socijalna situacija građana
 - Zavisnost od direktnih stranih investicija i nizak nivo *“greenfield”* investicija
 - Starenje stanovništva i *“odliv mozgova”*
 - Nedovoljna izdvajanja za nauku i inovacije
 - Nizak nivo digitalne spremnosti; pomanjkanje „digitalne kulture“
 - Nepostojanje adekvatnih turističkih politika
 - Visoka sezonalnost i prostorna koncentracija turističkog prometa
 - Nepostojanje konzistentnih industrijskih politika
 - Nedovoljno efektuiranje raspoloživog socijalnog kapitala
 - Nelikvidnost realnog poslovnog sektora
 - Neravnomjerna regionalna razvijenost
 - Prekomjerna eksploatacija prirodnih resursa
 - Nedovoljno razvijena saobraćajna, komunalna, elektro, vodovodna i kanalizaciona infrastruktura
- Nepovoljna percepcija ekološkog identiteta destinacije (ekološka država)
 - Usitnjenost parcela i veliki udio uvoznih elemenata u cijeni domaćih poljoprivrednih proizvoda
- Nizak tehnološki nivo, nerazvijena agroindustrija visoko zavisna od inputa iz uvoza
 - Neadekvatno upravljanje otpadom

ŠANSE

Pregled:

- Jaka politička volja da se sprovedu radikalne reforme (*nova normalnost*)
 - Uspostavljanje razvojnog koncepta održivog razvoja
 - Promocija digitalne tranzicije, te uvažavanje principa „zelene“ i cirkularne ekonomije
- Bolje targetiranje strateških prioriteta i kontrola i evaluacija efekata investiranja
 - Jačanje administrativnih kapaciteta javne uprave
 - Bolja vertikalna i horizontalna koordinacija javnih politika
 - Obrazovanje za inkluzivno društvo
- Koncept neuspjelog, nekvalitetno organizovanog „državnog zapošljavanja“ zamijeniti ulaganjima u socijalni kapital kroz obrazovanje i inovacije
- Unapređenje kvaliteta institucionalne infrastrukture i nivoa transparentnosti
 - Provođenje radikalnih strukturnih promjena u funkciji uravnoteženja regionalnog razvoja
- Umrežavanje privatnih i javnih, domaćih i stranih investicija
 - Diverzifikacija turističkog proizvoda
- Koncipiranje i implementacija novih industrijskih politika
 - Energetska tranzicija poslovnog sektora
 - Razvoj socijalnog preduzetništva
 - Svođenje „sive ekonomije“ na podnošljiv nivo
 - Promocija „startup“ preduzetničke kulture
 - Formiranje digitalno inovacionih „hubova“
 - Razvoj kreativnih industrija
- Potpunije efektuiranje socijalnog kapitala na nacionalnom nivou
 - Koncept socijalne inkluzije umjesto socijalne zaštite
- Potencijal za razvoj poljoprivredne proizvodnje – jačanje organske proizvodnje i prerađivačkog sektora u poljoprivredi
 - Objedinjavanje usitnjenih u veće zemljišne komplekse u funkciji postizanja ekonomije obima
- „Oslabiti“ postojeće monopole u trgovini i u formi „integracije unazad“

- i time podstaći razvoj domaće poljoprivrede i smanjiti uvoz
- Drvoprerađivačka industrija i proizvodnja finalnih proizvoda od drveta
 - Izvorišta pijaće vode i dobra očuvanost od zagađenja vode, vazduha i zemljišta
- Korišćenje mogućnosti za povezivanje turističkog sektora i domaćih proizvodno-poljoprivrednih kapaciteta
- Digitalna transformacija i mogućnosti za razvoj informaciono komunikacionih tehnologija
 - Preusmjeravanja direktnih stranih investicija u proizvodne djelatnosti
- Unapređenje energetske efikasnosti i potencijalno rastući kapaciteti električne energije
 - Bolje korišćenje raspoloživih potencijala obnovljivih izvora energije

PRIJETNJE

Pregled:

- Nepovoljni globalni ekonomski izgledi
- Neproduktivno bavljenje identitetskim i nacionalnim podjelama
 - produbljivanje postojećeg jaza
 - Spoljna politička nestabilnost; globalna i u regionu
 - Unutrašnja politička nestabilnost
- Visoka izloženost regionalnim nejednakostima, sporovi i odsustvo saradnje
- Nepovoljni demografski trendovi na nacionalnom nivou i na globalnoj ravni
 - Porast cijena energije na globalnom nivou
 - Nizak nivo budžetske podrške sektoru poljoprivrede (agrobudžet)
 - Uspostavljanje efektivnih antikoruptionih mehanizama
 - Odsustvo kontrole i kontinuirane evaluacije efekata uzetih kredita, subvencija i sl.
 - Klimatske promjene i nepovoljni uticaji na domaću ekonomiju
 - Dalje intenziviranje negativnih posljedica koronakrize
 - Pogoršanje konkurentne pozicije zbog nedosljedne politike

održivog razvoja Crne Gore

- Ignorisanje opasnosti od zagađenja životne sredine
- Ignorisanje "ESG" kriterijuma što smanjuje mogućnost privlačenja inostranih investitora
- Efektivnije korišćenje evropskih fondova za podršku privrednog razvoja, posebno u sferi nauke, poljoprivrede, porodičnom biznisu i slično
 - Uspostavljanje novih kriterijuma i odlaganje prijema u EU

Navedenom procjenom relevantnih faktora od strategijskog značaja za koncipiranje novog razvojnog obrasca crnogorske ekonomije u formi SWOT analize, te polazeći od njihove međuzavisnosti, kao sumaran nalaz može se zaključiti:

da **snage**, kao unutrašnja odrednica i **šanse**, kao spoljna odrednica **NADMAŠUJU slabosti**, kao unutrašnju odrednicu, s jedne, i **prijetnje** kao spoljnu odrednicu funkcionisanja crnogorske ekonomije, s druge strane.

U smislu prethodnog zaključka, logičnim se, u skladu sa neodložnim zahtjevom u pogledu provođenja strukturnih promjena i zagovaranjem nove razvojne paradigmatске osnovice, u odnosu na postojeće stanje, čini prihvatanje koncepta „*MINI – MAXI*“ nacionalne razvojne strategije. To bi značilo instaliranje razvojne strategije kojom bi u skladu sa novom razvojnom **VIZIJOM**, bilo moguće u razumno prihvatljivom vremenskom periodu otkloniti ili smanjiti na prihvatljiv nivo unutrašnje slabosti i potpunije efektuirati potencijalne šanse iz okruženja.

Posljedično navedenom, u zaključnim nalazima koji slijede dajemo pregled jednog broja ključnih pretpostavki čijim prihvatanjem bi, po nama, bilo moguće napraviti radikalnan raskid sa prošlošću i već na ovom razvojnom nivou, u uslovima nametnute "nove normalnosti", učiniti prvi korak ka „*društvu blagostanja*“.

14

ZAKLJUČAK KAO SET OTVORENIH PITANJA

Polazeći od svega prethodno prezentiranog po pojedinim privrednim segmentima, te nalaza svodne SWOT analize, nameću se dva ključna pitanja:

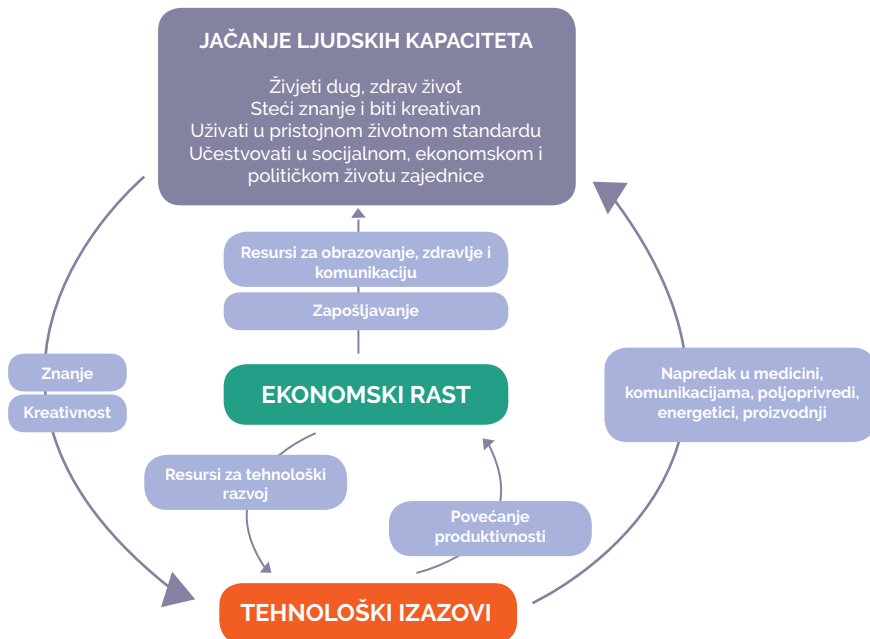
1) Prvo, kratkoročno- kako i na kojim pretpostavkama je moguća stabilizacija crnogorske privrede na mikro i makro nivou, čime bi bio dat u kontinuitetu potreban podsticaj privrednom rastu i razvoju, i

2) Drugo, dugoročno- kako i na kojim osnovama koncipirati i ostvariti dugoročnu strategiju razvoja u skladu sa evropskim i globalnim razvojnim trendovima, uz potreban uslov da se pri tome uvažavaju vlastite specifičnosti.

Izbor u pogledu konceptualnih razvojnih opredjeljenja koji stoji pred zemljama u tranziciji je veoma skućen; one će „morati“ da se okrenu primjeni (naj)savremenijih tehnologija i naučnih dostignuća kako bi se približile razvijenim zemljama (nova ekonomija, „*Industrija 5.0*“; „*Društvo 5.0*“). Iskustva, dobrim dijelom argumentovana i u ovoj studiji pokazuju, da ukoliko se neke zemlje opredijele da svoju konkurentnost i dalje zasnivaju isključivo na prirodnim resursima, jeftinoj radnoj snazi, jeftinim domaćim energentima, uz istovremeno zapostavljanje vlastitog socijalnog kapitala, uz pretjerano zaduživanje u funkciji neproduktivnih usluga i što je još gore, ne pokušaju da težište borbe za veću konkurentnost sa istih pomjerite ka necjenovnim faktorima konkurentnosti, dakle znanju, inovacijama i sl, objektivno, time same sebe unaprijed osuđuju na trajno zaostajanje i nizak životni standard građana.

Za trajno rješenje navedenih problema potrebno je istovremeno poći od promjene paradigme, kako u mikroekonomiji, tako i makroekonomiji, uspostavljanjem novog skupa pravila za digitalnu eru, a nakon toga slijedi definisanje novog modela privrednog rasta, kao i nove platforme za vođenje ekonomskih i njima komplementarnih industrijskih politika. U tom smislu naša zalaganja u pogledu pokretanja strukturnih promjena i potrebe dizajniranja novih industrijskih politika, istovremeno pretpostavljaju traženje valjanih modaliteta suprotstavljanja nametnutoj globalizaciji i rastućoj divergenciji. Jedan primjer modela (kvalitativno) sa potrebnim elementima koji podrazumijeva uvažavanje koncepta održivog razvoja čini se primjenjivim i na Crnu Goru; **grafik 53**.

Grafik 53. Konceptualni okvir modela održivog razvoja privrede¹⁸⁵

¹⁸⁵

Vidi: *Nadomak digitalne budućnosti za sve*, str.34.

U funkciji traganja za novim modelom održivog razvoja, mišljenja smo da se u formi sistemski osmišljenog djelovanja vlada u zemljama u tranziciji, time i Crnoj Gori, u formi jedinstvenog konceptualnog razvojnog okvira, kao ključne moraju uvažiti sljedeće pretpostavke: **a)** vizija novog razvojnog koncepta; **b)** Izgradnja funkcionalne institucionalne infrastrukture; **c)** put do održivog razvoja vodi preko zelene tranzicije; **d)** razvoj vs maksimizacija rasta BDP; **e)** sticanje članstva u EU nije jedino rješenje za zaokret u razvojnoj politici u pogledu bržeg rasta nacionalne ekonomije i smanjenja razvojnog jaza u odnosu na razvijene zemlje; **f)** digitalna spremnost; **g)** nova uloga – „vidljiva ruka“ države; **h)** nove industrijske politike; **i)** „Kreativna destrukcija“ (Schumpeter;1942) kao dovršenje procesa „deindustrijalizacije“; **j)** regionalni klasteri; **l)** napuštanje mita o stranim investicijama; **k)** prevođenje apsolutnih i komparativnih u konkurentne prednosti; **u)** smanjenje nejednakosti; **n)** proces tehnološke konvergencije; **o)** nova uloga socijalnog kapitala; **p)** reaktiviranje preduzetničke ekonomije.

U savremenim ekonomskim diskusijama se vrlo često ističe trosektorski pristup tako što se ukupna proizvodnja jedne nacionalne ekonomije dijeli na tri sektora: primarni, sekundarni i tercijarni. Privredna struktura se u analitičke svrhe može definisati i kao odnos učešća proizvodnje u pojedinom sektoru, djelatnosti ili grani prema ukupnoj proizvodnji jedne nacionalne ekonomije (horizontalna struktura) ili kao odnos proizvodnje pojedinih regiona i proizvodnje zemlje kao cjeline (vertikalna struktura). Bez obzira što je poznavanje pojedinačnih elemenata od kojih se struktura sastoji i njihovog funkcionisanja od izuzetne važnosti, zaključci o konkretnoj strukturi se ne mogu izvlačiti na osnovu pojedinačnih djelova. Njihov zajednički odnos daje pečat funkcionisanju čitave structure.¹⁸⁶

¹⁸⁶

Vidi: Marjanović, M. *Značaj i uticaj privredne strukture na privredni razvoj, Ekonomske teme*; Niš, str. 370-382.

Provođenje strukturnih promjena na nivou nacionalne ekonomije treba da rezultuje time što će privredni rast, kao kvantitativna dimenzija (odrednica) biti korigovan u smislu poboljšanja životnog standarda, čime se fokus pažnje pomjera ka privrednom razvoju (kvalitativna odrednica). U skladu sa zahtjevom istaknutim u uvodu ove studije da se napravi distinkcija između privrednog rasta i razvoja, sa fokusom na ovo drugo, svaku od prethodno navedenih komponenti koje, po nama, treba da čine osnovicu strukturne transformacije crnogorske ekonomije, ukratko ćemo obrazložiti:

a) Vizija novog razvojnog koncepta vs. fantazijama formulisanim kao "NOVA NORMALNOST"; Ključni razlog u funkciji naglašene potrebe da se iznađe i jasno komunicira razvojna vizija Crne Gore, u najširem smislu tog pojma, je da se time postigne puna saglasnost (konsenzus) oko strateških razvojnih ciljeva, podjednako među građanima i na političkoj ravni (parlament) Ujedno, koncipiranje razvojne vizije kojom će biti učinjen prvi korak ka strukturnim promjenama, industrijskim politikama, aktiviranju vlastitog socijalnog kapitala i slično je zadatak koji moraju ispuniti kreatori razvojne politike, tj. vlasti. Od vlasti se traži čitav niz koraka ka "novoj normalnosti", a *"kao prvo moraju posjedovati viziju. Razvoj dugoročne vizije je jedna od stvari u koje vlasti mogu i moraju biti umiješane. Vjerujem"*, kako ističe K.Ohmae, *"da je posjedovanje i prosljeđivanje vizije najvažnija stvar koju vlasti mogu učiniti"*.¹⁸⁷ Za snažnu razvojnu viziju potrebno je da ista na nacionalnom nivou istovremeno odražava socijalnu, ekonomsku, političku, kulturnu i etičku dimenziju, što će je učiniti prijemčivom i učiniti da ista bude utemeljena u javnim politikama, kao što su granske strategije, akcioni programi i planovi i slično.

b) Izgradnja funkcionalne institucionalne infrastrukture: Podjednako, praksa razvijenih i onih manje razvijenih zemalja je pokazala da su svi razvojni modeli koji su upali u „institucionalni vakuum“, odnosno ignorisali institucije, po pravilu zapadali u krizu. U tom smislu prethodni zahtjev

¹⁸⁷

K.Ohmae, isto; str.200-204.

se odnosi na sveukupno pozitivno sinergičko i pluralističko dejstvo, kao i efikasnost ekonomskih institucija kao preduslova za dominaciju ekonomskih sloboda, privatne svojine i efikasnih vlasnika kao masovne pojave, razvojne inovacije, kreacije i održivog privrednog razvoja uopšte.¹⁸⁸ Naime, nerijetko se kao osnovni uzrok za neuspjeh dosadašnjih tranzicijskih "reformi" ukazuje na evidentan deficit realnih institucionalnih promjena, tj. svjesno, programirano i interesno orijentisano ignorisanje institucionalnih faktora društvenog i ekonomskog razvoja. Po nama, postoji mnogo oblasti u kojima je zakazalo državno regulisanje u državama JIE (koje neki nazivaju centralizacijom, diržizmom, administrativnim upravljanjem i sl.), kao npr. korporativno upravljanje, zakon o privrednim društvima, zakon o bankrotstvu, smanjenje administrativnih barijera u biznisu (*lakoća poslovanja*), poreska reforma, siva ekonomija i legalizacija biznisa, sudske reforme, debirokratizacija, reforme administrativnih kapaciteta, digitalizacija javne uprave, reforme ekoloških standarda itd.

c) Put do održivog razvoja vodi preko „zelene tranzicije“; U okviru ove studije smo se već opredijelili za makroekonomski pristup, koji privredni razvoj vidi kao set međuzavisnih dugoročnih procesa strukturne transformacije koji prate rast. Tako, prema V. Marjanoviću „Privredni razvoj je složen pojam koji, pored privrednog rasta, obuhvata još i promene u strukturi privrede, promene u socijalnoj sferi, tehnologiji“, što nadalje "podrazumeva stvaranje kvalitativno novih osobina jedne privrede (pored kvantitativnog rasta elemenata strukture) i upravo dinamički karakter privredne strukture daje kvalitativnu dimenziju tog procesa".¹⁸⁹ Koncept održivog razvoja posmatran kao vizija da se „danas se ne može uspješno efektuirati, a da se istovremeno ne sagleda i socijalna, politička, kulturna, ekološka, etička vizija, pri čemu su sve spomenute razvojne dimenzije jednako važne“.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Vidi: Drašković, V. Isto.

¹⁸⁹ Marjanović V. *Strukturne promene i strukturna transformacija u savremenoj razvojnoj ekonomiji*: <http://www.eknfak.ni.ac.rs/src/Ekonomске-teme.php>

¹⁹⁰ Dragašević, M. Isto, str.377.

d) Razvoj vs maksimizacija rasta BDP; za razliku od prethodnog perioda dominantno zasnovanog na konceptu tradicionalne ekonomije, u novom razvojnom konceptu (*nova ekonomija*) koji zagovaramo ekonomski rast ne može biti tretiran, kao što se pokazalo, kao "cilj sam po sebi". Napuštanje važeće razvojne paradigme, ako o njoj uopšte može biti riječi u Crnoj Gori, zahtijeva veliko resetovanje, bolje reći, dvostruku promjenu paradigme u makroekonomiji, što u početnoj fazi podrazumijeva radikalne i ciljno vođene strukturne promjene. U tom smislu od ključne važnosti je napuštanje dosadašnjeg pristupa u mjeranju napretka, što podrazumijeva: **1)** zamjenu maksimizacije bruto domaćeg proizvoda, kao ultimativnog cilja nacionalne ekonomije, skupom ciljeva održivog društvenog razvoja (*engl. Strategy Development Goals*), kao i **2)** uvođenje „vidljive ruke“ države uz „nevidljivu ruku“ tržišta kao nov mehanizam koordinacije i otklanjanja tržišnih deformacija, čime označavaju suštinsku promjenu paradigme u makroekonomiji.¹⁹¹

e) Sticanje članstva u EU nije jedino rješenje za zaokret u razvojnoj politici u pogledu bržeg rasta nacionalne ekonomije i smanjenja razvojnog jaza u odnosu na razvijene zemlje. To treba da prestane da bude alibi za sve neuspjehe vladajućih politika. Bitno drugačiji pristup znači da EU nudi velike mogućnosti za brži razvoj novopridošlih članica. Tako, npr. za Crnu Goru kao malu i slabije razvijenu ekonomiju, od dragocjene važnosti može biti iskustvo sadašnjih članica EU, primljenih u posljednjem velikom proširenju. Pri tome mislimo da se nacionalni razvojni ciljevi i očekivanja, pod uslovom da su jasno postavljeni, mogu dodatno osnažiti ako se u potpunosti usklade sa ciljevima EU, ali na način što će se uvažiti mogućnosti i nacionalne specifičnosti po svim osnovama.

f) Digitalna spremnost; digitalizacija kao još nedovršen produkt procesa digitalne transformacije, podržan sve naprednijim digitalnim tehnologijama, nezadrživo ulazi u sve pore društva, ekonomije, javnog sektora, bolje

¹⁹¹ Vidi: Đurićin, D, *Nova ekonomija posle krize u sistemu kriza 2008*, Međunarodni simpozijum; Održivi razvoj u uslovima zelene ekonomije; maj 2022; str.16.

reći, sve oblasti ljudskog rada i djelovanja, tako da ni Crna Gora ne smije ostati po strani ovih trendova. Pokazalo se da viši nivo digitalne spremnosti pojedinih ekonomija i društava u cjelini za većinu zemalja danas predstavlja jednu od najatraktivnijih mogućnosti strukturnog zaokreta i bržeg privrednog rasta. Navedena mogućnost sadržana je u potencijalima digitalne ekonomije na način što: a) kreira nove šanse za investicije i inovacije; b) otvara nove poslovne mogućnosti na transnacionalnom nivou; c) kreira nove poslovne procese i poslovne modele; d) produkuje nova zanimanja i time otvara nova radna mjesta i slično. Tako, npr. ako digitalnu spremnost jedne nacionalne ekonomije stavimo u funkciju povećanja efikasnosti korišćenja raspoloživih resursa, posebno onih materijalne prirode, za očekivati je da privredni sistem zasnovan na ovom principu može funkcionisati u skladu sa održivim stanjem okruženja.¹⁹²

g) Nova uloga – „vidljiva ruka“ države. Strukturne promjene u crnogorskoj ekonomiji koje zagovaramo moguće je provesti samo uz pomoć tzv. „vidljiva ruka države“, odnosno preko odgovarajućih strukturnih politika. Pri tome, polazimo od toga da je sve više pobornika spoznaje, da ako je „završen razvoj pod dominacijom države, onda je, podjednako, završen i razvoj bez države“. „Iskustvo je pokazalo da je u svim uspešnim ekonomijama država uvek imala značajnu ulogu u podsticanju strukturnih promena i pružanju pomoći privatnom sektoru da se uklopi u nove privredne tokove“.¹⁹³ U tom smislu bi se „nova“ uloga države u najkraćem mogla opisati kao njeno napuštanje funkcije (uloge) vodećeg preduzetnika i prelaz ka funkciji ispravljanja tržišnih anomalija i neuspjeha. U tom smislu naša polazna teza glasi da „država griješi“, ali da tržište griješi više nego država. Ipak, oba stava, i „protivtržišni“ i „protivdržavni“ imaju nešto zajedničko, a to je da treba zauzdati i preuzeti kontrolu nad „poludjelim“ finansijskim kapitalizmom i temeljno modernizovati sistem poreza i transfera koji su u središtu moderne „socijalne države“.¹⁹⁴

¹⁹² Vidi: Radonić Mayr, F. *Postoji li održivi oblik kapitalizma*; <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:>

¹⁹³ Savić, Lj. *Novi koncept industrijske politike u EU*, str.19.

¹⁹⁴ Vidi: Lojpur, A. i dr. *Reindustrijalizacija – između zakašnjelog buđenja i nove paradigme rasta*, Acta economica, Banja Luka; broj. 22; 2015.

h) Nove industrijske politke; Pod industrijskom politikom se u osnovi podrazumijeva strategija koju usvaja država, a obuhvata niz mjera i aktivnosti, odnosno mehanizama usmjerenih na postizanje specifičnih ciljeva pojedine grane (industrije) ili privrede u cjelini. U osnovi, fokus se time stavlja na produktivnost i konkurentnost, te značajnije učešće i doprinos industrije porastu novostvorene vrijednosti i BDP. U tom smislu, ovdje zagovarano afirmaciju preduzetništva u formi novih industrijskih politika, ne naslijeđenih, nego onih za koje se pokaže da imaju smisla, kao temeljne društvene aktivnosti treba postaviti u fokus promijenjene svijesti o budućem napretku i dinamizmu nacionalne ekonomije. Time je u pomoć industrijskih politika kao provjerenog mehanizma „vidljive ruke države“, koje po svom karakteru mogu biti horizontalne i vertikalne, moguće korigovati evidentne i brojne tržišne nesavršenosti. Ujedno, industrijsku politiku (politike) okružuje čitav splet ekonomskih politika jedne države, tako da je sada još jasnije zašto je pitanje industrijalizacije u samom vrhu otvorenih problema podjednako prisutno, kako u EU, tako i u većini zemalja u tranziciji.

i) „Kreativna destrukcija“ kao dovršenje procesa „deindustrijalizacije“.¹⁹⁵ Zemlje u tranziciji, pri čemu smo naše istraživanje više fokusirali na one koje po svojim obilježjima čine male ekonomije, istovremeno moraju biti otvorene prema globalnom okruženju, s tim da ne mogu bitnije uticati na međunarodne tokove kapitala i ukupna kretanja na globalnom tržištu. Većina od njih su postigle određen nivo stabilnosti, ali su se, uglavnom, našle u fazi kada privredni rast više nije moguće osigurati izuzev na bazi klasičnih instrumenata makroekonomske politike. Što je još važnije, to ne bi smjele da čine održavanjem u životu jednog broja preduzeća koja se odveć dugo nalaze u stanju „infuzije“, a koja u kontinuitetu uživaju razne vidove tzv. državne „pomoći“, a sve na račun onih zdravih. Kako je po svemu istekao „rok trajanja“ neproduktivnoj „dimnjičarskoj industriji“, što je rezultiralo gašenjem „velikih“ poslovnih sistema, to bi se moglo kazati da se

¹⁹⁵

Schumpeter, J. *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York, Harper, 1975; str.82-85.

desila tzv. „kreativna destrukcija“. Time je za očekivati da će nove industrijske politike konačno zaustaviti proces deindustrijalizacije. Za početak, to bi podrazumijevalo aktivniju ulogu državnih institucija, stimulanje boljeg preduzetničkog okruženja, uklanjanje raznih administrativnih barijera, lakši pristup kapitalu itd.

j) Regionalni klasteri. Iskustva pokazuju da značajan broj zemalja ne uspijeva da se pravovremeno transformiše u preduzetničku privredu zbog nedostatka „*ekonomije obima*“, neuravnoteženog regionalnog razvoja, razmrvljene industrije, velike smrtnosti porodičnog biznisa i slično, što uzeto skupa važi i za privredu Crne Gore. Umjesto toga, moguće je podstaći novu preduzetničku infrastrukturu, koja će npr. u početnoj fazi u formi inovaciono-preduzetničkih klastera efektivirati prednosti ekonomije zasnovane na znanju. Istu je moguće dodatno osnažiti sve do određenih formi povezivanja na regionalnom, moguće i nadnacionom nivou, na način što bi se uparile međusobno komplementarne prednosti pojedinih država regiona, kao npr. BiH; Srbija, Albanija i druge.

k) Napuštanje mita o stranim investicijama. Iskustva iz proteklog perioda pokazuju da je nerealno očekivati da će potrebna sredstva za reforme, odnosno reindustrijalizaciju obezbijediti razvijene zemlje, neko drugi i sl. Doda li se prethodnom pogrešno „aktiviranje“ stranih investicija u proteklom periodu, o čijem značajnijem doprinosu teško da može biti riječi, „finansiranje“ razvoja će u narednom periodu morati u najvećoj mjeri da se oslanja na domaću štednju, koja nije zanemarljiva.¹⁹⁶ Po nama, države u tranziciji, prije svega, treba da stvore uslove za unosno ulaganje domaćeg kapitala, s tim da nije pitanje, kako se to često čuje, koliko ga ima, da je to nedovoljno i sl, već je problem prvenstveno u tome kako se njime raspolaze. U prilog našem zalaganju, teško da možemo naći bolji argument od onog koji zagovara T.Piketty, pored toga što potencira da su još uvijek goleme razlike između bogatih i siromašnih zemalja u pogledu bogatstva,

¹⁹⁶ Crnogorski građani su u domaćim bankama na kraju 2021. ukupno imali 1,4 mlrd EUR, a njihova štednja za godinu je porasla 15% ili 188 miliona, pokazuju podaci Centralne banke: (CBCG).www.pobjeda.me;

ističe „*da nema znakova da je nadoknađivanje zaostatka u prvom redu rezultat investiranja bogatih zemalja u siromašne, upravo naprotiv, prema dosadašnjim iskustvima čini se da investiranje siromašnih kod kuće, kad je to moguće vodi boljem ishodu*“.¹⁹⁷ Drugim riječima, najsiromašniji sustižu najbogatije onoliko koliko uspijevaju postići isti nivo tehnološkog znanja, kvalifikovanosti i obrazovanja, a ne tako da postanu njihovo vlasništvo.

l) Prevođenje apsolutnih i komparativnih u konkurentske prednosti. Za potpunije razumijevanje problema tretiranog u ovoj studiji posebno smatramo važnim razumijevanje razlike između komparativne i konkurentske prednosti i povezanosti iste s konkurentnošću nacionalne ekonomije. Naime, dosadašnji privredni rast i uspjeh u nerazvijenim i manje razvijenim zemljama, što je slučaj i sa Crnom Gorom, uglavnom su se zasnivali na nekoj kombinaciji izdašnih prirodnih i drugih domaćih resursa, vladine pomoći, jeftine radne snage ili neke druge naslijeđene prednosti, koje najčešće označavamo apsolutnom i/ili komparativnom. Međutim, poslovanje u današnjim uslovima pokazuje da vremenom te prednosti nijesu više dovoljne za postizanje i očuvanje visokog standarda građana. Ujedno, naponi da se komparativne prednosti, koje je inače mogu lako podržavati, pretvore u konkurentske ne uspijevaju uvijek, što se vidi i sa rang liste globalne konkurentnosti (WEF), gdje su mnoge prirodnim resursima bogate zemlje rangirane pri samom dnu.

m) Smanjenje nejednakosti. Konvergencija nejednakosti, posmatrana na globalnom ili nacionalnom nivou, moguća je tek postupnim uspostavljanjem nove razvojne paradigme u čijoj osnovici će se nalaziti „ekonomija znanja“. Kao glavna snaga konvergencije nametnuo se proces širenja znanja i ulaganja u profesionalno obrazovanje.¹⁹⁸ Otuda, polazeći od toga da je posve jasno da su znanje i inovacije imali ključnu ulogu u procesu razvoja civilizacije, novi model razvoja crnogorske ekonomije moraće da na temeljima pomenute spoznaje provede strukturne promjene, i na

¹⁹⁷
¹⁹⁸

Vidi: Piketty; T. *Kapital u 21. stoljeću*; prevod; Profil, Zagreb, 2014. str.10.
Vidi: T.Piketty; isto.

toj osnovi identifikuje tzv „vodeće sektore“. Zahvaljujući, između ostalog i otvaranju prema vani, posljednje decenije je obiljžio proboj dva diva svjetske ekonomije: Kine i Indije. Pri tome, više nije riječ o zemljama u razvoju, već o narodima u punom zamahu, koji ulažu velike napore u društvu znanja, bilo da je riječ o obrazovanju ljudi, bilo o pripremi budućih inovacija.¹⁹⁹

n) Proces tehnološke konvergencije. „Napredovanje u smjeru tehnološke racionalnosti“, kako ističe T.Piketty, „automatski bi dovelo do pobjede ljudskog kapitala nad finansijskim kapitalom i nekretninama, do pobjede sposobnih menadžera nad dioničarima dubokih džepova, pobjede kompetencija nad porijeklom.“²⁰⁰ S ubrzanom globalizacijom i tehnološkom revolucijom u nekoliko posljednjih decenija znanje je postalo ključni faktor konkurentnosti i na toj osnovi se danas preoblikuju novi modeli privrednog rasta. Okosnicu ove strategije čine četiri osnovna stuba: a) radna snaga, b) moderna i adekvatna informacijska infrastruktura, c) efikasan sistem inovacija i d) razvijen nacionalni institucionalni okvir.²⁰¹

o) Nova uloga socijalnog kapitala. „Ako je tehnologija pokretač globalne ekonomije, u što čvrsto vjerujem, tada je znanje njen plemeniti metal“, ističe K.Ohmae. Ustvari, ovdje se zapravo radi o usponu „ljudskog kapitala“, pri čemu se polazna hipoteza može iskazati i tako da osmišljenim strategijskim pristupom razvoju ljudskih potencijala male nerazvijene zemlje mogu ostvariti, ne samo kroz nacionalnu prepoznatljivost u regionalnim okvirima, nego i značajno ubrzati svoj ekonomski razvoj. Inače, socijalni kapital možemo da označimo kao okvir u kome se uspostavlja ogroman i raznovrstan broj relacija između preduzetnika, njihovih porodica, prijatelja, zajednice, uspostavlja se poseban sistem vrijednosti i neformalnih sankcija i sl. U tom smislu bi novi model ekonomskog rasta trebalo da se bazično temelji na upotrebi znanja i na toj osnovi je moguće uspostaviti novu ekonomsku razvojnu paradigmu gdje više neće toliko biti od

¹⁹⁹ Vidi: Jessua, C. *La capitalisme*, prevod, Zagreb, 2008, str.47.

²⁰⁰ Vidi: Piketty, T, isto, str.33.

²⁰¹ Vidi: *Building Knowledge Economies*, str.23-28.

značaja maksimalne stope rasta društvenog proizvoda, prisilna lojalnost, podređenost i hegemonija, sirovi funkcionalni autoritet i sl. Ovim bi i manje razvijene zemlje, sa tzv. periferije bile u prilici da se oslobode kontrole od strane svjetskih centara ekonomske i političke moći. Tako, npr. Finska, kao godinama jedna od vodećih zemalja na rang listi konkurentnosti, je uspjela da iskoristi blagodeti ekonomije zasnovane na znanju (*engl. Knowledge Based Economy*), pri čemu veliki dio zasluga počiva na trajnom insistiranju na inovativnosti (*K.Ohmae*).

p) Reaktiviranje preduzetničke ekonomije. Ideja o reaktiviranju ove premise u procesu reindustrijalizacije nije nova. Proces promjene ekonomskog svijeta koji se desio, a u čijoj se osnovi nalaze preduzetništvo i inovacije, vjerovatno je prvi put u ljudskoj istoriji potvrdio da prosperitet i ukupno bogatstvo jedne nacije ne zavisi od postojećeg bogatstva (*K.Ohmae*). I pored toga, u većini zemalja u tranziciji je tradicija kolektivnog preduzetništva prouzrokovala probleme u inaugurisanju individualnog preduzetništva, pokretanju i vođenju porodičnih firmi, instaliranju socijalnog preduzetništva i sl. Time, evidentno nizak nivo preduzetničke svijesti u zemljama u tranziciji je, skoro, logična posljedica spoznaje da se tamo uglavnom radi tzv. *preduzetništvu vođenom nuždom* (*engl. necessity entrepreneurship*), a ne kao što je to slučaj u razvijenim zemljama tržišne privrede gde je dominantno tzv. *preduzetništvo vođeno šansom* (*engl. opportunity entrepreneurship*).²⁰²

Ovo upućuje na zaključak da se sve prethodno navedene pretpostavke moraju sintetizovati i primjeniti kao cjelina čime bi se potpunije na nivou nacionalne ekonomije mogli efektuirati sinergijski efekti, smanjiti već spominjani razvojni jaz i početi sustizati razvijene zemlje.

²⁰²

Vidi: Deakins, D. Freed, M. *Preduzetništvo male firme*, Data status, Beograd, 2012.

Kada je riječ o traženju nove razvojne formule u zemljama u tranziciji, brine spoznaja da u današnjem, multipolarnom svijetu ne postoje utabane razvojne paradigme. Otuda je prevladavanje evidentnog zastoja u razvoju zemalja u tranziciji moguće samo u formi „novog“ poretka, tj. prihvatanje „nove“ ekonomske paradigme razvoja.

Da iznova ne bi bilo lutanja, posebno kada se radi o zemljama u tranziciji koje se nalaze u procesu pristupanja EU, nove razvojne strategije treba, uz uvažavanje domaćih specifičnosti, pojedine nacionalne ekonomije, uskladiti sa prioriternim odrednicama koje je utvrdila EU, i to: digitalna spremnost, društvo znanja, jedinstveno tržište, stvaranje klime za razvoj preduzetništva, tržište rada kao faktor socijalne kohezije i ekološki održivi razvoj.

